

T.C
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KARAHANLI TÜRKÇESİNDEKİ DEYİMLER ÜZERİNE ANLAM
BİLİMSEL BİR İNCELEME
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Kader TÜNGÜÇ

Doç. Dr. Galip GÜNER

Haziran 2016
KAYSERİ

T.C
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KARAHANLI TÜRKÇESİNDEKİ DEYİMLER ÜZERİNE ANLAM
BİLİMSEL BİR İNCELEME
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Kader TÜNGÜÇ

Doç. Dr. Galip GÜNER

Haziran 2016
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Adı- Soyadı

İmza:

Karahanlı Türkçesindeki Deyimler Üzerine Anlam Bilimsel Bir İnceleme adlı, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Kader TÜNGÜÇ

Danışman
Doç. Dr. Galip GÜNER

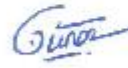

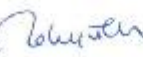
KABUL ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Galip GÜNER'in danışmanlığında Kader TUNGÜÇ tarafından hazırlanan "Karahanlı Türkçesindeki Deyimler Üzerine Anlam Bilimsel Bir İnceleme" adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

26/05/2016

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Galip GÜNER

Üye : Yrd. Doç. Doç. Hacer TOKYÜREK

Üye : Yrd. Doç. Dr. Erdiñ DEMİRAY

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 15.06.2016 tarih ve ...13... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Başlangıçta bir kişinin yaratısı olan deyimler, anlatılmak isteneni daha etkili ve çarpıcı bir şekilde ifade etmesi sebebiyle insanlar arasında yaygınlaşarak kalıplaşmaya başlar. Bu kalıplaşmada öyle ısrarcı bir tutum sergilerler ki tek bir sözcüğün veya ekin çıkarılmasına hatta yerlerinin değişmesine bile izin vermezler.

Deyimler, çeşitli olayların, durumların ve davranışların dil ile ifade edilirken genel yargılarla betimlenmiş, somutlaştırılmış biçimdir. Türkçenin en eski kaynaklarından beri izlerini sürebildiğimiz bu yapıların “oluşum süreci” üzerinde bugüne kadar yapılmış çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Ancak son zamanlarda metaforik ve metonimik kullanıma olan ilginin artmasıyla araştırmacılar tarafından daha fazla ilgi görmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen deyimlerin oluşum süreçleri anlam bilimsel açıdan değerlendirilmiştir. Deyimleri oluşturan öbeklerin kalıp hâline gelmeden önce kuruluşlarına kaynaklık eden yöntemlere ve dönemin söz ve deyim varlığına farklı bir bakış açısı sunacağımızı düşünmekteyiz.

Çalışmalarım esnasında; bilgi, öneri ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım, değerli hocam Doç. Dr. Galip GÜNER’e ve eğitim hayatım boyunca sevgi, güven ve desteklerini her zaman hissettiğim sevgili babama ve anneme gönülden teşekkür ederim.

KARAHANLI TÜRKÇESİNDEKİ DEYİMLER ÜZERİNE ANLAM BİLİMSEL

BİR İNCELEME

Kader TÜNGÜÇ

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2016

Danışman: Doç, Dr. Galip GÜNER

ÖZET

Deyimler, bir milletin düşünce yapısını ve kavram dünyasını ortaya koyan söz birlikleridir. Deyimleşmenin temelinde, sözcüklerin leksik anlamlarından sıyrılarak öbek hâlinde yeni bir anlama işaret etmeleri yatar. Karahanlı Türkçesi metinleri ise Türk dilinin söz varlığı açısından önemli bir yere sahiptir. 11. ve 13. yüzyıllar arasında eski Türk yazı dilinden gelişen Karahanlı Türkçesi, İslamî Orta Asya Türk yazı dilinin ilk evresidir. Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılan deyimlerin anlamsal bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu metinler: *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't Türk*, *Atebetü'l Hakâyık* ve *Kur'an Tercümeleri*'dir.

Deyimleşme sürecini incelemek, deyimın yaratıcısının neyi, neden başka bir şey yerine kullandığını ve bunu yaparken hangi anlamsal bağlantılara başvurduğunu idrak etmekle başlar. Çalışmamızda bu süreç, öbeklerin dört ayrı yolla kurulmasına dayandırılarak incelenmiştir. Anlam aktarımları veya anlam olayları olarak adlandırabileceğimiz “deyim aktarması (*metaphor*), ad aktarması (*metonymy*), benzetme (*simile*) ve alüzyon (*allusion*)” öbeklerin kuruluş yollarını oluşturmaktadır. Ayrıca bütün deyimler aynı derecede kalıplaşma özelliği göstermez. Deyimleşme dereceleri, deyimi oluşturan sözcüklerle deyim anlamı arasındaki ilişkinin uzaklık durumuna göre “Birinci Dereceden (Tam Deyim), İkinci Dereceden (Yarı Deyim), Üçüncü Dereceden (Deyimsi) Deyimler” olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: deyim; deyim aktarması; ad aktarması; deyimleşme süreci; deyimleşme dereceleri; anlam bilim; Karahanlı Türkçesi.

A SEMANTIC REVIEW ON IDIOMS AT KARAKHANID TURKISH

Erciyes University, Institute of Social Sciences

Kader TÜNGÜÇ

Master Thesis, June 2016

Consultant: Doç. Dr. Galip GÜNER

ABSTRACT

Expressions are revealing the troops of the mindset of a nation and world concept. On the basis of lexicalized mania, the words or phrases are to sign a new meaning in the case stripped of lexical meaning. The Karakhanid Turkish text of the Turkish language has an important place in terms of vocabulary. The Karakhanid Turkish is the first stadia on developing the written Islamic Central Asia and old Turkish literary language between the 11th and 13th centuries. This study was conducted to evaluate the semantic Karakhanid Turkish phrases used in the text. These texts are: *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't Türk*, *Atebetü'l Hakâyık* ve *Kur'an Tercümeleri* (Quran translations).

To examine the lexicalizing process starts by realizing that semantic connections which refer to why and what to do of creative expression to use something else instead. In our study this process, the group is investigated based on the establishment of four separate ways. Meaning we might call transfer events or meaning; "Phrase transfer (metaphor), metonymy (metonymy), analogy (simile) and allusions (allusion)" constitutes the foundation of the road block. In addition, all statements do not show the same degree of stereotypes feature. Lexicalized degree are sorted by distance relationship between the statement constituting words with the phrase meaning "First Degree (Full statement),

Second Degree (Semi statement), Third Degree (full statement) Statements" has been studied in three groups.

Keywords: statement; transfer of statement; transfer of name; lexicalized process; lexicalized on temperatures; semantics; Karakhanid Turkish.

KISALTMALAR

AH Arat, Reşid Rahmeti (1992), Atebetü'l Hakâyık, Ankara, TDK Yayınları.

KB Arat, Reşid Rahmeti (1999), Kutadgu Bilig I Metin, Ankara, TDK Yayınları.

Kur T Ata, Aysu (2004), Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin- Notlar-Dizin), Ankara, TDK Yayınları.

DLT Dankoff, Robert ve James Kelly (1982), Mahmûd al-Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvan lugât at-Turk I, Washington: Harvard University Press.

DLT Dankoff, Robert ve James Kelly (1984), Mahmûd al-Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvan lugât at-Turk II, Washington: Harvard University Press.

İçindekiler

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR.....	VII

GİRİŞ	1

1. BÖLÜM:

KARAHANLI TÜRKÇESİ

1.1 Karahanlılar.....	3
1.2 Karahanlılar Dönemi Düşünce Yapısı ve Kültürel Çevre	5
1.3 Türk Yazı Dilinde Karahanlı Türkçesinin Yeri	6
1.4 Karahanlı Türkçesi döneminde Yazılmış Eserler	7
1.4.1 Kutadgu Bilig	8
1.4.2 Dîvânü Lügâti't-Türk.....	10
1.4.3 Atebetü'l-Hakâyık	11
1.4.4 Türkçe İlk Kur'an Tercümesi	12
1.5 Karahanlı Türkçesinin Söz Varlığı.....	13
1.6 Karahanlı Türkçesinin Deyim Varlığı.....	14

2. BÖLÜM:

DEYİMLEŞME SÜRECİ VE DERECELENDİRME

2.1 Deyim.....	15
2.1.1 Deyimin Tanımı	16
2.1.2 Anlam	19
2.1.2.1 Sözlüksel Anlam.....	20

2.1.2.2 İmgesel Anlam.....	21
2.1.3 Deyimlerin Anlam Yapısı	21
2.1.4 Duygu Değeri	24
2.1.5 Bağlam	25
2.2 Anlam Aktarımları	26
2.2.1 Deyim Aktarması.....	28
2.2.2 Ad Aktarması.....	29
2.2.3 Benzetme	30
2.2.4 Alüzyon.....	31
2.3 Deyimleşme Ve Deyimleşmenin Yapısı	31
2.3.1 Deyimleşme Olgusu	31
2.3.1.1 Deyimleşme Olgusunda Deyim Aktarması (Metaphor)	33
2.3.1.2 Deyimleşme Olgusunda Ad Aktarması (Metonymy)	34
2.3.1.3 Deyimleşme Olgusunda Benzetme (Simile)	34
2.3.1.4 Deyimleşme Olgusunda Alüzyon (Allusion)	35
2.4 Türkçede Deyimleşme Dereceleri.....	36
2.4.1 Tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler	36
2.4.2 Yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler	37
2.4.3 Üçüncü dereceden deyimler.....	38
2.4.4 Deyim olmayan yapılar	38

3.BÖLÜM:

İNCELEME

3.1 Karahanlı Türkçesinde Deyim Aktarması Yoluyla Oluşan Deyimler	40
3.1.1 Birinci Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler	40
3.1.2 İkinci Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler.....	48
3.1.3 Üçüncü Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler.....	156
3.2 Karahanlı Türkçesinde Ad Aktarması Yoluyla Oluşan Deyimler	168
3.2.1 Birinci Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler	168
3.2.2 İkinci Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler.....	179
3.2.3 Üçüncü Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler.....	289

3.3 Karahanlı Türkçesinde Benzetme Yoluyla Oluşan Deyimler	296
3.3.1 Birinci Dereceden Benzetmeli Deyimler	297
3.3.2 İkinci Dereceden Benzetmeli Deyimler	297
3.4 Karahanlı Türkçesinde Alüzyon Yoluyla Oluşan Deyimler.....	298
SONUÇ	298
KAYNAKÇA.....	299
ÖZGEÇMİŞ	

GİRİŞ

Bir dilin sözcükleri, deyimleri, atasözleri, insanlar arasındaki ilişkilerde kullanılması gelenek hâline gelmiş kalıp sözleri, o dili meydana getiren ögelerin bütünüdür. Çalışmamıza konu olan deyimler ise somut ve hatırdaki kalıcı anlatımın vazgeçilmez aracıdır. Her dilde belli bir durumu, olayı, insanların tutum ve davranışlarını belirlemek üzere birden çok sözcükle anlatım bulan bu ögeler, dilbiliminin özel bir inceleme alanıdır. Fransızcada *phraséologie* ve *idiomatique*, Almancada *phraseologie* ve *idiomatik* adı verilen bu alanda deyimlerin oluşumları, biçim ve anlam yönünden nitelikleri, çeşitli özellikleri incelenir; değişik dillerin deyimlerini bir araya getiren sözlükler hazırlanır (Subaşı, 1988: 1-2).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden tespit edilmiş olan deyimleri ele aldığımız bu çalışmada deyimleri meydana getiren her bir sözcüğün gerçek anlamı ve kavram alanından hareketle kazandığı yeni anlam irdelenmiştir. Böylece dönemin hem söz varlığı hem de deyim varlığı ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu çalışmayla, metinlerdeki deyimlerin deyimleşme süreçlerinin incelenmesi ve dönemin Türk kavram dünyası ve düşünce yapısı ile ilgili ipuçları elde edilmesi amaçlanmıştır.

Deyimlerin oluşum süreçlerinin incelendiği bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. BİRİNCİ BÖLÜMDE, Karahanlı Türkçesi dönemi ve eserlerine ait bilgiler yer almaktadır. İKİNCİ BÖLÜM ise deyim tanımları, deyimleşme olgusu ve deyimleşme dereceleri ile ilgili bilgilerden oluşmaktadır. Çalışmamızın ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ, ilk iki bölümde anlatılanların uygulaması niteliğindedir. Bu bölümde, her bir deyim *deyimlik anlam yapılanması* daha sonra gerçekleşen *anlam aktarımı* veya *anlam olayı* ve son olarak da *deyim anlamı* verilmiştir. Böylece deyimlerin oluşum süreci gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Deyimlik anlam yapılanması, kurulan öbeğin gerçek anlamını; deyim anlamı ise kazandığı yeni anlamı ifade eder. Bu iki anlam arasında açıklayıcı bir öge bulunur. Tezimizde bu, *ilişki ögesi* olarak adlandırılmaktadır.

İlişki ögesi, öbeği oluşturan sözcüklerin gerçek anlamlarından sıyrılarak kazandıkları yeni anlama hangi zihinsel bağ ile geçtiklerini anlatır. Bu durum tamamıyla yaratıcının gözünden/zihninden verilmeye çalışılmıştır. Amacımız herhangi bir terminoloji yaratmak veya var olanı kullanmak yerine düşünme yetisinin dille yoğruluşundaki sürece şahit olmaktır.

İnsan zihni, bir göstergeyi hangi kavram alanlarına uyarlayabileceğini ve ondan nasıl bir ifade yakalayabileceğini dilin en eski dönemlerinden beri bilmektedir. Zihnin bu aktivitesi; toplumsal, ahlaksal, kültürel hatta dinsel öğelerle şekillenmiştir. Kimi zamanda yalnızca sözcüklerin göndergesel anlamları etkili olmuştur. Örneğin; Kutadgu Bilig’de geçen *el yu-* deymi “umudunu kesmek” anlamına gelmektedir. Bu öbeği kuran zihin bize şunu söylemektedir: “El, biten bir eylem sonrasında yıkanır. Yıkandıktan sonra, yapılan eyleme tekrar dönülmez. Öyleyse “el yıkamak” bitmişliğin/sonun ifadesidir. Umut edilen bir şeyde bitmişliğin/sonun izini sürdüm. Bu durumu “el yıkamak” ile karşılayayım.” Ya da yine Kutadgu Bilig’de geçen *eēersiz yıgaç min-* deyiminin oluşum sürecine bakalım. “Ölmek, insanoğlunun bilinmezi/korkusudur. Doğrudan söylemek acı verir. Bir kimse için ölüm göstergesini kullanmayayım, hatta tabutu bile. Tabut, eysiz yani oturağı olmayan bir ağaca/tahtaya benzer. Tabutun içine girmek ise bir araca binmeye benzer. Öyleyse bu durumu “eysiz ağaca binmek” öbeği ile karşılayayım.” İşte bu zihinsel işleyiş, deyimsel yapının özünü oluşturmaktadır. Çalışmamız, tam olarak bu işleyişi konu edinmektedir.

Deyimler, *deyim aktarması (metaphor)*, *ad aktarması (metonymy)*, *benzetme (simile)* ve *alüzyon (allusion)* olmak üzere dört ayrı kuruluş yoluyla incelenmiştir. Ayrıca bütün deyimler aynı derecede kalıplaşma özelliği göstermez. Kalıplaşmış olmanın ölçütü ise deymi oluşturan sözcüklerle deyim anlamı arasındaki ilişkidir. Bu ilişki uzaklaştıkça deyim kalıplaşma derecesi artar.

Deyimleşme dereceleri, deyimlik anlam yapılanması (öbeğin gerçek anlamı) ile deyim anlamı (kazanılan yeni anlam) arasındaki ilişkinin uzaklık durumuna göre “Birinci Dereceden (Tam Deyim), İkinci Dereceden (Yarı Deyim), Üçüncü Dereceden (Deyimsi) Deyimler” olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerindeki deyimlerin tespitinde Serkan ŞEN’in “*Eski Türkçe’nin Deyim Varlığı*” adlı çalışması, deyimlerde geçen sözcüklerin sözlük anlamları için ise Eski Türkçenin başlıca sözlükleri ve Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlük*’ü kullanılmıştır. Bu dönemde, farklı eserlerde veya aynı eserde birden fazla örneği tespit edilen deyimlerin alıntılamaında herhangi bir sayfa veya beyit sıralaması değil, deyim anlamını bağlamsal açıdan en iyi yansıtan örnek esas alınmıştır.

1. BÖLÜM:

KARAHANLI TÜRKÇESİ

1.1. Karahanlılar

Karahanlılar, Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslami Türk sülâlesidir. Bu sülâle için bilimsel eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı İlek (İlig) Hanlar tabiridir (Akar, 2005: 132).

Karahanlı adı tarihçi ve doğubilimci V. V. Grigoryev'in 1874 yılında *Maveraünnehir* Karahanlıları hakkında yazmış olduğu makaleden itibaren yaygınlaşmıştır. Karahanlılar deyimi bu sülâleye mensup hükümdarların unvanları arasında sıkça geçen *Kara* sözünden ileri gelmektedir. Gerçekten de bu sülâleye mensup meşhur hükümdarlardan bazılarının Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir. İşte bu unvana bakarak, Grigoryev tarafından bu devlete Karahanlılar Devleti adı verilmiştir (Genç, 2002: 445). Bu devlet, İslam kaynaklarında *al-Hakaniye*, *el-Haniye* ve *al-Afrasiyab* gibi isimlerle de anılmıştır. Ancak bazı kaynaklarda Karahanlıların kendilerini *Alp Er Tonga Oğulları*, *Hakanlı* veya *Hakanîler*, *Karluk* veya *Karluklar Devleti* adlarıyla tanıttıkları da tespit edilmiştir (Necef, 2005: 127-132).

Türk kağanlarının ilk Müslüman soyu olan *Karahanlılar*'ın kökenini çeşitli Türk soylarına bağlamak isteyenler olmuştur. Bunlardan bir kısmına göre Karahanlılar *Y'u-kiue Türkleri*'nden, kimine göre de *Uygur*, *Yağma*, *Çiğil*, *Karluk Türkleri*'nden veya Karluk- Yağma karışımından ya da Türkmenlerin soyundandır. Bu görüşlerden en çok kabul göreni, *Karluk Türkleri*'nden olmalarıdır. *Karluk Türkleri* 747-840 yılları arasında *Uygur* birliğine bağlı bulunuyordu. Bu durumda Karluk- Karahanlı görüşü

kabul edilecek olursa Karahanlılar çağı, öncesiyle birlikte, üç bölüme ayrılabilir: 1. *Uygur-Karluk Birliği* (766-840); 2. *İslam öncesi Karluk (Karahanlı) Devleti* (840-932); 3. *Müslüman Karluk (Karahanlı) Devleti* (932-1212) (Şener, 2002: 84).

840'da Ötüken'deki Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Uygurlara bağlı Yağmalar, batıya doğru çekilerek Kâşgar yöresine gelmiş ve bu yerleri Karluklardan alarak bölgeye hâkim olmuşlardır. Daha sonra da Çu ve İli vadilerini ele geçirmişlerdir. Karahanlılar'ın ilk kağanı olarak kabul edilen Bilge Kül Kadir Han, Samanîlerle mücadele etti. Oğullarından Arslan Han ulu hakan olarak Balasagun'da, Oğulcak Kadir Han ise orta hakan olarak Talas'ta hüküm sürdü. 893'te Samanîler Taraz'ı ele geçirince Oğulcak merkezini Kaşgar'a taşıdı. Bir süre sonra yeğeni Satuk Buğra Han Müslümanlığı kabul etti (945). Yerine geçen oğlu Musa (Baytaş) (956) kendilerinin bağlı bulundukları Doğu Kağanlığı'nı ortadan kaldırıp tüm Karahanlıları birleştirdi. İslamiyet 970 yılına kadar doğuda Hoten'e, kuzeyde Balasagun, Talas ve İli vadisine kadar yayıldı. Karahanlılar 999 yılında Samanîler Devleti'ne son vererek Maverâünnehir'i fethetti. Daha sonra sınırlarını batıda genişletmek için çaba gösterdilerse de Horasan'da Gazneliler'e yenilerek geri çekildiler. Bu yenilgi üzerine hanedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan faydalanan Ali Tigin, Selçukoğlu Arslan Bey ile birleşip Buhara'yı aldı. 1041 ve 1042 yılları arasında taht mücadeleleri yaşandı. Bu mücadeleler neticesinde devlet Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı (Akar, 2005: 133).

Doğu Karahanlı Devleti'nin sınırları Kâşgar, Fergana, Balkaş Gölü civarına kadar uzanmaktaydı. Devletin merkezi zaman zaman Balasagun, Talas ve Kâşgar şehirleri olmuştur. İlk büyük hükümdarı Süleyman Arslan Han saltanatı boyunca iç karışıklıklar ve Batı Karahanlılar ile mücadele etti. Batı Karahanlı Devleti'nin sınırları ise batıda Aral gölünden doğuda Çimkent ve Özkent'e kadar uzanmaktaydı. Özkent, Semerkant ve Buhara devletin merkezleri olmuştur (Argunşah-Yüksekkaya, 2012: 14).

12. yüzyılın ilk yarısında Türkistan bölgesi, doğudan yükselen Moğol asıllı Karahıtaylar'ın baskısına maruz kaldı. 1117'de Balasagun'a yaklaşan Karahıtaylar, Karahanlılar tarafından püskürtülmüştü. Ancak 1130'larda gelen Karahıtaylar'ın önü alınamadı. Karahıtaylar 1137'de Hocent civarında Karahanlılar'ı yendiler. Fakat asıl büyük darbe 1141'de geldi. Selçuklularla Karahanlılar'ın müttefik ordusu, Karahıtaylar karşısında, 9 Eylül 1141'de Katvan'da tam bir bozguna uğradı. Selçuklu sultanı Sançar, Tirmiz'e kaçtı; Karahanlı hükümdarı Mahmud Han topraklarını terk etti; böylece Doğu

ve Batı Karahanlılar, Karahıtay tâbiyetine girmiş oldu. 1212 yılında da Karahanlı hanedanı son buldu (Ercilasun, 2007: 292).

1.2. Karahanlılar Dönemi Düşünce Yapısı ve Kültürel Çevre

Karahanlı dönemi düşünce yapısı ve kültürü üzerinde İslamiyet'in, dolayısıyla da Arap kültürünün oldukça büyük bir etkisi vardır.

Türklerin Araplarla ilk karşılaşması, 642 yılında, son İran hükümdarı III. Yazdicerd'in Toharistan'daki yenilgisi neticesinde olmuştur. Sonraları bu iki kavim arasındaki ilişki daha fazla sıkılaşmıştır. Halife Osman zamanında Horasan'ın Arapların eline geçmesi hadisesi, Arapların, Türklerin yaşadığı Orta Asya içlerine kadar yayılmasına bir başlangıç teşkil etmiştir. Birbirini tanımayan bu iki kavim arasında elli yıla yakın süren savaşlar, Türklerin gösterdikleri şiddetli mukavemete rağmen, Arapların zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu yüzden Türklerin yaşadığı Orta Asya'nın büyükçe bir parçası, Emevi Hilafeti'nin sınırları içerisine alınmıştır. Yeni elde edilen saha ile birlikte, buranın yerli halkı da İslâm din ve medeniyeti sahasına alınarak eski Çin medeniyeti nüfuzundan uzaklaştırılmıştır. Bu tarihten itibaren Türkler yavaş yavaş yeni İslâm medeniyetinin tesirini hissetmeye başlamıştır (Caferoğlu 2007: 6).

Emeviler zamanında başlayan Türk-Arap ilişkileri Abbasiler döneminde artmıştır. Türkler, hilafet ordusuna hep en iyi ve en seçkin kişileri vermiş, böylece tüm milletler içinde korkusuz, savaşçı ve çalışkan vasıflarını kazanmışlardır. Arap yazarlardan Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adlı eserinde, Türklerin hilafet ordusunun en mühim kısmını teşkil ettiğini ve bunların arasından birçok devlet adamı ve kumandan çıktığını kaydetmiştir. Abbasiler'in başlarında İslam kültür hareketine askerî sahada olduğu gibi Türkler de iştirak etmişlerdir. Bu devirde yetişen bazı Türk âlimler İslam âleminde büyük şöhret yapmışlardır (Câhiz, 1967: 29).

Doğu Türklerinin ortak yazı dilinin Karahanlı Türkçesi olması da Türk kültürünün ortak bir noktada toplanmasına olanak sağlamıştır. Sanat, bilim, dil, edebiyat ve musiki bu dönemde iyi bir seviyeye ulaşmıştır. Bu döneme kadar olan mevcut bilgi ve kültür birikimi geliştirilmiş, topraklar genişledikçe de yayılma imkânı bulmuştur. Kâşgar, Balasagun, Semerkant ve Buhara başta olmak üzere bütün Maverâünnehir yüksek bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Ülkede yeni şehirler kurulmuş, her tarafta medreseler, kervansaraylar, camiler açılmıştır. Bu dönemde İslam diniyle birlikte tasavvuf da Asya'da yayılmıştır. Edebiyat, felsefe, mantık, hukuk, ilahiyat, müzik gibi sosyal

bilimler yanında tıp, matematik, astronomi, fizik, kimya vb. fen dallarında önemli eserler yazılmıştır. Bu eserler, hem Türk- İslam medreselerinde hem de Avrupa üniversitelerinde okutulmuş, bazıları çeşitli dillere çevrilmiştir (Argunşah-Yüksekkaya, 2012: 14-15).

Karahanlı devleti, etnik yapı bakımından çeşitli Türk boylarından oluşmakla birlikte özellikle Ceyhun, Seyhun ırmakları arasındaki eski kültür ve medeniyetlerden de faydalanarak evrensel anlamda kültürel bir gelişmişliğe ulaşma imkânına kavuşmuştur. Bozkır medeniyeti ile yerleşik medeniyetin mükemmel bir sentezini yaparak daha sonraki dönemlerde gelişecek yüksek Türk kültürünün böylece gerçek anlamda temeli atılmıştır (Akar, 2005: 136).

Türk kültürünün o dönemde yaşaması ve daha sonraki dönemlerde de yaşatılmasında şüphesiz, Kâşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in katkıları yadsınamaz. Kâşgarlı, Türk boylarına ait ağız malzemelerini toplayarak Türk kültürünü ve dil varlığını yaşatmayı başarmış ve Türk diline dair yazdığı Arapça sözlük ile Araplara Türkçeyi öğretecek nitelikte bir eser meydana getirmiştir. Böylece Türkçenin Arapça karşısında körelmesine de engel olmuştur. Balasagunlu Yusuf ise dönemin klâsik ve edebî Türkçesini nazım şekline sokarak Türk dünyasına klâsik bir dil kazandırmıştır. Dil, kültür ve siyaset tarihine ait oldukça değerli bilgiler içeren Kutadgu Bilig, dönemin düşünce tarzını derin bir söyleyişle gözler önüne sermektedir (Caferoğlu, 1984: 5-6).

1.3. Türk Yazı Dilinde Karahanlı Türkçesinin Yeri

Karahanlı Türkçesi, Köktürk-Uygur yazı geleneğinin gelişmiş bir devamı olarak, Uygur yazı dilinin geliştiği ortamda, ondan biraz farklılaşmış şekil ve yapılarla oluşmuş bir yazı dilidir (Akar, 2005: 136). 11. yüzyılda Doğu Türkistan'ın merkezi olan Kâşgar'da kullanılmaya başlanmıştır. Uygur harfli birkaç nüsha dışında Arap harfleri ile yazılmış ilk İslami Türk yazı dili olarak kabul edilmektedir.

Türk dilini eski, orta ve yeni olmak üzere üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluştur. Ancak bazı Türkologlar bu dönemi Geç Eski Türkçe dönemine dâhil ederler. Onlara göre Uygurlar'ın ve Karahanlılar'ın yaşadıkları coğrafya ve sahip oldukları medeniyet farklı olsa bile kullandıkları dil büyük oranda birbirine benzemektedir. Karahanlılar, İslamiyet'i kabul etmeleri sebebiyle dinî terminoloji açısından farklı bir söz varlığına sahiptir. İlk İslami Türkçe metinlerin meydana getirildiği zamanda, hatta daha birkaç yüzyıl sonraya kadar

henüz İslamlığı kabul etmemiş Türkler arasında eski yazı ve dil geleneğinin yani Uygurcanın devam etmesi zaman olarak bir sınır tayinini güçleştirmektedir. Bunun yanında dilde dış etkenlerin değil de dilin iç bünyesindeki gelişmelerin esas alınabileceği görüşünde olanlar için de zaten tarihî hadiseler dilde bir dönüm noktası değildir (Karamanlıoğlu, 1972: 52).

Karahanlı Türkçesi, Türk dil ve lehçeleri sınıflandırılmasında, genel olarak, *Güneydoğu* veya *Orta Asya* kolundan sayılır. Bu kol da Güneybatı veya Oğuz koluna en yakın olan koldur. Bazıları da bu iki kolu Türküt (Türkler) adı altında birleştirerek Güneydoğu ya da Orta Asya koluna Doğu Türküt kolu; Güneybatı ya da Oğuz koluna da Batı Türküt adını vermişlerdir. Karahanlı Türkçesi, çoğunlukla Arap alfabesiyle yazılmıştır. Uygur harfleri, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshası ile Atebetü'l- Hakâyık'ın Semerkand ve İstanbul nüshalarında görülmektedir (Şener, 2002: 786).

Karahanlı Türkçesi, daha sonra gelişecek olan Orta Türkçe yazı dilleri için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu yazı dilinin doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrıldığı öne süren Boeschoten ve Vandamme doğu kolunda Kâşgar dili, batı kolunda ise Kıpçakça ve Çağataycanın türediği Harezmi Türkçesinin olduğunu belirtmişlerdir (Boeschoten-Vandamme, 1998: 168).

Karahanlı Türkçesinin şekil özelliklerine kısaca değinecek olursak:

Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve Uygur döneminin fonetik ve morfolojik yapısından büyük bir farklılık göstermez. Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu /d/ fonemi, Karahanlı Türkçesinde sızıcı /d/ ye, söz içi ve söz sonu /b/ fonemi ise /w/ ye değişmiştir. Yine Eski Türkçenin şart eki olan /-sar/-ser/ bu dönemde /-sa/-se/ ye değişmeye başlamış, olumsuz geniş zaman eki olan /-maz/-mez/ ise /-mas/-mes/ şeklini almıştır. Ayrıca yeterlilik bildiren /-u ma-/ eyleminin asıl eylemin zarf-fiilli biçimiyle birleşerek /-u ma- / -ü me-/ biçimini alması, Karahanlı Türkçesinin başlıca özelliklerindendir (Tekin-Ölmez, 2003: 34-35).

Bunların yanında Karahanlı Türkçesi zengin bir dinî terminolojiye sahip olan Uygurcanın bu imkânını, özellikle de Kur'an tercümelerinde İslâmî kavramları karşılamak için aynen kullanmıştır.

1.4. Karahanlı Türkçesi döneminde Yazılmış Eserler

Karahanlı Türkçesi döneminden günümüze ulaşmış olan eserler şunlardır:

1. Kutadgu Bilig (M. 1069-1070) 2. Dîvânü Lügâti't-Türk (M. 1072-1077) 3. Atebetü'l Hakâyık (M. 12.yy) 4. Türkçe İlk Kur'an Tercümeleri.

1.4.1. Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından H. 462 (M. 1069)'de Kâşgar'da yazılmış ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a ithaf edilmiştir. Eser, Türk dilinin 11. yüzyılda bilim ve sanat dili olarak kullanıldığını ve Türkçenin Arapça, Farsça gibi eski ve kitabî dillerle bu alanlarda boy ölçüşebileceğini göstermesi bakımından son derece önemlidir (Akar, 2005: 138).

Konusunu belirtmek açısından eserin ismi oldukça anlamlıdır. “Kutadgu: *Saadet ve mutluluk veren*” demek olduğu gibi “*padişahlara lâyük, şahane*” anlamına da gelmektedir. *Kut* kelimesi *Basmıl* ve *Uygur* devlet adamlarına verilen *İdikut* tamlamasında olduğu gibi “*Haşmetmeap, şahane*” yerine kullanılmıştır. Bundan dolayı da Kutadgu Bilig'in anlamı: “*Saadet ve mutluluk veren bilgi*” veya “*padişahlara layık, şahane*” anlamına gelmektedir. Gerek filoloji gerek medeniyet tarihi yönünden oldukça değerli olan bu eser, yüz yılı aşkın bir zamandan bu yana doğu bilimcileri arasında inceleme ve araştırma konusu olmakta ve araştırmalara devam edilmektedir (Köprülü, 1980: 165).

Kutadgu Bilig'in konusu, mahiyeti ve şairi hakkında geniş bilgi veren mensur bir *Mukaddime* ve 77 beyitlik *mesnevi* bulunuyorsa da bunların Yusuf Has Hacib'e ait olmadığı, sonradan yazıldığı son derece açıktır (Köprülü 1980: 167). İslam dünyasının ahlâk anlayışı, Türk toplumunun yaşam tarzı, aile düzeni, halk ile yönetici arasındaki ilişki eserin temelini oluşturmaktadır. Yusuf Has Hacib, dil ve kültür bilinciyle kaleme aldığı bu eseri, aruzun *feûlün / feûlün / feûl* kalıbıyla ve mesnevi tarzında düzenlemiştir. Kutadgu Bilig, 6645 beyitlik hacmiyle dönemin ilk büyük manzum eseridir. Bunun yanında 173 dörtlükten oluşan halk şiiri örneği de eserde yer almaktadır (Akar, 2005: 138).

İranlıların *Şeh-nâme-i Türkî* adını verdikleri Kutadgu Bilig'in, genel olarak bir adı da *Siyasetnâme*'dir. Kutadgu Bilig'in yapısı, sanki sahneye konmuş *alegorik*, dört şahıs arasında geçen bir münazara veya atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir senaryoya benzer (Dilaçar, 1995: 71). Bu dört şahıs, eserde, aynı zamanda belli kavramları da temsil ederler:

1. Kün Togdı : Köni törü, doğru yol

2. Ay Toldı : Kut, saadet, devlet, ikbâl
3. Ögdülmiş : Ukuş, akıl, mantık
4. Odgurmuş : Akıbet.

Şair, kendi şahsi inanışına uyarak aynı zamanda insanlara her iki dünyadaki kutluluğu ve mutluluğu göstermek için kaleme sarılmış, bunu görevden saymıştır. Bu yönden bir nevi Karahanlı ili ve halkının fikir ve ortaklığına katılmıştır. Yusuf Has Hacib, eserinde, Karahanlı Devletini, İslam dünyasının ideal bir Türk devleti olarak düşünmüştür. Eser, büyük Moğol istilasına kadar, Orta Asya sahasında, Türk dili ve edebiyatının geçici ve kısır sessizliğini bozan tarihî bir Türk dili ve edebiyatı yadigârı olup uzun zaman Türk edebiyatı mektebinin yaşamasına sebep olmuştur (Caferoğlu, 1984: 54).

Kutadgu Bilig'in günümüze ulaşmış üç nüshası vardır:

1. Herat Nüshası: 1439 yılında Hasan Kara Sa'il Şems tarafından Arap harfli bir nüshadan Uygur harfleriyle Herat'ta istinsah edilmiştir. Eser, önce Tokat'a, daha sonra Şeyhzade Abdürrezak Bahşı için İstanbul'a getirilmiştir. 18. yüzyılın sonunda ise tarihçi Hammer tarafından satın alınıp Viyana Umumî Kütüphanesi'ne armağan edilmiştir. Nüshanın tamamı 1890 yılında Wilhelm Radloff tarafından yayımlanmıştır.

2. Kahire Nüshası: 1896 yılında Mısır Hidiv Kütüphanesi'nin müdürü Moritz tarafından bulunmuştur. 1374'ten önce Kölemenli Kıpçak komutanlarından İzzeddin Aydemir adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. 392 sayfadır ve 5800 beyit ihtiva etmektedir. Başındaki ve ortalarındaki bazı sayfaları tahrip olmuştur.

3. Fergana Nüshası: 1913 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana vilayetinin Nemengan şehrinde bulunmuştur. I. Dünya Savaşı'nda kaybolmuş, 1925'te Özbek Edebiyatçısı A. Fıtrat tarafından tekrar bulunmuştur. İlk kısımları eksik olan nüsha, 445 sayfadan oluşur. Arap harfleriyle yazılmış 6095 beyit ihtiva etmektedir. İstinsah tarihi belli değildir (Arat, 2006: 13-47).

Kutadgu Bilig üzerine, yerli yabancı birçok bilim adamı çalışmıştır. İlk yayın, Armin Vambery tarafından, Viyana nüshası üzerine yapılmıştır. Vambery bu çalışmasının sonucunda Kutadgu Bilig'i Uygur dönemi eseri olarak değerlendirmiştir. Wilhelm Radloff ise hem Viyana hem de Kahire nüshaları üzerine çalışmıştır. 1947 yılında eserin üç nüshası, ayrıntılı bir şekilde, Reşit Rahmeti Arat tarafından tenkitli metin olarak yayımlanmıştır. Bunun dışında Robert Dankoff, Zeki Velidî Togan, Fuat Köprülü, Abdülkadir İnan, Kemal Erarslan ve Nuri Yüce'nin de eser üzerinde çalışmaları bulunmaktadır.

1.4.2. Dîvânü Lügâti't-Türk

Türkçenin ilk sözlüğü olan Dîvânü Lügâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072 yılında yazılmaya başlanmış, birkaç defa gözden geçirilip yeni ilaveler yapıldıktan sonra 1074 yılında tamamlanmıştır. 1077 yılında da Abbasi Halifesi Ebu'l-Kâsım Abdullah'a sunulmuştur. Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşıyan eser, yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin 11. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı: kişi, boy ve yer adları kaynağı, Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda dönemin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır (Kaçalın, 1994: 447).

Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Arapça dilbilgisi kurallarına göre yazılan eser, bir ön söz ve sözlük bölümünden oluşur. Eserin ön sözünde Kâşgarlı Mahmud Türkçenin izahını yapar ve Türk boylarının dil özelliklerinden bahseder. Sözlük bölümünde Türkçe kelimelerin Arapça açıklamalarını ortaya koyar. Bu açıklamalardan sonra mutlaka örnek bir cümle verilir. Örneklerin bazıları bir atasözü veya bir dörtlüğün içinden seçilmiştir. Kâşgarlı, kelimelerin nerelerde ve hangi anlamlarda kullanıldığına dair bilgilere de yer vermiştir. Bu bakımdan eser dönemin Türkçesi ve kültürü hakkında son derece faydalı bilgiler içermektedir (Akar, 2005: 147).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâti't-Türk'te birçok kelimenin kök ve anlam ilişkisini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca Karahanlılar'ın bünyesinde bulunan Oğuz, Kıpçak, Yağma, Çiğil gibi Türk topluluklarına ait ağız özelliklerine de yer vermiştir. Bu yönüyle Kâşgarlı Mahmud sanki bir lehçe bilimci (diyalektolog) gibi ağız farklılıklarına değinir. Bütün bunlara ek olarak eserde folklorik, tarihî, coğrafi, kültürel vb. unsurlar da yer alır (Üşenmez, 2008: 11).

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün tek nüshası mevcuttur: Ali Emirî tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuştur. Eser, halen Ali Emirî'nin bağışladığı kitaplarla kurulmuş olan, İstanbul'un Fatih semtindeki Millet Kütüphanesi'ndedir. Bu nüsha esas alınarak eserin biri Türk Dil Kurumu (Ankara, 1941-2008), diğeri Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (Ankara, 1990) tarafından olmak üzere iki tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Ayrıca İngilizce tercümesinde de mikrofişler hâlinde tıpkıbasımı mevcuttur.

Eser üzerine, yurt içinde ve yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Tıpkıbasımı 1941 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yapılmıştır. Besim Atalay ise eseri Türkçeye

çevirip Latin harflerine göre dizinini hazırlamıştır. Kilisli Rıfat Bilge, Necip Asım, Hüseyin Namık Orkun, Fuat Bozkurt, Ahmet Bican Ercilasun, Omeljan Pritsak, James Kelly, Robert Dankoff, Carl Brockelmann, Salih Muttalibov gibi bilim adamlarının da Dîvânü Lügâti't-Türk üzerine önemli çalışmaları bulunmaktadır.

1.4.3. Atebetü'l-Hakâyık

Atebetü'l-Hakâyık, yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 12. yüzyıl Türk edebiyatı mahsüllerinden kabul edilmektedir. Yazarı, Edib Ahmed Yükneki, eserin dilini, *Türk Dili (Türki)* diye adlandırdığı hâlde, eserin sonunda yer alan Arslan Hoca Tarhan'ın yazdığı takrizde, doğrudan doğruya "*Kâşgar tili*"nde yazıldığı vurgulanmaktadır (Türkler, C.V, s. 790). Manzum bir öğüt ve ahlâk kitabı olan eser, Türk ve Acem meliki *Muhammed Dâd İspehsalar Bey*'e sunulmuştur.

Edib Ahmed, eserinde Türk-İslam kültürü çerçevesinde eğitmeyi amaçlamış ve düşüncelerini ayet ve hadislerle desteklemiştir. Edip Ahmed, anadan doğma kör olduğu hâlde iyi bir tasavvuf eğitimi almıştır. Eser günümüz dil araştırmacılarına Karahanlı devri Türkçesi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Fazla hacimli olmayan bu dil yadigârı dinî ve tasavvufî konuları işleyen manzumelerden oluşmaktadır (Caferoğlu, 1984: 77).

Edebî türü ve konusu itibarıyla *dinî* ve *ahlaki* olan Atebetü'l- Hakâyık, dil yönünden bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklılık, Orta Asya'da verilen bütün eserler için geçerlidir. Klasik İslami eserlerde olduğu gibi Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlayan eser, bilginin faydası, bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertliğin övgüsü, cimriliğin yergisi, alçakgönüllülük ve kibir, bağışlama, yumuşak huyluluk ve zamanenin bozukluğu gibi bölümlerle devam etmektedir. Aruzun *feûlün / feûlün / feûlün / feûl* kalıbıyla yazılan bu manzum eser, 40 beyit ve 101 dörtlükten oluşmaktadır (Akar, 2005: 152). Beyitlerden oluşan bölüm gazel, eserin ana bölümü olan dörtlükler kısmı ise mâni tarzında kafiyelenmiştir.

Atebetü'l-Hakâyık'ın bugüne ulaşmış dört nüshası vardır. Mevcut nüshaların şive özellikleri, asıl nüshayı temsilden uzaktır. Karakteristik dil unsurları olarak üzerinde durulan ek ve kelimeler ise daha çok istinsah edilen sahanın ürünü gibidir. Tespit edilen bazı kelime ve ek şekilleri eserin 12. yüzyıldan önceye ait olduğunu gösterir niteliktedir (Caferoğlu, 1984: 78). Bu nüshalar şunlardır:

1. Semerkand Nüshası: 1444 yılında Temür'ün oğlu Şahruh döneminde, hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Metin Uygur harfleri, başlıklar ise Arap harfleri ile yazılmıştır. Ayasofya Kütüphanesi 4012 numarada kayıtlıdır.

2. İstanbul (Ayasofya) Nüshası: 1480 yılında Şeyhzade Abdurrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Uygur ve Arap harfleri ile yazılmış nüshanın her sayfasında 11 satır yer almaktadır. İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesi'nde 4757 numarada kayıtlıdır.

3. İstanbul (Topkapı Sarayı) Nüshası: Arap harfleri ile kaleme alınan bu nüsha Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine bölümünde 35552 numarada kayıtlıdır. İstinsah yeri tam olarak bilinmemektedir.

4. Ankara (Seyid Ali) Nüshası: Arap harfli eksik bir nüshadır. İstinsah tarihi, yeri ve müstensihî hakkında bilgi bulunmamaktadır (Arat, 1992: 5-39).

Türkiye'de ilk olarak Necip Asım tarafından çalışılmıştır. Daha sonra Reşit Rahmeti Arat, ayrıntılı bir çalışma yaparak inceleme, metin, çeviri, notlar, dizin ve tıpkıbasım ile eseri yayımlamıştır. Hamit Tömür, Fuat Köprülü, K. Mahmudov, E. Kurişjanov gibi araştırmacıların da eser üzerinde çalışmaları bulunmaktadır.

1.4.4. Türkçe İlk Kur'an Tercümeleri

Kur'an-ı Kerim'in ilk tercümeleri Karahanlılar döneminde yapılmıştır. Bu eserler "satır altı çeviri" olarak ifade edilen tarzda yapılmış olan tercümelerdir. Arapça asıl metin daha büyük harflerle üstte bulunur. Özgün metindeki her kelimenin, bazen de küçük kelime gruplarının altına daha küçük Arap harfleriyle tercümesi yazılır (Ercilasun, 2007: 331).

Satır altı Kur'an tercümelerinden Karahanlılar dönemine ait olduğu düşünülen dört nüsha vardır:

1. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası (TİEM 73):

Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah tarafından 1333-1334 yılında istinsah edilmiştir. 73 numara ile kayıtlıdır. 450 varaktan oluşur. Bu nüsha Samanîler zamanında bir heyet tarafından Taberî tefsirini esas alarak yapılan Farsça Kur'an çevirisine dayanmaktadır. Nüshanın ilk yarısı üzerine Abdullah Kök, ikinci yarısı üzerine ise Suat Ünlü doktora çalışması yapmışlardır (Kök, 2004; Ünlü, 2004).

2. Manchester-John Rylands Nüshası :

Kur'an'ın kelime kelime satır altı çevirisidir. Telif ve istinsah tarihi belli olmayan bu nüsha, Türkçe yanında Farsça çeviriyi de içermektedir. Rylands nüshası 1145 varaktan

oluşur ve 14 cilttir. Bazı bölümlerinde eksiklikler bulunmaktadır. Eksik varaklardan ikisinin Dublin Chester Beatty Kitaplığı Nu. 54-55'teki varaklar olduğu ortaya çıkmıştır. Eserin sözlüğü Eckmann, tam metni ise Aysu Ata tarafından yayımlanmıştır (Eckmann, 1976; Ata, 2004).

3. Özbekistan İlimler Akademisi Nüshası :

Özbekistan İlimler Akademisi Nu. 2854 ve 2008 demirbaş Nu.'da kayıtlıdır. Arapça metnin kelime kelime Türkçe ve Farsçaya çevirisini içerir. Nüsha üzerine A. A. Semenov'un çalışması vardır (Semenov, 1957). Ayrıca Emek Üşenmez'in nüsha üzerine doktora çalışması bulunmaktadır (Üşenmez, 2013).

4. Anonim Tefsir :

Petersburg'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı'ndadır. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana'da bulunmuştur. Tefsirle tercüme arası bir mahiyet göstermektedir. Yazmanın sözlüğü Borovkov tarafından yayımlanmıştır. Borovkov'un yayını Türkçeye çevrilerek ve yeniden düzenlenerek Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından tekrar neşredilmiştir (Ercilasun, 2007: 331-332). Usta, daha sonra nüshanın metnini de yayımlamıştır (Usta, 2011).

Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınan tarla satış sözleşmeleri de bu dönem metinleri içerisinde yer alır. Bu belgeler, 10. yüzyılda Yarkent'te, Uygur ve Arap harfleriyle yazılmıştır. Dönemin hukuk anlayışını ve dil özelliklerini yansıtmaları açısından önemlidir. Bu sözleşmeler de 1975'te Şinasi Tekin tarafından yayımlanmıştır (Tekin, 1975: 157-186).

1.5. Karahanlı Türkçesinin Söz Varlığı

Karahanlı Türkçesinin kelime hazinesi, Eski Türkçeye göre daha gelişmiş, kitâbe dilinden daha çok edebî bir yazı diline lâayık, daha doyurucu durumdadır. Eski kelime ve deyimlerden bazıları artık kullanılamaz hâle gelmiştir. Bazı kelimeler ise, çeşitli değişikliklere uğramış ve öylece kullanılır olmuştur. Karahanlı Türkçesinde, Köktürkçenin kelime hazinesinden birçok öge, şekil ve anlam değişikliğine uğramadan Karahanlı Türkçesinde aynen kullanılmaya devam edilmiştir (Şener, 2002: 786-787).

Dönemler arasında hem söz varlığı hem de dil özellikleri açısından keskin geçişlerden bahsedilemez. Dil bir bütündür. Eksile çoğala varlığını sürdürür. Bundan dolayı Karahanlı Türkçesi döneminde Uygur etkilerini, Harezmi Türkçesi döneminde ise Karahanlı etkilerini görmek kaçınılmazdır. 8. yüzyıla ait Köktürk metinlerinde sözcük

sayısı 900 civarındadır. Uygur Türkçesinin ise dinî terminolojisi ve kavram zenginliği kayda değer niteliktedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birikim, Arap ve Fars yazı dillerinin etkisi ve İslami terminolojiyle yeni bir kimlik kazanmaya başlamıştır.

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserler tespit edilen sözcük sayısını 11. ve 12. yüzyıla göre değerlendirdiğimizde önemli bir rakam karşımıza çıkmaktadır. Bu zenginlik, eski dönemlerden gelen sözcüklerin yaşamakta olması, yeni türetmelerin yapılması ve daha sonra yerleşecek olan yabancı kelimelerin henüz Türkçe karşılıklarının kullanılmakta olmasından kaynaklanmaktadır. Emek Üşenmez'in "*Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*" adlı yüksek lisans tezinde madde başı olarak toplam kelime sayısının 11519 olduğunu görüyoruz (Üşenmez, 2006).

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'e fazla kullanılmayan Türkçe kelimeleri almamasına rağmen, 8624 madde başı yapmıştır. Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı *Kutadgu Bilig*'de ise 2961 kelime tespit edilmiştir. Atebetü'l-Hakâyık, Kur'an Tercümeleri ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'teki kelimelerin büyük kısmı aynı olan sözlerden ibarettir. Atebetü'l-Hakâyık'ta 1306, Kur'an Tercümeleri'nde 1999, *Dîvanı Hikmet*'de ise 2208 kelimenin olduğunu görmekteyiz. Bu kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçe kökenlidir. Yalnızca, Atebetü'l-Hakâyık, Kur'an Tercümeleri ve *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te Arapça ve Farsça kökenli kelimelere fazlaca rastlanılmıştır (Üşenmez, 2006: 107-110).

1.6. Karahanlı Türkçesinin Deyim Varlığı

Çalışmada ele alınmış olan deyimlerin incelenmesinde Serkan Şen'in *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı çalışması esas kaynaktır (Şen, 2010).

Şen, Türk dili tarihinde Karahanlı Türkçesi olarak adlandırılan devrenin metinlerini tespit etmenin diğer dönemlere göre daha kolay olduğunu belirtir. Bu devirden kalan eserler derli toplu ve sayıca azdır. Karahanlı Türkçesi metinlerini belirlemek için Ahmet Bican Ercilasun'un *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* kitabından (Ercilasun, 2004: 297-342) faydalanılmıştır. Karahanlı devri eserleri olarak *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyık* ve Kur'an tercümelerinden *Rylands Nüshası* esas alınmıştır. *Dîvân-ı Hikmet* yazmaları çok sonra (16.yüzyıldan sonra) istinsah edildiklerinden dil bakımından Karahanlı Türkçesinin değil Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtır (Ercilasun, 2004: 340). O nedenle *Dîvân-ı Hikmet* tarama kapsamına sokulmamıştır. Sıralanan eserlerin dışında Karahanlılar'dan kalan

tarla satış sözleşmeleri de Karahanlı Türkçesi metinleri arasında değerlendirilmiştir (Şen, 2010: 19-20).

Karahanlı Türkçesi metinlerindeki deyimleri konu alan çeşitli çalışmalar mevcuttur. Ahat Üstüner'in *XV. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk Edebiyatında Atasözleri ve Deyimler* adlı yüksek lisans tezi bulunmaktadır (Üstüner, 1989). Robert Dankoff'un *Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig), *A Turko-Islamic Mirror for Princes* adlı eserinde *Kutadgu Bilig*'de görülen Farsça-Türkçe ortak deyimlere yer verilmiştir. Dankoff'a göre bu deyimler Farsçadan kopyalanmıştır (Dankoff, 1983: 264-267). Zafer Önler'in *Kutadgu Bilig*'de *Yer Alan Deyimler* adlı makalesinde eserde geçen deyimler sıralanmıştır (Önler, 1999). *Kutadgu Bilig*'deki deyimler Bayram Çetinkaya'nın *Kutadgu Bilig*'deki *Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi* başlıklı yüksek lisans tezinde de işlenmiştir (Çetinkaya, 2001). Doğan Aksan'ın *Türkçenin Sözvarlığı* adlı kitabında *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'da geçen deyimlerin bir kısmını bulmak mümkündür (Aksan, 1996: 112-114). Aysu Ata'nın *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)* adlı çalışmanın giriş bölümünde deyim özelliği taşıyan yapıların sıralandığı görülür (Ata, 2004: XXVIII-XXIX).

Özen Yaylagül'ün *Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Ad Aktarmalı (Metonymic) Yapılar* adlı makalesinde eserde geçen birçok deyme yer verilmiştir (Yaylagül, 2006). Hatice Şahin'in *Kâşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler* adlı makalesinde yine Dîvânü Lügâti't-Türk'te geçen deyimlerin bir kısmı incelenmiştir (Şahin, 2009).

2. BÖLÜM:

DEYİMLEŞME SÜRECİ VE DERECELENDİRME

2.1. Deyim

Deyim (locution, idiom), bir milletin yaşam tarzından ve deneyimlerinden doğan, belli bir davranışı veya durumu ifade etmek için kullanılan akılda kalmayı kolaylaştırıcı

öğeler içeren kalıplaşmış söz birliğidir. *Ocağı sönmek, iğne ile kuyu kazmak, keçileri kaçırmak, külâhları değişmek* gibi yapılar Türkçenin deyim varlığında yaşayan örneklerdir.

Deyimlere, çoğunlukla özel bir durumu ifade etmek için başvurulur. Deyimler, birbirine benzer veya aynı durumlar için genellenen ifadeler olmalarına rağmen genelgeçer bilgi niteliği taşımazlar. Söze kesinlik katmak yerine, yaşanan durumu somut kavramlarla daha etkileyici biçimde sunarlar.

Deyimler, bir dilin anonim sayılan öğelerindendir. Ancak bunların büyük bir bölümünün, başlangıçta bir kişi tarafından türetilerek kullanıldığı, dile sonradan yerleştiği akla yakındır. Nitekim, ilk kez bir devlet adamı, bir yazar, bir bilgin ya da bir düşünür tarafından oluşturulup kullanıldığı bilinen deyimler vardır. Örneğin, Nasrettin Hoca'nın fıkralarında yer alan bazı söylemler, kalıplaşarak deyim hâline gelmiştir. *Göle maya çalmak, ipe un sermek, ye kürküm ye* gibi deyimler bunun başlıca örnekleridir (Aksan, 2006: 97-98).

Her dilin deyimlerinin kendine özgü yanları, nitelikleri bulunmakla birlikte diller arasında deyimler açısından benzerlikler, yakınlıklar hatta eşitlikler vardır. İnsanoğlu hangi toprak parçasında yaşarsa yaşasın, hangi dili konuşursa konuşsun, dünyadaki kimi durumlar, koşullar ve kavramlar karşısında birbirine yakın ya da ortak bir tutum içine girer; bunları dile yansıtmada birbirine eş ya da yakın anlatım yollarına başvurur. Örneğin Türkçedeki bir sesi veya bir kimseyi dikkatle dinlemeyi anlatan” *kulak kesilmek*” deyimini, Farsçada “*kulak olmak*”, Almancada “*ganz Ohr sein*” şeklinde yaşamaktadır (Aksan, 1982: 38-39).

Türkçe, deyimler açısından oldukça zengin bir dildir. Ömer Asım Aksoy'un yalnızca yazı dilimizde saptadığı deyimlerin sayısı 5742'dir. Tarihsel metinlerde geçen ve bugün artık yaşamayanları da eklersek Türkçenin deyimler yönünden zenginliği belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Aksan, 1987: 89). Bir milletin deyim varlığı ne kadar fazla ise diline olan hâkimiyeti o denli fazladır, diyebiliriz.

2.1.1. Deyimin Tanımı

Deyimler üzerine yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalarda öne sürülen ortak özellikler arasında, sözcüklerden en az birinin gerçek anlamının dışına çıkarak kullanılması ve deyim söz öbeği şeklinde

kalıplaşmış olması yer almaktadır. Yabancı araştırmacılar tarafından yapılan deyim tanımları incelendiğinde;

Webster's Dictionary'de deyim "kendisini oluşturan parçaların anlamlarından çıkarılamayacak bir anlama sahip anlatım parçası" (1937: 1237).

Robins "birlikte kullanım zorunluluğu olan, anlam bilimi açısından bir ögesinin bile çıkarılmasına izin vermeyen yapısıyla birden fazla sözcüğün alışılmış birliktelikler (kalıplaşmalar) oluşturmakta kullanılması" (1968: 70).

Lewandowski "bir dile özgü sözcük kalıbı veya sözcük bağlanması; genel anlamı tek tek sözcük anlamlarından ortaya çıkmayan deyimisel içerik" (1973: 268).

Heller "bir deyim, deyim anlamı ile birlikte bir dilsel göstergeler bütünü" (1980: 283).

Peaty "deyim, bileşimindeki sözcüklerin sözlüksel anlamlarından anlaşılmayacak bir anlatım" (1984: 2).

Longman Dictionary Of Language Teaching and Applied Linguistics adlı sözlükte ise deyim "tek bir birim olarak işleyen ve anlamı ayrı ayrı parçalarından tahmin edilemeyen birimler" (1992: 172) şeklinde ifade edilir.

Türk araştırmacıların deyim üzerine yaptıkları tanımlar ise şöyledir:

Özön "birden fazla kelimenin vücuda getirdiği anlam" (1943: 20).

Dilbilim Terimleri Sözlüğü "belli bir anlama gelmek üzere iki veya ikiden artık kelimedenden meydana gelmiş söz öbeği" (1949: 57).

Gencan "Her dilde, kuruluş anlamları, sözcüklerin düz anlamlarından az çok kaymış olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapıları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çoğu kez başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere deyim adı verilir." (1979: 527).

Aksan "Belli bir kavramı, belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür." (1982: 37).

Hatiboğlu "Anlatım gücünü arttırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı öğeleri değişmediği halde bazısı değişip çekimlere giren kalıplardır." (1982: 194).

Dağpınar "Kamuca benimsenmiş, çoğu gerçek manasından ayrı bir anlam taşıyan, genelleme yapılmaksızın münferit bir durumu anlatan kelime topluluklarıdır." (1983: 298).

Aksoy “Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcedir.” (1988: 52).

Korkmaz “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeğidir.” (1992: 43).

Zeynalov “Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler.” (1993: 64).

Bozkurt “Anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan kimi sözcüklerdir.” (1995: 170).

Hengirmen “Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkili yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış sözdür.” (1999: 116).

Ahanov “en az iki sözcükten oluşan, bütünüyle belli bir anlama karşılık gelen, kuruluşu ve yapısı sürekli olan ve kalıplaşmış şekliyle kullanılan dil unsurları” (2008: 165).

Türkçe Sözlük’te ise “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” olarak tanımlanmıştır (2005: 517).

Deyimler üzerine yapılan bu tanımlar birden çok sözcüğün bir araya gelerek bütüne ait anlamı ile söz varlığımızda yer edindiğini ortaya koymaktadır. Bize göre deyim, toplum kültürü içerisinde, sözcüklere kendi kavram alanlarından hareketle yeni anlamlar yüklenmesiyle oluşan söz öbeğidir.

Akkök, geleneksel deyim tanımlamalarının temel özelliklerini şu şekilde göstermiştir:

1. Birden çok sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan;
2. Anlamı bileşenlerinden tahmin edilemeyen;
3. Çözümlemeyen, yani “donmuş”;
4. Sözdizimsel ve sözlüksel sınırlılıkları olan;
5. Herhangi bir kavramsal sistemden bağımsız;
6. Kültürel uzlaşım dayalı;
7. Sözlüksel birimler olarak tanımlanmaktadır (Akkök, 2008: 24-25).

Deyimler, anlam bilimsel açıdan incelendiğinde yapılan deyim tanımlarının aksine, deyimi oluşturan söz öbekleri ile deyim anlamı arasında bağımsız bir yapı olmadığı görülür. Deyimlerin anlam yapısını incelerken bu konuya ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

2.1.2 Anlam

Anlam, dilde kullanılan bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım ya da içeriktir. İnsanın deneyimlerine ve gerçek dünyaya gönderimde bulunan sözcükler, *anlam* denilen içerikle değerlendirilir (Gerçek, 2007: 31).

Anlam, iki aşama ile gerçekleşir: Anlamlama (Fr. signification) ve anlam alanı (Fr. compréhension). Anlam alanı, bir kavramın ortak özelliklerini belirtir. Anlamlama ise vericinin bildirisini oluşturma aşamasında yaptığı etkinliklerin tümüdür. Anlamlama, sözcükleri durumsal ve metinsel göndergeye bağlı olarak seçme, onları bir araya getirerek belli bir bildiri üretme, sözcüğe anlam yükleme ve bu anlamlı göstergeleri alıcıya aktarma işidir (Günay, 2007: 58).

Dildeki birimlerin anlamlarını anlam bilimi (Fr. sémantique) inceler. Dildeki her bir birimin kendine ait bir anlamı vardır. Türkçede yalnızca köklerin anlam taşıdığı düşünülür ancak her bir ek sadece bir sestene oluşturma dâhi kendine özgü bir anlama sahiptir. Tamba-Mecz'e göre üç türden anlam bilimi vardır:

1. Anlam bilimi, anlamın incelenmesidir.
2. Anlam bilimi, sözcüklerin anlamının incelenmesidir.
3. Anlam bilimi, sözcüklerin, tümcelerin ve sözcelerin anlamının incelenmesidir (Tamba-Mecz, 1998: 9).

Tamba-Mecz, üçüncü görüşü savunmaktadır. Bunu da şu şekilde açıklar:

“Bu obur anlam bilim ses bilimsel, sözcük bilimsel, dilbilgisel, sözcelemsel, mantıksal, edimbilimsel, artsüremli, eşsüremli vb. gibi farklı dilbilimsel bakış açıları ve çözümleme düzeylerinin kendisine ayırdığı anlam parçalarını hiçbir düzen ve bağ tanımaksızın yutar.” (Tamba- Mecz, 1998: 10).

Deyimlerin anlam yapılarını incelerken kullanacağımız; gösteren, gösterilen, gösterge ve gönderge kavramalarını ele almak gerekirse:

Gösterge, bir nesnenin, bir olgunun veya bir kavramın adıdır. Gösterge somuttur. “*k-u-ş*” “*ç-i-ç-e-k*” “*e-v*” gibi. Soyutlaşarak zihnimizde canlandığında ise bir kavramı işaret eder. Buna “gösterilen” denir. Gösterge bu ikisinin birlikteliğidir. Yani göstergenin iki yönü vardır. Biri işitim imgesi, diğeri ise kavramdır. Saussure, göstereni gösterilenle birleştiren bağın nedensiz olduğunu öne sürer. Göstergeyi, bir gösterenin bir gösterilenle birleşmesinden doğan bütün olarak gördüğümüzden daha yalın olarak şöyle der: “*Dil göstergesi nedensizdir.*” (Saussure, 2001: 109-110).

Gösteren, sessel bir imgedir. Bir göstergenin içerdiği anlam ise gösterilende gizlidir. Ancak göstergeler nedensizlik ilkesine bağlıdır. Örneğin k-a-r-d-e-ş göstereni ile onun gösterileni olan *kardeş* kavramı arasında hiçbir bağlantı yoktur. Ancak yansıma sözcüklerde sessel imge ile gösterilen arasında açık bir bağ görülür. Saussure, yansıma sözlerin bir dil dizgesinin örgensel ögeleri olmadığını ve bu sözcüklerin sanıldığından daha az sayıda olduğunu belirtir (Saussure, 2001: 110-111).

İnsanlar gerçek dünyada tam olarak bir göstergeler dünyası içindedirler. Dilsel göstergeler vericiye çevresindeki gerçeklerden söz etmeye olanak verir. Bu tür göstergeler, dilin dışında olan gerçek dünyadaki nesnelere gönderimde bulunabilme özelliğine sahiptir. İşte dilin dışındaki yani gerçek dünyadaki bu nesnelere gönderge (Fr. *référence*) denir (Günay 2007: 52).

Tek tek göstergeleri hiçbir zaman anlamdan bütünüyle soyutlayarak ele alamayız. Her sözcük bağlam dışında da göndergesel anlama sahiptir. Yalnızca tek anlamlı göstergeler değil, çok anlamlı ögeler de söylendiğinde göndergesel anlamlarının zihnimizde hemen aydınlandığını, devreye girdiğini görürüz. Bu bakımdan anlamın türlerinin de göz önünde tutulup uzlaşımalsal bir birim olarak sözcük anlamından söz edilebilir. Öte yandan bilinmelidir ki, bir göstergenin yeni anlamları, çeşitli aktarmalar, özellikle deyim aktarmaları yoluyla, o gösterge kullanıldıkça zaman içinde ortaya çıkar.

2.1.2.1. Sözlüksel Anlam

Longman Dictionary of Contemporary English’de “sözlüksel” sözcüğü “bir sözcük ya da bir ifadenin temel ya da bilindik anlamı” olarak tanımlanmıştır (1998: 832). Temel anlam, sözlüklerdeki anlam sıralamalarında en başta yer alır. Sözcüğün karşıladığı ilk anlamdır.

Sözlüksel anlamla sözlüksel olmayan anlamın ayrımını doğru yapmak gerekir. Sözlük anlamı varolan ilk anlamdır. Sözlüksel olmayan anlam ise sonradan eklenen ve birincisiyle bağlantılı veya bağlantısız anlamdır.

Aksan “ilk belirtilen kavram, sözcüğün anlattığı ilk ve asıl kavram” olarak tanımladığı temel anlamı, *kavram çekirdeği* olarak değerlendirir. Temel anlama bağlı yeni kavramların bu çekirdekten doğduğunu ve çevresini genişlettiğini öne sürer (Aksan, 1978: 59).

Sözlüksel anlam, zorunlu, daha hızlı erişilebilen, bağlama göre değişmeyen, gerçeğe bağlı, sıklıkla kullanılan anlamdır. Sözlüksel olmayan anlam ise bağlama göre değişen,

imgesel, sözce ve konuşucuyla anlam kazanan özelleşmiş bir durumdur. Sözlüksel olmayan anlam sözlüksel anlama bağımlıdır (Ariel, 2002: 361-367).

Günay, bu konuyu düzanlam ve yananlam başlığı altında incelemektedir. Bir dili kullanan tüm öznelerin bir sözcükle ilgili sahip olduğu ortak değerlerin tümünün o sözcüğün düzanlamı olduğunu ifade eder. Örneğin “deniz” sözcüğünün sözlükteki tanımı “tuzlu su ile dolu geniş uzam” biçimindedir. Bu tanım deniz sözcüğünü belirtir. Düzanlam, bir dilsel gösterge ile göndergesi arasındaki ilişkidir. Yananlam ise ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere ilişkin duygusal ikincil anlamlardır. Bir sözcüğün her durumda bir düzanlamı vardır; yananlam ise bağlama bağlı olarak değişebilir (Günay, 2007: 69).

2.1.2.2. İmgesel Anlam

Longman Dictionary of English Language and Culture'da imgesel anlam “zihinde bir resim oluşturmak ya da bir karşılaştırma yaratmak amacıyla temel ya da bilindik bir anlamın dışında kullanılan anlam” olarak açıklanmıştır (1992: 475).

İmgesel anlam, sözcüğe kendi temel anlamı dışında, zihindeki çağrışımlarla yeni anlamlar yüklenmesiyle ortaya çıkar. İnsan zihni, sözcüğün temel anlamının küçücük bir parçasından hareketle yeni bir anlam üretir. Bazen bu yeni anlam sözlük üretilmesiyle sözcüğün ilk anlamı kaybolur.

Sözlüksel anlam, genellikle bir sözcüğün kökenbilimsel anlamını belirtir. İmgesel anlam ise bireysel, toplumsal, tarihsel, ekinel özellikler içerir (Günay, 2007: 70-71).

İmgesel anlam, sözlüksel anlamın karşısı değildir. Hatta sözlüksel anlama bağımlı olarak doğar. Ayrıca sözlüksel anlam herhangi bir bağlama gerek duymazken, imgesel anlam belli bir bağlam içerisinde kazanılır. Bağlam dışındaki her sözcük zihinde temel anlamıyla vardır (Akkök, 2008: 17).

2.1.3. Deyimlerin Anlam Yapısı

Deyimlerde, bütünü oluşturan her sözcüğün temel anlamı ve belli bir duygu değeri vardır. Ancak bütüne ait anlam, bu duygu değerlerinin dışında farklı bir anlamı ifade eder. Parçaların duygu değerinin bütünden çıkan sonuca göre ilişkisi, o deyim oluşum yolu hakkında bilgi verir. Deyimin anlamı konusunda yapılmış tanım ve açıklamalar şöyledir:

Deyimi oluşturan sözcüklerle deyim anlamı arasında bir bağlantı olmadığını düşünen araştırmacılar, deyimi, *donmuş* (frozen) ve *anlamı çıkarımlanamaz* şeklinde tanımlarlar.

Ancak deyimleri oluşturan sözlerle deyim anlamı arasında yan anlamlarla veya imgesel anlamlarla kurulmuş bir ilişki vardır.

Nunberg (1978), Nunberg vd. (1994), Gibbs (1994), Uzun (1988), Glucksberg (1993), Cacciari ve Lavorato (1998), Geearets (2002) gibi araştırmacılar, deyim bileşenlerinin anlam bilimsel özelliklerinin *çözümlenebilir* (analysable) olduğunu öne sürmektedir. Bu araştırmacılar, deyim bileşenlerinin anlamının tüm deyim anlamıyla ilişkili olduğunu öne sürerek, deyim bileşenlerinin sözlüksel anlamıyla tüm imgesel anlam arasında dil kullanıcısının zihninde sahip olduğu *güdülenmeye* (motivation) dayalı bağlantı bulunduğunu savunmaktadır. O halde, birey zihninde var olan anlam bilimsel ipuçlarını kullanarak deyim bileşenleri aracılığıyla tüm deyim anlamına ulaşabilmektedir (Akkök, 2008: 26).

Leyla Uzun “Deyimi oluşturan göstergelerin tek tek göndergesel anlamları (referential meanings), bütüne ait deyim anlamı (idiomatic meaning)’nın oluşumunda doğrudan etkili değildir. Bir başka deyişle, deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergelerin anlamları toplamına eşit değildir.” şeklinde açıklamıştır (Subaşı, 1988: 11).

Palmer “Bütüne ait tek bir anlamın varlığı düşünüldüğünde, deyimlerin anlam bilimi açısından tek bir birim (unit) olduklarını fakat sözcükler gibi tek bir dilbilgisel (grammatical) birim niteliği göstermediklerini” söyler (1986: 36).

Martinent, deyim olarak belirlenen kalıplaşmaları birden fazla anlam biriminin (monème) birleşerek anlam birliği gösterdiği, özgür bir anlam birimi gibi davrandığı birleşke birimi (synthème) terimi altında toplar. “Kalıplaşma ürünü olsalar da olmasalar da birleşik biçimler ve türevler, birleşke birimi olarak adlandırılır.” Martinent, kalıplaşmış yapıların cümle içindeki işleyiş özelliklerine de değinir:

“Bütün birleşik biçimlerle bütün türevlerin ortak özelliği her şeyden önce, karmaşık biçimin anlam birliği göstermesidir. Birleşke birimlerde göz önünde tutulması gereken tek özellik, sözcenin öbür öğeleriyle kurdukları ilişkilerde tıpkı kendileriyle aynı bağlamda yer alan anlam birimler gibi bir işleyişleri olmasıdır.” (Martinent, 1985:114-115). Birleşke birimi niteliğindeki kalıplaşmalar “dilde sıklığı artarak öğelerinin birinin bile çıkarılmasına el vermeyecek denli özgüllük taşıyan” yapılardır (Martinent, 1985: 167).

Ahanov, deyimleri anlam bütünlüğüyle tanımlar. Deyimin yalnızca kendine özgü anlamı vardır. Bu anlam deyimi oluşturan sözlerin anlamlarından bağımsız yaşar. Anlam bakımından bütün ve sürekli birim olarak değerlendirilen deyim kendi

oluşturan unsurlarından anlamları açıkça görülse de sahip olduğu anlam bütünlüğü bozulmaz (Ahanov, 2008: 167).

Anlam, bazen dizimden anlaşılamayabilir ve bir bulanıklık söz konusu olabilir. Bir deyim oluşturulan sözcükler, cümlelerin dizimi içerisinde bir araya gelebilir ancak bu birliktelik deyim anlamını ifade etmeyen sözlüksel anlamıyla kullanılmış olabilir.

I. Yerdeki su birikintisi ayağını kaydırdı.

II. Hesabına gelmeyince gül gibi çocuğun ayağını kaydırdı.

Örneklerde görüldüğü gibi aynı dizime sahip olan bu öbekler farklı anlamlar taşımaktadırlar. Birinci örnekteki “ayağını kaydırmak” öbeği gerçek anlamda kullanılırken, ikincisinde ise “*birinin işine engel olmak, yolunu kesmek veya makamından indirmek ya da işinden uzaklaştırmak*” olarak deyim anlamıyla kullanılmıştır.

Deyimin anlamı konusunda iki farklı görüş vardır:

Geleneksel anlamda deyimler, iki ya da daha fazla sözcükten oluşan ve anlamı bileşenlerinden tahmin edilemeyen, sözdizimsel ve anlambilimsel sınırlılıkları olan dilsel birimler olarak tanımlanmaktadır (Weinreich, 1969; Bobrow ve Bell, 1973; Makkai, 1972; Swinney ve Cutler, 1977; Cruse, 1986; Palmer, 2001). Bu tanıma göre deyim bileşenlerinin tek tek anlamlarının deyim anlamına etkisi olmadığı ve bu nedenle bu dilsel biçimlerin çözümlenemez (noncompositional) dilsel birimler olduğu savunulmaktadır (Gibbs, 1994; Kövecses ve Szabo, 1996; Palmer, 2001; Langlotz, 2006).

Geleneksel deyim tanımlamalarının aksine, Nunberg (1978), Nunberg vd. (1994), Gibbs (1994), Uzun (1988), Glucksberg (1993), Cacciari ve Lavorato (1998) gibi araştırmacıların farklı dillerde yaptıkları çalışmalar deyimlerin anlambilimsel açıdan çözümlenebilir dilsel birimler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu araştırmacılar deyim bileşenlerinin anlamının tüm deyim anlamıyla ilişkili olduğunu öne sürerek, deyim bileşenlerinin sözlüksel anlamıyla tüm imgesel anlamı arasında dil kullanıcısının zihninde sahip olduğu güdülenmeye dayalı bir bağlantı bulunduğunu savunmaktadır (Akkök, 2008: 26).

Deyimin anlamı konusunda araştırmacıların görüşü, genel olarak tek tek sözcüklerin anlamlarının ve duygu değerlerinin ‘bütün’ü etkilediği yönündedir. Biz de çalışmamızı bu görüş üzerine şekillendireceğiz. Deyimi oluşturan her bir sözcüğün göndergesel anlamının deyim anlamına etkisinin olduğu ve deyimlerin oluşumunun buna dayandığı

açıkça görülmektedir. Örneğin, *kıyamet kopmak* deymi, kıyamet sözcüğünün taşıdığı duygu değeri olan *kötü* kavramına gönderimde bulunmaktadır. Kopmak ise; “olmak, meydana gelmek” anlamında kullanılarak “bütün”e kötü bir şeyin gerçekleşmesi anlamını yüklemektedir.

Konuşmasında deyim kullanan biri, deyimdeki sözleri kendi isteğine göre sıralamaz, olan dizimi tekrar eder. Bu, deyim kalıplaşmış olmasına dayanır. Kalıp olarak kullanılma özelliği deymi sözlere yaklaştırırken, bağımsız söz gruplarından ayırır. Deyimler iletişim sürecinde oluşturulmaz. Deyimin bu özelliği, bağımsız söz gruplarıyla karşılaştırıldığında açıkça görülür. Mesela; *suyu kaynatmak*, *düğmeyi dikmek* gibi söz grupları iletişim sırasında, konuşurken sözlerin bağımsız biçimde art arda sıralanmasıyla yapılırken, iki ayağını bir pabuca sokmak, dili damağına yapışmak gibi kalıp olarak hafızada yer edinen deyimler konuşanın isteğine göre sıralanmaz (Ahanov, 2008: 166).

Söz öbekleri ve cümleler, anlam bilimi açısından tek bir birim olma özelliğini “deyimleşme olgusu” olarak adlandırılan anlam bilimsel etkileşim düzleminde kazanmaktadır. Bu düzlem dilin sanatsal inceliklerini ve yaratıcılığını sergilemektedir.

2.1.4. Duygu Değeri

Bir göstergeye bağlı olarak zihnimize uyanan duygular ve beliren çağrışımlar, o sözcüğün duygu değerini oluşturur. Her sözcük, temel anlam ögesine dayanan bir temel anlam’a sahiptir. Çeşitli aktarmalarla bir takım yan anlamlar da kazanır. Bu yan anlamların yanı sıra ya da onların dışında, bir göstergenin dile getirdiği duygular değişik tasarımlardır. Bu tasarımlar kişiden kişiye farklılık gösterir. Bazıları için mutlu olma sebebi, bazıları için üzüme sebebi olan bir sözcük, bazıları içinse hiçbir duygu değeri taşımayabilir (Aksan, 1982: 196).

Duygu değeri, uzmanlık alanlarının terimlerinde bulunmaz. Meridyen, kesir, üçgen, aruz vb. sözcüklerde temel anlamı dışında hiçbir çağrışım (gönderim) bulunmaz. Kıyamet, kaza, gönül, bayram, kavga vb. sözcükler ise insan zihninde değişik duyguları ve tasarımları beraberinde getirir. Duygu değeri, temel anlam ögesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır. Bu değer insandan insana ve göstergenin kullanıldığı andaki duruma, koşullara göre değişebilir; göstergesi duyan ya da kullanan insanın ruhsal yapısına, niteliğine ve koşullara göre azalıp çoğalabilir (Aksan, 1982: 197).

Sözcüklerin taşıdığı duygu değeri, anlamda ve anlatımda büyük öneme sahiptir. İnsan zihni, deyimleri oluşturan kelimeleri bir araya getirirken bu duygunun yarattığı etkiyi kullanarak, anlatılacak konuyu daha öz ve kalıcı bir şekilde ifade etme güdüsüyle hareket etmiştir. Sözcüğün taşıdığı duygu değeriyle gönderimde bulunduğu kavrama ve bu kavrama işaret etmek için kullanılan göstergeyle olan ilişkiye göre deyimın anlamına ve oluşum sürecine açıklık getirmeye çalışacağız.

2.1.5. Bağlam

Bir gösterge, öteki ögelerle birlikte ve onlarla bütünleşerek, onların da yardımıyla bir kavramı yansıtmaktadır ki göstergelerin bağlı bulunduğu bu ögelerin oluşturduğu bütüne *bağlam* adı verilir (Aksan, 1982: 202).

Wittgenstein, *Philosophical Investigations* adlı yapıtında “Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımıdır.” tanımlamasını yapmıştır (1953: 13). Bağlam dışı olan her sözcük yalnızca kendi temel anlamını akla getirir. Örneğin;

- *inek* “dişi sığır”
- Ali’nin *inek* olduğunu hepimiz biliyorduk yine de ondan böylesi bir başarı beklemiyorduk. “çok çalışan öğrenci”
- Bu kadar *inek* olma, dön de etrafına bir bak! “aptal, bön”

inek sözcüğünün bu anlamları *Türkçe Sözlük*’te sırasıyla yer almaktadır (2005: 969).

Bağlam içerisinde kazanılan yeni anlamın, kullanım sıklığı sonrası dilin söz varlığında yer ettiğini görüyoruz. Öyleyse anlam değişimlerini, bir sözcüğün ilişki içerisinde olduğu diğer sözcüklerle bir arada değerlendirmeli ve bu değişimlerin dilin söz varlığına olumlu katkılar sağladığını belirtmeliyiz.

Birçok araştırmacının bağlam konusunu önemle incelediğini ve çeşitli tanımlara rastlandığını belirtmek gerekir. Bu tanımlar içinden “bir dil birimin (sözcük ya da cümle) çevresi veya bir metin açıklandığında, içinde bulunulan durum” gibileri yaygındır. Birçoğu da bağlamın dil içi ve dil dışı olmak üzere iki türü üzerinde dururlar (Aksan, 1982: 202).

Deyimleri de bağlamdan ayrı düşünemeyiz. Sözcüklerin hem öbek oluştururken girdikleri bağlam hem de cümle içerisindeki bağlamları, anlamları ve kalıplaşma özellikleri bakımından oldukça önemlidir. Deyimi oluşturan sözcüklerin bağlam içerisinde ifade ettikleri anlam, bizi deyim anlamına götürür. Ayrıca kalıplaşmış bir söz öbeği ile aynı dizime sahip bir kuruluşun anlam ayırt edicisi, yalnızca bağlamıdır.

2.2. ANLAM AKTARIMLARI

Anlam, toplumsal değerler içinde ve bağlamsal düzlemde değişmeye açık olan bir yapıya sahiptir. Bir sözcük yeni çağrışımlarla kendisiyle ilgili veya ilgisiz yeni anlamlar yüklenir. Yüklenen bu anlam, zamanla yadırganmadan herkes tarafından bilinmeye ve kullanılmaya başlar. Böylece anlam aktarımları meydana gelir. Edebî eserlerde anlatımı süslemek için yapılan bu aktarımlar *söz sanatları* olarak değerlendirilir.

Sözcük, kullanım yerine ve sıklığına göre yeni anlamlar yüklenir. Dilde yan anlamları fazla olan sözcüklere bakıldığında bunların genellikle temel söz varlığında yer alan sözcükler olduğu görülür. Yani sözcüğün kullanım sıklığı arttıkça yeni çağrışımlara veya benzetmelere açık hâle gelir.

Sözcüklerin anlamsal değişimleri artzamanlı ve eşzamanlı olarak değerlendirilir. Ancak biz, tezimizin konusu olan deyimler açısından yalnızca eşzamanlı değişimler üzerinde duracağız. Eşzamanlı değişimler, sözcüğün aynı zaman dilimi içerisinde birden çok anlamı karşılar hâle gelmesidir. Bu da bizi çokanlamlılık konusuna götürmektedir (Günay, 2007: 72).

İnsan zihninin çeşitli eğilimleri sonucunda aynı kelimeler başka kavramların anlatımında da kullanılmaya başlanmış ve çokanlamlılık denilen dil olayı meydana gelmiştir (Aksan 1978: 123). Çokanlamlılık (Fr. polysemie), sözcüğün birden çok anlama sahip olma özelliğidir. Bu anlamlar, sözcüğün temel anlamından hareketle ortaya çıkar. Eşadlılıkla çokanlamlılık arasındaki fark da buradan gelir. Eşadlılık olayında anlamlar arasında hiçbir ilgi bulunmaz.

Günay, her türlü anlam değişimini, sözcüğün asıl anlamına yapılan ek bir katkı olarak görür. Bu katkı bir başka sözcük, durum ya da olguyu adlandırmada kullanılmaktadır. Sözcüğün asıl anlamı ile betilenmiş anlamı (Fr. sens figuré) arasında bir fark vardır. Bir beti yoluyla oluşturulan betilenmiş anlam, asıl anlamın yanında türetilmiş bir anlamdır. Türkçe sözlüklerdeki betilenmiş anlamlar genelde “mec.” biçiminde verilmektedir. Yani Osmanlıcadaki “meczî” (değişmecesel) anlam, genelde betilenmiş anlamı belirtmektedir. Betilenmiş anlamın oluşmasında toplumsal kullanım ve toplumların yeni adlandırmaları önceki durumlara öykünme durumu neden olmaktadır (Günay, 2007: 72).

Anlam aktarımı yaratıcı bir zihniyetin ürünüdür. Rastlantısal değildir. Bilinçli bir eylem sonucunda ortaya çıkar. Leech’e göre bunun sebebi “aktarım kurallarına veya bir sözcüğün anlamının bir diğerine aktarılması için özel bir mekanizma içermesi

gerektiği”dir. Ayrıca Leech, geleneksel dil çalışmalarında sözcük yapımı ve anlam aktarımı olarak ele alınan söz varlığının yaratıcı ve üretici görünümünü sözlüksel kurallar altında yeniden incelemiştir. Sözlüksel kurallardan biçimbilimsel türetme, eklerle yapılan türetmeyi içerirken anlamsal aktarım kuralı ise sözlüksel içeriklere yeni içerikler yükler. Bu kural dilin günlük kullanımından sanatlı kullanımına kadar geniş bir alanda işler (Leech, 1983: 212-219).

Aksan, anlam değişmesini, *bir kelimenin anlattığı kavramdan az ya da çok uzaklaşması, onunla uzak yakın ilgisi bulunan, ya da hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesi* olarak tanımlamıştır. Aksan, dil bilimi literatüründe yer alan, mantık açısından anlam değişmelerini başlıca üç türde toplamıştır:

- a) Anlam daralması,
- b) Anlam genişlemesi ve genelleşme,
- c) Başka anlama geçiş (ya da anlam kayması) (Aksan, 1971: 118).

Guiraud, çalışmasında anlam değişimlerini, *anlamsal yaratım* başlığı altında inceler. Guiraud’a göre aktarım “bir kavramın bir başka kavramı belirten adla anılması”dır. Bir nesnenin başka bir nesne ile olan biçim, renk ve işlev benzerlikleri aracılığıyla çeşitli adlandırılmalar yapıldığını söyler. Anlam aktarımı, parça yerine bütün, üretilen şey yerine üretim bölgesi anıldı mı çağrışım, bitişiklikten doğar (Guiraud, 1984: 36-37).

Guiraud dildeki anlam değişiminin nedenini şöyle açıklamaktadır: “Anlam değişir: Çünkü mantıksal ya da anlatımsal amaçlarla bir kavrama bilinçli olarak bir ad verilir; nesneler adlandırılır ve dil, mantıksal ve anlatımsal nitelikli ikili işlevini adlandırma yoluyla yerine getirir.” (Guiraud, 1984: 57).

Günay, anlam değişmelerinin genelde *değişmece* (Fr. trope) yoluyla olduğunu söyler: Değişmece bir bakıma söz sanatlarıyla yapılan tüm dil kullanımlarının ortak adıdır. Değişmecelerin, insana özgü duyguyu, düşünceyi, buluşu, bildiriye yoğunlaştırıp kaynaştırmada, daha özgün söylemede önemli işlevleri vardır. Değişmeceler, betilerin (fr. figure) özel bir ulamını oluşturmaktadır. Günay, insanoğlunun doğadaki olguları, durumları, eylemleri ya da nesneleri adlandırmada kendi görme biçimini öne çıkararak tanımlamaya çalıştığını söyler. Bu bazen sestir, bazen bir görüntü ya da imge (Günay, 2007: 72).

Anlam aktarımlarını, *deyim aktarması* (istiare), *ad aktarması* (mecaz-ı mürsel), *benzetme* ve *alüzyon* olmak üzere dört bölümde inceleyeceğiz.

2.2.1. Deyim Aktarması

Deyim aktarması, aralarında uzak yakın ilgi bulunan iki şey arasında bir benzetme yoluyla ilişkili kuran, birinin adını ötekine aktaran bir eğilim, bir dil olayıdır. Çoğunlukla, anlatıma güç kazandırmak, etkili olmak amacıyla, ya da kısa yoldan, kolay anlatmak üzere bir kelimeyi yeni bir anlamla, değişik bir kavramı yansıtmak üzere kullanmak isteğinden ötürü seçilen bu anlatım yolu, başlangıçta bireyin, tek insanın malıdır (Aksan, 1978: 123-124).

Paivio ve Begg, deyim aktarmasının yapı özelliğinin, anlamların benzerliğinden kaynaklanan iki şey arasındaki karşılaştırma olduğunu belirtir. Ayrıca deyim aktarmasını sanatlı dilin en önemli özelliği olarak görür ve sanatlı anlatımların çoğunun deyim aktarmalı örnekler olarak düşünüldüğünü söyler (Paivio-Begg, 198: 269).

“Deyim aktarması, kavramlar arasındaki benzerliklerden yola çıkılarak birinin adlandırılmasında diğerinden yararlanma olgusudur. Kavramların adlandırılmasında anlatıma renk katan, özellikle soyut kavramlar için somutlaştırma yoluyla yeni anlatım yolları açan deyim aktarmaları, böylece dilin yaratıcılık özelliğini örneklendiren bir anlam olayıdır. Tanımlarında da bu özelliği sürekli vurgular.” (Ullmann, 1962: 212).

Deyim aktarmalarında en sık başvurulan yöntem, organ adlarının doğadaki varlıklara uygulanmasıdır. Bu genellikle şekil özellikleri ile kurulan benzetmeler yoluyla ortaya çıkar. İnsan zihni iki nesne arasındaki ortak özellikleri algıladığında birinin adını diğerine aktarma eğilimine girer (Aksan, 1978: 124). Örneğin;

burun: Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı.

“Kadıköy vapurunun güvertesinde, paltoma bürünmüş, gidip ta *burna* oturmuştum.” H. Taner (Türkçe Sözlük, 2005: 329)

Türkçe Sözlük’te yer alan bu tanım ve örnekte açıkça görüldüğü gibi insanın bir uzvu olan burnun şekliyle vapurun uç kısmı arasında bir benzerlik kurulmuştur.

Eskiden beri sıkça kullanılan, kalıplaşmış ve artık yeni bir anlamı ifade eden deyim aktarmalarına *ölü deyim aktarması* (ölü metafor) diyoruz. *Çantanın gözü, sehpanın ayağı, kapının dili* gibi kullanımlar bu tür deyim aktarmasına örnektir (Aksan, 1978: 126).

Doğa ile ilgili kelimelerin insana uygulanması ile yapılan deyim aktarmalarında ise doğadaki nesneler için kullanılan sert, yumuşak, keskin, ağır, pişkin gibi sözcüklerin insanlar için kullanılması söz konusudur. Genellikle hayvanların gönderimde

bulundukları duygu değeri üzerinden aktarmalar yapılır. *Eşek, ayı, sırtlan, tilki, domuz* vb. (Aksan, 1978: 126).

Somutlaştırma ile yapılan deyim aktarmalarında, soyut bir kavramı anlatmak için somut bir kavramdan yararlanılır. Bugün dilimizde somut kavramları yansıtmak üzere kullanılan birçok fiil, soyut kavramların anlatımına da yarar duruma gelmiştir. *Bozmak* (bir kimseyi), *tartmak, yol açmak, burulmak* vb. (Aksan, 1978: 155).

Duyu organları arasındaki bağlantıdan ileri gelen duyular arası aktarmalarda görme ile edinilen duyular işitme duyusuna, dokunma duyusuna borçlu olduğumuz düşünceler de tat alma duyusuna aktarılabilir. *Sıcak bir ses, geniş bir ezgi, acı bir sitem* duyular arası aktarmalara örnektir (Aksan, 1978: 127-128).

Deyim aktarmalarında, amaç, araç ve ilişki ögesine değinmek gerekirse:

Ullmann, deyim aktarmasının temel yapısının çok basit olduğunu belirttikten sonra, daima iki parça içerdiğini söylemektedir. Bunlardan ilki, hakkında konuşulan şey, ikincisi ise, hakkında konuşulan şeyin karşılaştığı şeydir. Bu iki öge arasında da her zaman bir karşılaştırma ilişkisi bulunmalıdır. Deyim aktarmalarının bu üçlü yapısı, sırasıyla *tenor, vehicle ve ground* (ya da ground of image) terimleri ile gösterilmiştir (1962: 212).

Araç (vehicle), kullanılan biçimdir. *Amaç* (tenor), aktarılan anlamdır. *İlişki ögesi* (ground) ise araç ve amaç arasında kurulan ilişkidir.

Deyim aktarmalarının yapısındaki önemli bir özellik; etkili olmak açısından, amaç ve araç arasındaki uzaklıktır. Eğer bu iki öge arasındaki ilişki çok yakın ise, örneğin bir çiçek diğerine benzetilirse, sonuçta elde edilen yine bir deyim aktarması yapısıdır fakat sanatlı olma niteliği azdır.” (Ullmann, 1962: 213).

“Deyim aktarmalarının yapısında belirgin olan bir diğer özellik; amaç ve aracın tek bir görüntüsü olmasıdır. Bir başka deyişle, deyim aktarmasının, konuşanın ya da dinleyenin gözüne ve kulağına ulaşabilen parçası, araçtır; amaç, söz düzleminde hiçbir zaman kullanılmaz. Anlatımın kalıcılık, etkilik ve sanatsal değerlerini arttıran deyim aktarmaları, ögelerin başka bir kavrama gönderimde bulunmalarıyla deyim yapılarının deyim anlamına ulaşmasında da önem kazanacaklardır.” (Subaşı, 1988: 26-27).

2.2.2. Ad Aktarması

Ad aktarması, *bir kavramın ilgili, bağıntılı olduğu bir başka kavramı gösteren kelime ile anlatılması* şeklinde tanımlanabilir (Aksan, 1978: 132). Ad aktarması, sözlüksel

anlamın ad değiştirdiği, yani göstergenin kavramı değil, kavramın, göstergesini değiştirdiği bir aktarım türüdür. Bu yapı “ilişkili sözcükler arasındaki duygusal bitişiklik” (sensory contiguity) olarak da görülür (Subaşı, 1988: 28).

Ad aktarması, aynı türden bir başka olayla yakından ilişkilidir. Fr. *synecdoque*, Alm. *synekdoche*, İng. *synecdoche* adı verilen aktarmalarda bir bütünü, onun bir bölümü ile, ya da bir bölümü, bütünün aracılığıyla anlatma söz konusudur. Bu yüzden bu anlam olayı eskiden beri mantık açısından bütün yerine bölüm ve bölüm yerine bütün formülü ile özetlenir (Aksan, 1978: 132-133).

Ad aktarması, deyim aktarmalı sezdirişlerde olduğu gibi yeni yollar açmaz. Alışılmış yollar kullanarak, bilinen şeylerin sezdirimlerini kolaylaştırmak üzere, araç ve amaç arasındaki uzaklığı kısaltır. “Deyim aktarmasının yeni ilişkilerin bulunmasıyla oluşmasına karşın, ad aktarmasının ilişkili sözcükler arasında” yapılandığını belirtir (Ullmann, 1962: 218).

Ad aktarmaları ve deyim aktarmaları bazı yönlerden ayrılırsalar da amaç, araç ve ilişki ögesini korumakla, benzer yapı içerirler. Ad aktarmasındaki araç amaç yakınlığı nedeniyle deyim aktarması, etkileme gücü daha yüksek bir aktarma türüdür. Buna karşın ad aktarmasının, deyim aktarmasında bulunmayan ilgi çekici bir özelliği, soyut kavramları, somut kavramların göstergelerinden yararlanarak sunmasıdır. Anlam aktarımını sağlayan etkenler içinde ad aktarması da çok yaygın bir yol olmakla, deyim anlamına ulaşmada bir başka etken olarak görülebilir (Subaşı, 1988: 29).

2.2.3. Benzetme

Bütün dillerde görülen ortak bir tutum, anlatıma g kazandırmak üzere benzetmelere başvurmaktır. Bu benzetme “doğrudan doğruya niteliği anlatılmak istenen nesnenin bir başka nesneye dayanılarak onunla benzerliği ortaya konularak anlatılması” yoluyla olur. Buz gibi, sakız gibi, aslan gibi, kabak çiçeği gibi açılmak, ağzı iriş çanağına dönmek gibi örnekler doğrudan benzetme yapısı gösteren örneklerdir (Aksan, 1998: 77).

Benzetme deyim aktarması gibi karşılaştırmanın kullanımını içeren bir anlam aktarımıdır. Paivio ve Begg, benzetmenin deyim aktarmasından farkını, bu yapının like (gibi), as (gibi) vb. geleri içermesi olarak belirlemektedir (1981: 270).

Benzetme de diğer anlam aktarımı olayları gibi araç-amaç-ilişki ögesi üçlüsünü içermektedir. Benzetme yapısında ilişki ögesi, bir başka deyişle amaç ve araç arasındaki benzerlik hazır olarak bulunmaktadır. Deyim ve ad aktarmasında, ilişki ögesi, konuşan

ya da dinleyen tarafından belirlenmek durumundayken, benzetmede, ilişki ögesinin kendiliğinden var oluşu, bu yapıyı diğer iki anlam aktarımı olayına göre basitleştirmektedir.” (Subaşı, 1988: 30).

Benzetmede araç ile amaç arasındaki ilişki ögesi araç içinde hazır olarak bulunur. Benzetmede bulunmak için kullanılan ögeler (gibi, dönmek) yardımıyla kendini belli eder (Subaşı, 1988: 30).

Benzetme, doğrudan doğruya niteliği anlatılmak istenen nesnenin, bir başka nesneye dayanılarak onunla benzerliği ortaya konularak anlatılmasıdır. Deyim aktarması ile benzetme arasındaki fark, benzetmede doğrudan benzerlik ortaya konur (kedi gibi, pestil gibi, düdük gibi), deyim aktarmasında ise benzetme yoluyla ilişki kurularak bir ad diğerinin yerine kullanılır (Ne keçidir o, bilmezsin) (Aksan, 1978: 130-131).

2.2.4. Alüzyon

Alüzyon, dolaylı bir anlatım aracı olarak anlam aktarımını gerçekleştiren etkenlerden biridir. Bu nedenle alüzyon yapısının da deyim aktarması, ad aktarması ve benzetme gibi amaç, araç ve ilişki ögesi olmak üzere üç ögeyi içerdiğini söyleyebiliriz. Ancak ögelerden araç, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıdan yararlanılarak oluşturulmuştur. Örneğin, Bu adam Karun kadar zengin anlatımındaki *Karun*, Bu çocukta Yusuf güzelliği var anlatımındaki *Yusuf*, alüzyon ögeleridir (Subaşı, 1988: 31).

Alüzyon yapılarında araç ve amaç arasındaki bağıntıyı sağlayan ilişki ögesinin işlevini gerçekleştirebilmesi, bir başka deyişle yapının kolaylıkla işleyebilmesi ve dolaylı anlatımın bildirişim sırasında tam olarak gerçekleşebilmesi için aracı kaynaklandığı söz konusu olay, durum ya da yaşantının dinleyici/okuyucu tarafından bilinmesi gerekir (Subaşı, 1988: 31).

Alüzyonda, araç ve amaç arasındaki ilişki ögesi; aracın kaynaklandığı olay, durum ya da yaşantının ne olduğudur.

2.3 . DEYİMLEŞME VE DEYİMLEŞMENİN YAPISI

2.3.1. Deyimleşme Olgusu

Deyimler başlangıçta bir kişinin yaratışıdır, anlamsal ya da dilsel özellikleri yüzünden beğenildiği, kullanıldığı ortam ve bağlamlarda sözü çarpıcı olarak belirttiği için halkça benimsenmiş, tutulmuş; konuşma ve yazıda yinelene yinelene günümüze değin gelebilmiştir. Yeni durumlar, yeni koşullar, Türkçenin kullanım özelliklerini kuyumcu ustalığı ile işlemesini bilen sanatçıların dile özel tasarrufları, hemen her dönemde dile

yeni deyimlerin katılmasını sağlamıştır. Deyim niteliği taşıyan bir söz öbeğinin anlamsal yükü, hangi ortam ve durumlarda kullanılacağına belirginlik kazanması ve dilsel beğeniye yatkınlığı, yaygınlığını, kullanabilirliğini sağlayabiliyorsa, deyimleşmemesi için hiçbir neden yoktur (Çotuksöken, 1998: 7-8).

Deyim anlamını oluşturmak üzere yan yana gelen göstergelerin kendi anlamlarından sıyrılarak anlam bilim açısından tek bir gösterge niteliğine sahip olması, yani bütüne ait tek bir anlamı yansıtır duruma gelmesi deyimleşme olgusunun anlambilimsel etkileşim düzleminin sonucudur. Deyimleşme bir anlam aktarımı olayı, deyimleşme olgusu da bir anlam aktarımı olgusudur. Yani, deyimi oluşturmak üzere bir araya gelen göstergelerin anlamları toplamı, deyimleşme olgusunda, bir aktarım olayını izleyerek parçaların anlamlarından farklı bir deyim anlamı aktarır duruma gelmektedir (Subaşı, 1988: 33).

Deyimleşme olgusu:

I. Deyimlik anlam yapılanması

II. Anlam aktarımı

- a) Deyim aktarması
- b) Ad aktarması
- c) Benzetme
- d) Alüzyon

III. Deyim anlamı

Deyimleşme olgusu, deyim aktarması, ad aktarması, benzetme ve alüzyon gibi anlam aktarımını sağlayan olayların etkisinin söz konusu olduğu anlam bilimsel etkileşim düzlemidir. Deyim anlamı ise deyimleşme olgusu sonucunda ortaya çıkan, parçaların anlamlarını aşan bütüne ait anlamdır (Subaşı, 1988: 35-36).

Deyimlerin oluşumunda değişik olayların insan düşüncesinde özet olarak bıraktığı imgelik biçim esas olabilir. Mesela “*bıkmak, usanmak*” deyiminin oluşumunda “çok binilen zayıf atın eyerlenmekten kaçınarak bıkkınlık göstermesi” olayı çıkış noktası olmuştur. Bazı deyimlerin ortaya çıkmasında ise çeşitli rivayetlerin ve inanışların etkili olduğu sezilir. Rus dilindeki “*gadat’na kafeynoy gusçe*” delil olmaksızın tahminen söylemek deyimi bu şekilde oluşmuştur. Eskiden falcılar, kahvenin telvesini altlığa veya başka bir kaba döküp, telvenin aldığı şekle göre gelecekte bilgi verdiğini söyleyerek insanları kandırmış. Bunun sonucunda bu deyim oluşmuştur (Ahanov, 2008: 181-184).

2.3.1.1. Deyimleşme Olgusunda Deyim Aktarması (Metaphor)

Deyim aktarması, bir kavramın adlandırılmasında benzerlik ilişkisine dayanılarak bir başka kavramdan yararlanma olarak tanımlanır. Deyimleşmenin, dolayısıyla deyimleşme olgusunun işleyişi, pek çok örnek için deyim aktarmalı kullanıma dayanmaktadır. Deyim aktarmasının yapısı açısından bakıldığında deyim anlamı, deyim aktarmasındaki *amaç* (tenor) ögesidir. Deyimlik anlam yapılanması *araç* (vehicle) ögesidir. Deyimlik anlam yapılanması ile deyim anlamı arasındaki benzerlik ise *ilişki* (ground) ögesidir (Subaşı, 1988: 36).

Deyim aktarmalı bir deyimleşme sürecinde;

Araç: Deyimlik Anlam Yapılanması

İlişki Ögesi: Karşılaştırılabilir Benzerlikler

Amaç: Deyim Anlam

Anadili konuşucuları, deyimleri, deyim anlamının varlığı nedeniyle tek bir birim olarak gördükleri için çoğu deyim yapısındaki deyim aktarmalarının varlığı silikleşmiştir. Bir başka deyişle, anadili konuşucusu çoğu zaman, deyim anlamına ulaşabilmek için araç-amaç ilişkisini düşünmeksizin aracı doğrudan ama olarak kullanır. Bu nedenle deyim aktarmaları deyim yapıları içinde çoğu kez ölü durumdadır (Subaşı, 1988: 39-40).

Deyim aktarmalı yapılar, yapılan deyim tanımlarına tam olarak uyan, göstergelerin tamamının, kendi anlamı dışında kullanıldığı örnekleri içerir. Bu yapılarda göstergelerle göndergeler arasındaki ilişki ögesi benzetme olduğundan, deyim yapılarının kuruluş amacındaki etkili ve kalıcı olma özelliği kendini açıkça gösterir. Türkçedeki deyimler içerisindeki deyim aktarmalı yapılara şunları örnek gösterebiliriz:

ayağının altına karpuz kabuğu koymak

bir çuval inciri berbat etmek

ensesinde boza pişirmek

gözünü daldan budaktan esirgememek

itin önüne ot, atın önüne et koymak

kahve dövücünün hınk deyicisi

kuyruğuna teneke bağlamak

ununu eleyip eleğini asmak

sel önünden kütük kapmak

un koyup koyultmak su koyup cıvıtmak

2.3.1.2 .Deyimleşme Olgusunda Ad Aktarması (Metonymy)

Ad aktarmalı deyim yapılarında deyim aktarmalı yapılardan farklı olarak deyimlik anlam yapılanması ile deyim anlamı arasında benzerlik yerine bir “ilişki” bulunmaktadır. Bir başka deyişle, deyim aktarmalı kullanımda amaç ve araç tek başlarına birer varlık gösterirken ad aktarmalı kullanımda, amaç aracı bir şekilde içerir niteliktedir. Bu nedenle deyim aktarmalı kullanımda ilişki ögesi, ad aktarmalı kullanımdakinden daha algılanabilir (Subaşı, 1988: 40-41).

Ad aktarmalı bir deyimleşme sürecinde;

Araç: Deyimlik Anlam Yapılanması

İlişki Ögesi: Temelde Var Olan İlişki

Amaç: Deyim Anlamı

Türkçedeki deyimler içerisinde ad aktarmalı yapılara şu deyimleri örnek gösterebiliriz:

akla sığmamak

benzine kan gelmek

burnunu sokmak

cebi para görmek

damarına basmak

göz açtırmamak

her kafadan bir ses çıkmak

kanıyla ödemek

on parmağında on hüner

sırtından geçinmek

2.3.1.3 . Deyimleşme Olgusunda Benzetme (Simile)

Deyim aktarması ve ad aktarmasına göre daha az kullanılmasına karşın deyimleşme olgusunda işlevi olan anlam aktarımı olaylarından biri de benzetmedir. Benzetme etkisi sonucunda oluşan deyimlerde, benzetmenin yapısı gereği ilişki ögesi deyimlik anlam yapılanması içinde hazır olarak bulunmaktadır (Subaşı, 1988: 44).

Benzetmeli bir deyimleşme sürecinde;

Araç: Deyimlik Anlam Yapılanması

İlişki Ögesi: Doğrudan Kavranabilen Benzerlik

Amaç: Deyim Anlamı

Türkçedeki deyimler içerisinde benzetme olgusu ile kurulmuş yapılara şunları örnek gösterebiliriz:

bozuk para gibi harcamak
 cin çarpmışa dönmek
 çığ gibi büyümek
 dama taşı gibi oynatmak
 dolap beygiri gibi dönüp durmak
 dut yemiş bülbüle dönmek
 Ermeni gelini gibi kırtmak
 eşekten düşmüş karpuzla dönmek
 kadınlar hamamına dönmek
 yaprak gibi titremek

2.3.1.4 . Deyimleşme Olgusunda Alüzyon (Allusion)

Deyim örneklerinden bazılarında deyim anlamının aktarılmasında kullanılan araç ögesinin, geçmişte gerçekleşmiş bir olay, durum ya da yaşantıya gönderimde bulunduğu gözlemlenmektedir. Böylesi örneklerde deyimleşme olgusunda etkisi olan anlam aktarımı olayı alüzyondur (Subaşı, 1988: 46).

Alüzyonlu deyim yapılarında deyimlik anlam yapılanmasının yani ‘araç’ın ilişki ya da benzerliğe dayanarak ‘amaç’ı yani ‘deyim anlamı’ni aktardığı görülmektedir. Ancak alüzyonlu deyimleşmede özel bir durum içerir. Aracı oluşturan deyimlik anlam yapılanması temelde bir olay, durum ya da yaşantının görüntüsü durumundadır. Bu nedenle, alüzyonlu deyimleşmede araç ve amaç arasındaki benzerlik ya da ilişkiyi bulabilmek için aracın kaynaklandığı olay, durum ya da yaşantının bilinmesi gerekir. Gerçekte anadili konuşucuları diğer deyimleşme örnekleri gibi alüzyonlu deyimleşme örnekleri de nasıl gerçekleştiği üzerinde fazlaca durmadan, deyimlik anlam yapılanmasındaki birimleri doğrudan deyim anlamının göstereni olan birimler olarak öğrendiklerinden, araç-amaç ilişkisini kurmakta güçlük çekmezler. Ancak, anadili konuşucusunun ya da, özellikle, yabancı dil öğrenen kişilerin ilk kez duydukları bir alüzyonlu deyimleşme örneği söz konusu olduğunda, bu güçlük kendini açıkça gösterecektir (Subaşı, 1988: 47).

Alüzyonlu bir deyimleşme sürecinde;

Araç: Deyimlik Anlam Yapılanması

İlişki Ögesi: Aracın Dayandığı Olay, Durum ya da Yaşantı

Amaç: Deyim Anlamı

Türkçedeki deyimler içerisinde alüzyonlu yapılara şunları örnek verebiliriz:

Ali Cengiz oyunu

derdini Marko Paşa'ya anlat

geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye

Hız. Nuh'tan kalma

işte geldik gidiyoruz, şen olasın Halep şehri

kabak başına patlamak

meteliğe kurşun atmak

ocağına incir ağacı dikmek

sarı çizmeli Mehmet Ağa

ye kürküm ye

2.4. TÜRKÇEDE DEYİMLEŞME DERECELERİ

Bütün deyimler aynı derecede kalıplaşma özelliği göstermezler. Kalıplaşmış olmanın ölçütü ise deyim oluşturulan sözcüklerle deyim anlamı arasındaki ilişkidir. Bu ilişki uzaklaştıkça deyim kalıplaşma derecesi artar. Örneğin, *leblebiden nem kapmak* deyimini ele alalım:

leblebi: dış kabuğu çıkarıldıktan sonra fırında kavrulup çerez olarak yenen nohut (gönderim: küçük ve önemsiz)

nem: havada bulunan su buharı, rutubet (gönderim: olumsuzluk)

kapmak: bulaşmak, geçmek (gönderim: etki)

Deyim anlamı: En küçük bir olay veya davranıştan olumsuz etkilenmek.

Göstergelerin tek tek anlamları ile bütüne ait anlam arasındaki ilişkinin yakınlığı veya uzaklığı derecelendirmenin ölçütü olmaktadır. İncelediğimiz bu deyim birinci dereceden bir deyimdir.

2.4.1. Tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler

Deyimleşme olgusunda işleyen çeşitli anlam aktarımı olaylarının etkisiyle göstergeler, göndergesel anlamlarından sıyrılarak birlikte bir deyim anlamını yansıtır duruma gelir. Böyle bir yapıda, söz konusu deyim anlamı ile deyimlik anlam yapılanması arasında doğrudan hiçbir ilişki yoktur. Bir başka deyişle, ne deyimlik anlam yapılanmasından deyim anlamına ne de deyim anlamından deyimlik anlam yapılanmasına ulaşılır. Bu

deyimleşme derecesini gösteren deyimler, yapılmış deyim tanımlarına tam olarak uyan, tam bir deyim niteliği taşıyan yapılar durumundadır. Birinci dereceden deyimlerde, deyimleşme olgusundaki etkenlerin nasıl işlediği açıkça gözlenebilir (Subaşı, 1988: 55). Örneğin, dereyi görmeden paçaları sıvamak deyimini, dört göndergesel anlamlı göstergeden oluşmuş bir deyimlik anlam yapılanmasının, deyimleşme olgusunda deyim aktarması etkisiyle “henüz ortada hiçbir şey yokken bir işe kalkışmak” gibi bir deyim anlamını yansıttığı bir örnektir. Örnek deyimimizde, parçaların anlamlarıyla bütünün anlamı arasında hiçbir ilişki bulunmaz. Birinci dereceden deyimlere şu yapıları örnek olarak gösterebiliriz:

bal alacak çiçeği bilmek
 dananın kuyruğu kopmak
 diken üstünde oturmak
 kulağına kar suyu kaçırmak
 sıçan olmadan çuval delmek

2.4.2. Yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler

Yarı deyim terimiyle belirlediğimiz Türkçedeki deyim örneklerinin ortak özellikleri deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergelerden biri ya da birkaçının yan anlamlı olma niteliği göstermesidir. Deyimlik anlam yapılanmasının gösterdiği bu özellik doğrudan deyim anlamı üzerinde etki yapmaktadır. Bu tür deyimlerde, yani ögelerden biri, çoğunlukla ilk öge, yan anlamında kullanıldığında yan anlamlı gösterge, kendi anlamıyla birlikte ikinci ögenin göndergesel anlamını da deyim anlamı içine taşımaktadır. Bir başka deyişle, deyimlik anlam yapılanması içindeki göndergesel anlamlı göstergeler yan anlamlı ögelere göre değerlendirildiğinde deyim anlamına ulaşılabilir (Subaşı, 1988: 57).

Bu derecelenmeyi gösteren deyimlerin anlam bilimi açısından değerlendirilmesinde dikkat edilecek nokta, göndergesel anlamlı ögenin yan anlamlı ögeye olan bağımlılığıdır. Örneğin “adam kıtlığı” gibi bir ikinci dereceden deyimde, daha deyimlik anlam yapılanması içindeyken ‘işe yarar kimse’ kavramına gönderimiyle yan anlamlı olan ‘adam’ göstergesi karşısında, göndergesel anlam taşıyan ‘kıtlığı’ göstergesi bu bağımlılık nedeniyle bazı duruma bağlı anlam özellikleri kazanmakta ve meyve kıtlığı yapısında olduğundan farklı bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Adam olmak,

ağız değiştirmek gibi daha pek çok ikinci dereceden deyim örneğinde aynı durum gözlenebilir. (Subaşı, 1988: 57-58)

Deyim yapılarında, deyimlik anlam yapılanması içindeki öğelerin, deyimleşme olgusunda kendi anlam değerlerini korumaları deyimleşmeyi zayıflatır. Bütüne ait deyim anlamı deyimleşme derecesi düştükçe kaybolur (Subaşı, 1988: 58). İkinci dereceden deyimlere şu yapıları örnek olarak gösterebiliriz:

akla sığmamak
buz kesilmek
öfkesi burnunda olmak
çamura batmak
başı göğşe değmek

2.4.3. Üçüncü dereceden deyimler

Bu tür deyimler, deyimleşmenin en zayıf olduğu örnekleri içermektedir. Üçüncü dereceden bir deyim, deyim tanımları konusunda şimdiye kadar söylenenlere genel yapısı açısından uymaz. Her şeyden önce, deyim anlamının aktarılmasında kullanılan deyimlik anlam yapılanması içindeki göstergeler, üçüncü dereceden deyimlerde yan anlamlı olma özelliğini gösterir. Bir başka deyişle, deyim anlamı göstergelerin deyimlik anlam yapılanması içindeki yan anlamları toplamına eşittir. Böylece, deyim yapısının en önemli özelliği olarak düşünülen parçaları aşan bütüne ait anlam, üçüncü dereceden deyimlerde oluşmaz (Subaşı, 1988: 59-60).

Uzun, bu tür deyimleri, parçaların anlamlarından oluşturulabilecek bütüne ait anlamın varlığı nedeniyle, deyimler olarak da adlandırılabilirliğini ifade etmektedir (1988: 60-61). Üçüncü dereceden deyimlere örnek olarak şu yapıları gösterebiliriz:

kafasına girmek
gurbete çıkmak
önüne geçmek
ters anlamak
vakit geçirmek

2.4.4 Deyim olmayan yapılar

Fiyat kırmak, fiyat vermek, ilişki kurmak, paraya çevirme, para vurmak, haklı çıkmak gibi örneklerde her ne kadar, yan anlamlı ve göndergesel anlamlı göstergeleri içererek kalıplaşma özelliği gösteriyorsa da yapıları gereği deyimlerden ayrı tutulmalıdır.

Örneğin *fiyat vermek* yapısı, ‘fiyat bildirmek’ anlamını aktarırken, göndergesel anlamlı ‘fiyat’ göstergesi için yan anlamlı ‘vermek’ göstergesinden yararlanmaktadır. Ancak burada bütünün anlamını şekillendiren, öncelikle, göndergesel anlamlı göstergedir. Bu özellik, bu tür yapıların ikinci dereceden deyimlerden farklılığını oluşturmaktadır. Bu özellik nedeniyle *fiyat verme* ve benzeri yapılar anlam aktarımı gerçekleştirememekte ve dolaylı anlatım özelliği gösterememektedir (Subaşı, 1988: 62).

Burada ele alınan yapıların *etmek, kılmak, yapmak* gibi yardımcı eylemlerle kurulmuş bileşik eylem yapıları gibi düşünülmesi, deyim olarak düşünülmelerinden daha açık bir yaklaşım olacaktır. Belirtilmesi gerekir ki dilde kalıplaşma özelliği gösteren yapılarda deyim belirlemesi yapabilmek için öncelikle, bir anlam aktarımı ya da yan anlamlı öğelerin yapının bütününe ait anlamın oluşmasında baskınlığı gereklidir. Bu yolla deyimlerdeki kalıplaşma deyim anlamına bağlı özel durumuyla kendini diğer kalıplaşmalardan ayırırken, deyim yapısı da tek bir gösterge, tek bir dilsel birim niteliği kazanır (Subaşı, 1988: 62).

Türkçede, deyim olmayan ancak bazı deyim sözlüklerinde yer alan bu yapılardan bazıları şunlardır:

- alay etmek
- son vermek
- teslim almak,
- geri vermek,
- geziye çıkmak,
- niyet etmek

3.BÖLÜM:

İNCELEME

3.1. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DEYİM AKTARMASI YOLUYLA OLUŞAN DEYİMLER

Deyim aktarmasında, *deyimlik anlam yapılanması* ile *deyim anlamı* arasında dolaylı bir benzerlik ilişkisi bulunduğu belirtilmişti. Kurulan ilişki uzaklaştıkça deyimleşme derecesi artar. Bu grupta yer verilen tüm deyimler “dolaylı benzerlik ilişkisi”nin yakın veya uzak olmasına göre üç derecede toplanmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen deyim aktarması yoluyla oluşan deyimlerin bir kısmı Birinci Dereceden (Tam Deyim), büyük çoğunluğu İkinci Dereceden (Yarı Deyim) Deyim özelliği göstermektedir. Bunun yanı sıra deyimleşmiş birleşik fiiller ve iki ögeden oluşan sıfat tamlamaları da oldukça fazladır.

3.1.1. Birinci Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler

ağı anuk tut-: ağı hazır tutmak

kalı bolsa emdi saña bir yağı / usal bolmagıl sen anuk tut ağı “Eğer biri sana düşman olursa, gafil olma; ağını hazır tut.” (KB: 4260 [428]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ağı hazır tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ağ “ıplık veya tel gibi ince şeylerden kafes biçiminde yapılan örgü”dür. Genellikle avlamada kullanılan bir gereç olan ağ, avcıların en önemli silahıdır. Av görüldüğünde ağ hazır olmazsa galip gelen balık olur. Birbiriyle savaşılan devletler arasındaki düşmanlıkla bu avlanmalar arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Düşmana karşı silahlarını kuşanmayan, hazırlıksız duran askerin de tıpkı ağını hazır etmeyen avcı gibi mağlup olacağı ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Düşmana karşı hazırlı olmak (amaç)

aşlıg bol-: aşıllı olmak

siyasetka aşlıg bolur sü işi “Ordu işi siyasete bağlı olur.” (KB: 2300 [244]; 2301 [244]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aşıllı olmak (araç)

İlişki Ögesi: Aşı “bir ağacın dalı veya gövdesi üzerine aynı türden başka bir ağaç dalını kaynaştırma işi”dir. Bu şekilde ağacın kendi dalları ile kaynaştırılan yeni dal, aynı gövdeye bağlı olur. Canlı kalmak için gerekli tüm ihtiyaçları bu gövde aracılığıyla

karşılar. Yani ana gövdeye bağımlı kalır. *Aşılı olmanın* bu özellikleri ile *bağımlı olma* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bağlı ve bağımlı olmak. (amaç)

başın kıarta-: yarasını deşmek

bagrim başın kıartadım “Bağrımın yarasını deştim.” (DLT: 139 [I 231]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yarasını deşmek (araç)

İlişki Ögesi: Deşmek “içini açmak, karıştırmak”tır. Yara ise keskin bir şeyle veya bir vuruşla vücutta oluşan derin kesiktir. İnsana acı verir. Bu kesik oluştuktan sonra yavaş yavaş kapanmaya, eski hâline dönmeye başlar. Tam olarak kapanmaya yüz tutmuşken bir etki ile onu zedelemek, ilk kesildiğinde duyulan acıyı tekrar duymaya sebep olur. Bu durum ile geçmişte yaşanmış bir acının birinin veya bir şeyin etkisiyle tekrar hatırlama, aynı duyguları tekrar hissetme arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acılarını açığa çıkarmak. (amaç)

boēug tut-: boya tutmak

kılınç eēgü erdem kerek miñ tümen / atı eēgü bolsa tutunsa boēug “Adının iyiye çıkması ve boyanın tutması için iyi tavır ve hareket ile binlerce erdem gerekir.” (KB:1957 [213], 2453 [259], 2638 [277]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boya tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Boya “renk vermek, dış etkilere korumak için eşyanın üzerine sürülen veya içine katılan renkli madde”dir. Boyanın tutması ise istenen/beklenen rengi vermesini ifade eder. Umut da öyledir. Olması istenen/beklenen veya olacağı düşünüldür. Burada boyanın istenilen rengi verip vermemesiyle umut edilen şeyin gerçekleşip gerçekleşmemesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Umut vaat etmek. (amaç)

eēersiz yıgaç min-: eyersiz ağaca binmek

eēersiz yıgaç mingü munlug bolup “Sıkıntıya düşüp tabuta bineceksin.” (KB: 1428 [160]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eyersiz ağaca binmek (araç)

İlişki Ögesi: Eyer “binek hayvanların sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne”dir. Ağaç ise “mobilya ve eşya yapımında kullanılan ham gereç”tir. *Eyersiz ağaç* yani

oturağı olmayan ağaç göstergeleri tabuta gönderimde bulunmaktadır. Tabut yerine onun yapımında kullanılan/ham maddesi olan ağaç, tabutun oturak yerinin olmaması ise *eyerle* ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Tabut *eyersiz* bir ağaca, tabutun içine konulmak ise binme eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tabuta binmek, ölmek. (amaç)

elgin yu-: elini yıkamak

umınçsız bolup candın elgin yudı “Ümitsizliğe kapılıp, canından umudunu kesti.” (KB: 1115 [129]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Elini yıkamak (araç)

İlişki Ögesi: El yıkamak, biten herhangi bir eylemden sonra gerçekleşir. Yapılan bir işin “en son aşamasını” ifade eder. El yıkandıktan sonra yapılan eyleme tekrar dönülmez. Yani bitmişliğin göstergesidir. Umut ise “olması beklenen veya düşünülen şey”dir. Ancak burada umut, el yıkamadan önce yapılan eylemlerle ilişkilendirilmiştir. Umut etme sürecinin somutlaştırıldığı bu öbekte, umudun sona ermesi, biten somut bir eylemden sonra gerçekleştirilen *elini yıkamak* öbeği ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Umudunu kesmek. (amaç)

kökke yol bul-: göğе yol bulmak

serinse er mesel kökke bulur yol “İnsan sabrederse göğе bile yol bulur.” (KB: 1322 [149]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Göğе yol bulmak (araç)

İlişki Ögesi: Göğе yol bulmak, gerçek anlamda, imkânsız veya yapılması çok zor olan bir şeydir. Zor olanı başarmayı ifade etmek için gerçekleşmesi imkânsız olan somut bir durumdan faydalanılmıştır. *Göğе yol bulmak* ile en olmayacak işleri başarmak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: En olmayacak işleri başarmak. (amaç)

kutı kur ba-: bahtı kuşak bağlamak

tapugka körüngil kutuñ badı kur “Huzurda görün, kutun kuşak bağladı.” (KB: 580 [73], 4142 [417]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Bahtı kuşak bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Kuşak, bele sarılan uzun ve enli kumaştır. Karahanlı Döneminde, bir mesleği icra edebilecek duruma gelen kimseye kuşak bağlanırdı. Bir tören eşliğinde

gerçekleştirilen bu durum, meslek teşkilatlarının bir ritüeli hâline gelmiştir. Bu yüzden *kuşağa erişmek*, bir şeyi hak etmeyi/bir mertebeye ulaşmayı ifade eder (Cevdet, 2008: 363-364). *Bahtı kuşak bağlamak öbeğinde* ise baht, bir insanın istediği mertebeye ulaşması ile ilişkilendirilmiştir. Bahtın güzel, olumlu ve istenilen şekilde olması da *kuşak bağlamak* ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Talihi yaver gitmek. (amaç)

küni tog-: günü doğmak

boēunka asıg kılsa togsa küni “Halka faydalı olup günü doğsa...” (KB: 2010 [218]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Günü doğmak (araç)

İlişki Ögesi: Doğmak “dünyaya gelmek”tir. *Günü doğmak* öbeğinde; *gün* güneşi, *doğmak*, Dünya’nın dönüşü dolayısıyla güneşin ufkun altından yükselmesini ifade eder. Güneş, ısı ve ışık kaynağıdır. Aydınlik, umut, mutluluk ve başlangıç gibi gönderimlere sahiptir. Birine gün/güneş doğmak ise onun için umut dolu yeni fırsatların ortaya çıkması anlamına gelir. Kısmetin açılması, *gün doğmak* öbeğinin gönderimleri ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kısmeti açılmak, yıldızı parlamak. (amaç)

küni tüner-: gündüzü gece olmak

tünermez küni er yorısa köni “Doğru hareket eden insanın gündüzü gece olmaz.” (KB: 2864 [297]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gündüzü gece olmak (araç)

İlişki Ögesi: Gündüz; aydınlık, canlılık ve yaşamdır. Gece ise karanlık, durağanlık ve ölümdür. *Gündüzü gece olmak* öbeğinde; *gündüz* olumlu ve yolunda giden işleri, *gece* ise zorlayıcı ve sıkıntılı işleri ifade eder. İşlerin kötüye gitmesi ile *gündüzün gece olması* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşleri kötüye gitmek. (amaç)

küni yaru-: güneşi parlamak

köni kayda bolsa yaruyur küni “Dürüst insanın her yerde talihi yaver gider.” (KB: 2789 [291]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Güneşi parlamak (araç)

İlişki Ögesi: Parlamak “ışık saçmak”tır. *Güneşi parlamak* öbeğindeki sözcüklerin gönderimlerinden hareketle; *güneş*, umudu ve şansı, *parlamak* ise bunların etkili bir

şekilde varlığını ifade eder. Şansın yaver gitmesi veya işlerin yolunda olması ile *güneşin parlaması* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Talihi yaver gitmek, işleri yolunda olmak, yıldızı parlamak. (amaç)

künün yarutma-: gününü ısıtmamak

ésizler yorıp kör yarutmaz küni “Kötüler her yerde gününü gölgelemek ister.” (KB: 911 [108]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gününü ısıtmamak (araç)

İlişki Ögesi: Işımak “ışıklanmak, aydınlanmak”tır. Güneş ise umut, mutluluk gibi gönderimlere sahiptir. Her iki sözcük de olumlu gönderimlere sahiptir. *Gününü/güneşi ısıtmamak* umut verici, güzel şeylerin olmasına engel olmayı ifade eder. Bir kimseye engel olmak ile *gününü ısıtmamak* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimsenin önünü kesmek, ona engel olmak. (amaç)

ot agu bol-: ateş ve zehir olmak

buşar ööte begler bolur ot agu “Beyler kızdıklarında ateş ve zehir gibi olur.” (KB: 779 [95]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ateş ve zehir olmak (araç)

İlişki Ögesi: Ateş; ısısından dolayı kızgınlık, hareketinden dolayı coşku, yakıcılığından dolayı tehlikeli gönderimlerine sahiptir. Kademeli bir şekilde büyür ve etrafa kıvılcımlar saçır. Zehir ise acı, zararlı ve öldürücü gönderimlerine sahiptir. Hızlı ve etkili bir şekilde tüm vücuda yayılır. Sinir ve öfke gibi duygular da insanı çok çabuk etkisi altına alır. Hissedilen bu duygular ile *ateş ve zehir* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok sinirli ve öfkeli olmak. (amaç)

otı tol-: ateşi dolmak

negüke buşar erki toldı otı “Neden sinirlenir ve ateşi dolar ki?” (KB: 637 [79]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ateşi dolmak (araç)

İlişki Ögesi: Ateş; ısısından dolayı kızgınlık, hareketinden dolayı coşku, yakıcılığından dolayı tehlikeli gönderimlerine sahiptir. Kademeli bir şekilde büyür ve etrafa kıvılcımlar saçır. Öfke duygusunun özellikleri ile ateşin özellikleri arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. *Ateşi dolmak*, öfke ve kızgınlık gibi duyguları fazlaca hissetmeyi ifade eder. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok kızmak, ateş püskürmek. (amaç)

otı uēi-: ateşi uyumak

kalı yüz ewürse uēitur otı “Fakat yüz çevirdi mi, ateşleri söner.” (KB: 2373 [251]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ateşi uyumak (araç)

İlişki Ögesi: Ateş; ısısından dolayı kızgınlık, hareketinden dolayı coşku, yakıcılığından dolayı tehlikeli gönderimlerine sahiptir. Kademeli bir şekilde büyür ve etrafa kıvılcımlar saçır. Öfke duygusunun özellikleri ile ateşin özellikleri arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Uyumak ise dinlenme durumudur. *Ateşi uyumak*, öfke ve kızgınlık gibi duyguların azalmasını veya geçmesini ifade eder. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İhtirası dinmek. (amaç)

otka at-: ateşe atmak

özün otka atma bu dünya üçün “Kendini bu dünya için ateşe atma.” (KB: 1375 [155]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ateşe atmak (araç)

İlişki Ögesi: Ateş, yakıcıdır. Canlı varlıklar için tehlikedir, acıdır, ölümdür. Zorluk ve sıkıntı kavramlarına gönderimde bulunur *Ateşe atmak* ise bir kimseyi bilerek bir tehlikenin ortasına bırakmaktır. Güç/zorlu durumlar ile ateş arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Bir kimseyi böyle zor durumda bırakmak ise ateşe atmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güç duruma düşürmek. (amaç)

tirig köm-: diri diri gömmek

tişiler anı yerke kömdi tirig “Kadınlar onları diri diri toprağa gömdüler.” (KB: 4525 [454]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Diri diri gömmek (araç)

İlişki Ögesi: Gömmek “bir kimseyi veya bir şeyi yerin altına koyarak üstünü toprakla örtmek”tir. Aşağıda olan kötü/değersizdir. Bir insanı daha yaşarken yerin altına koyarak görünmeyecek duruma getirmek ise onu yok saymak/değersiz kılmaktır. *Diri diri gömmek*, bir kimsenin varoluşunu ve insanlık değerini hiçe saymayı ifade eder. İnsanın değersizleşmesi/itibarsızlaşması ile bedeninin gömülmesi/yok edilmesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtibarsızlaştırmak. (amaç)

tuman kéter-: sisleri dağıtmak

anın tutsa el kün kéterse tuman “Bunlarla eli günü idare eder ve karamsarlığı dağıtır.” (KB: 285 [43]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sisleri dağıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Sis “bulutların çok alçalarak yeryüzünde oluşturduğu duman”dır. İleriye görmeyi zorlaştırır. Karmaşıklık yaratır. Etraftaki hiçbir şey net bir şekilde görülemez. Sislerin dağılmasıyla birlikte ise hava berrak bir hâl alır. O görünmezlik ve bilinmezlik ortamı ortadan kalkar. Sislerin gerçekte yarattığı bu durumla karamsarlık ve kötümserliğin hâkim olduğu ortamlar arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Sorunsuz bir ortam, sislerin dağılması sonucu ortaya çıkan berrak ve temiz havaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karamsarlık ve kötümserliği gidermek. (amaç)

tuman kötür-: sisi kaldırmak

anın tutsa el kend kötürse tuman “Böylece ülkeler fethetmeli ve sisleri kaldırmalıdır.” (KB: 1981 [216]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sisi kaldırmak.(araç)

İlişki Ögesi: Sis “bulutların çok alçalarak yeryüzünde oluşturduğu duman”dır. İleriye görmeyi zorlaştırır. Karmaşıklık yaratır. Etraftaki hiçbir şey net bir şekilde görülemez. Sislerin dağılmasıyla birlikte ise hava berrak bir hâl alır. O görünmezlik ve bilinmezlik ortamı ortadan kalkar. Sislerin gerçekte yarattığı bu durumla huzursuz bir ortamda var olan sorun ve sıkıntılar arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Huzurlu bir ortam, sislerin kalkması sonucu ortaya çıkan berrak ve temiz havaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzur sağlamak. (amaç)

tü boēug boēu-: her boyayı boyamak

kayu işke tegse boēur tü boēug “Hangi işle uğraşsa üstesinden gelir.” (KB: 3146 [321]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Her boyayı boyamak (araç)

İlişki Ögesi: Boya, renk vermek veya dış etkilerden korumak için eşyanın üzerine sürülen bir maddedir. Çeşit çeşit renkleri vardır. *Her boyayı boyamak* öbeğinde ise bu renk çeşitliliği işlerin çeşitliliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Farklı renkteki her bir boya, farklı işlerin ayrı ayrı temsili olmuştur. Açık, koyu, alaca tüm renkler; kolay, zor veya hem kolaylığı hem zorluğu olan işlere benzetilmiştir. Her boyayı “boyamak”, farklı türdeki tüm işlerin üstesinden gelmeyi ifade etmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Her işin üstesinden gelmek. (amaç)

tüğün yaz-: düğüm çözmek

elig bir kılıp yazsa beglik tüğün “El ele verip beylik düğümünü çözmek için...” (KB: 3469 [348], 1856 [203], 283 [43]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Düğüm çözmek (araç)

İlişki Ögesi: Düğüm “iplik vb. bükülebilir şeyleri kıvrıp kendi üzerine veya birbirine dolayarak yapılan boğum”dur. Düğüm göstergesi; zorluk, sıkıntı ve bilinmezlik gönderimlerine sahiptir. Çözmek ise bağlı veya sarılı bir şeyi açmaktır. Bu gösterge de bilinir yapma, sonuca bağlama gönderimlerine sahiptir. *Düğüm çözmek* öbeği; zor, sıkıntılı ve bilinmez bir durumu açığa/sonuca kavuşturmayı ifade eder. Sorun ile düğüm, sorunun halledilmesi ile çözmek eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Meseleyi çözüme kavuşturmak. (amaç)

tüğün yazıl-: düğüm çözülmek

ukuş bedri ötrü yazıldı tüğün “Ona anlayış verdi, bunun üzerine düğüm çözüldü.” (KB: 150 [31]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Düğüm çözülmek (araç)

İlişki Ögesi: Düğüm “iplik vb. bükülebilir şeyleri kıvrıp kendi üzerine veya birbirine dolayarak yapılan boğum”dur. Düğüm göstergesi; zorluk, sıkıntı ve bilinmezlik gönderimlerine sahiptir. Çözmek ise bağlı veya sarılı bir şeyi açmaktır. Bu gösterge ise bilinir yapma, sonuca bağlama gönderimlerine sahiptir. *Düğüm çözülmek* öbeğinde; zor, sıkıntılı ve bilinmez bir durumun açığa/sonuca kavuşturulması ifade edilir. Sorun ile düğüm, sorunun halledilmesi ile çözmek eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sorun giderilmek. (amaç)

tütün kopur-: duman kaldırmak

yana bir arıgsız bu kılkı otun / kişiler ewinde bu koprur tütün “Yakışsız hâllerden biri de kaba huylu olmaktır; böyle adam insanın evinde karmaşa çıkarır.” (KB: 341 [48], 1763 [193]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Duman kaldırmak (araç)

İlişki Ögesi: Duman “bir maddenin yanması ile çıkan ve içinde katı zerrelere buğu bulunan değişik renklerde gaz”dır. İleriye görmeyi zorlaştırır. Karmaşıklık yaratır. Etraftaki hiçbir şey net bir şekilde görülemez. Toz/duman kaldırma işinde, her bir toz

zerreciğinin yarattığı karışıklık/hareket, insanların ve düşüncelerinin durumunu yani ayaklanma ve isyanı karşılar. Dumanın gerçekte yarattığı durumla kargaşa ortamı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karmaşa çıkarmak, işleri karıştırmak. (amaç)

yayı kış bol-: yazı kış olmak

tatığ bardı andın yayı boldı kış “Onun tadı kaçtı, yazı kış oldu.” (KB: 367 [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yazı kış olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaz “ilkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim”dir. Sıcak ve rahat bir mevsim olması sebebiyle kolaylık, huzur, neşe kavramlarına gönderimde bulunur. Kış ise “sonbaharla ilkbahar arasındaki soğuk mevsim”dir. Soğuk ve çetin olması sebebiyle zorluk, sıkıntı, hüznün, kavramlarına gönderimde bulunur. Diğer bir ifadeyle olumlu duygular yaza, olumsuz duygular ise kışa benzetilmiştir. *Yazı kış olmak*, güzel ve mutlu günlerin yerini zorlu ve sıkıntılı günlere bırakmasını ifade eder. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Neşesi kaçmak. (amaç)

yélke bér-: yele vermek

telim yélke bérđi seni teglerig “O senin gibi çok insanı yele verdi.” (KB: 6123 [607]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yele vermek (araç)

İlişki Ögesi: Yel, önüne gelen her şeyi savurup uzaklaştıran, dağıtan bir özelliğe sahiptir. Yele vermek ise bir şeylerin yelin önüne katılarak savrulmasına, kaybolmasına sebep olmayı ifade eder. Bir kimsenin bir şeyi boşa harcayıp heba etmesi ile yelin önüne kattıklarını alıp götürmesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yok etmek, heba etmek. (amaç)

3.1.2. İkinci Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler

açıg söz: acı söz

tügük yüüz açıg söz kişi tumlıtur / tiriglikte kitmez köñülde yatur “Çatık yüz, acı söz insanı soğutur; bütün hayat boyunca devam eder, gönülde yatar.” (KB:2577 [270]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Acı söz (araç)

İlişki Ögesi: Acı, hoş olmayan, yakıcı gönderimlerine sahiptir. Bu öbekte, tat alma duyusu ile algılanabilen acı, ‘söz’ün niteleyicisi olarak kullanılmıştır. Acının dilde

bıraktığı hisle incitici/üzücü sözün insanda bıraktığı etki arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Söz, tatma eylemine konu olan bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İncitici söz. (amaç)

agır ig: ağır hastalık

tutup çaldı yirke ağır ig kelip / töşekke kirip yattı munlug ulıp “Ağır hastalık geldi; onu tutup yere çaldı; acılar içinde inleyerek yatağa düştü.” (KB: 1056 [122]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ağır hastalık (araç)

İlişki Ögesi: Hastalık “organizmada birtakım değişikliklerin ortaya çıkmasıyla sağlığın bozulması durumu”dur. Ağır ise tartıda çok çeken/hafif karşıtıdır. Hastalık dolayısıyla hissedilen ağrı ve acının yoğunluğu *ağır* göstergesiyle ifade edilmiştir. Bu gösterge aynı zamanda bir derecelendirmenin de ifadesidir. Hastalık ağır niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Ağır hastalık; vücudun kaldırması zor olan hastalıktır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Ölümcül hastalığa yakalanmak (amaç)

ajun yé-: dünyayı yemek

bütün can üzölse yése ol ajun “Bütün canlar ona feda olup dünyada hükümrân olsun.” (KB: 1929, 2456, 225)

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünya yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek “besinleri bünyemize dâhil etmek”tir. *Dünyayı yemek* ise dünya üzerinde yaşayan insanları egemenlik altına almayı ifade eder. Besinler, vücuda alındıktan sonra gerekli değişikliklere uğrayarak kana karışabilir duruma gelir. Yenen besinler belli bir süre sonra vücuda nasıl sınıyorsa bir topluma egemen olan güç de aynı şekilde insanları kendi yönergeleriyle bastırır/sindirir. Toplumu kendine bağlı kılar, pasifleştirir ve tepkisiz hâle getirir. Ayrıca dünya, *büyük ve kalabalık* gönderimlerine sahiptir. Egemenlik alanının büyüklüğünü ifade etmek için *dünya* sözcüğünün bu gönderimlerinden yararlanılmıştır. Egemenlik ile yemek eylemi arasında benzerlik kurulmuştur. Dünya, yeme işine konu edilerek bir besin maddesine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dünyada hükümrân olmak. (amaç)

ala bol-: ala olmak

beg hanka ala boldu “Bey hakana asi oldu.” (DLT: 53 [I 119]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ala olmak (araç)

İlişki Ögesi: Ala, çok renkli ve karışıktır. Asilik ise “baskı, engellenme, gözdağı ve incinme gibi karışık duygular sonrası ortaya çıkan saldırganlık durumu”dur. Ala renginde açık ve koyu tonlar bulunur. Asi kişide de iyi ve kötü yanlar vardır. Çünkü asi tavrın bir önceki durumu uyumdur ve sakinliktir. İnsan, istediği şeyler gerçekleşmeyince başkaldırır/asileşir. Ala rengi ile asilik arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Asi olmak, başkaldırmak. (amaç)

alçak kılık: alçak huy

meni bulguçı kılkı alçak kerek “Beni bulan kişi alçak gönüllü olmalıdır.” (KB: 703 [87]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alçak huy (araç)

İlişki Ögesi: Alçak “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak huy* öbeğinde, duygu ve düşüncelerin “diğerleri”ne kıyasla daha aşağıda olması söz konusudur. Bu ise tevazu sebebidir. Alçak huy öbeğinde huy, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tevazu. (amaç)

alçak kişi: alçak kişi

ne eēgü bolur koēki alçak kişi / ne körklüg bolur künde itlür işi “Ne güzel olur alçak (gönüllü) kimse; onun işi daima yolunda gider.” (KB: 1705).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alçak kişi (araç)

İlişki Ögesi: Alçak “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak kimse* öbeğinde, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”ınkinden daha aşağıda olduğunu düşünen insandır. Bu ise tevazu sebebidir. Alçak kişi öbeğinde insan, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Alçak gönüllü kişi. (amaç)

alçak köñül: alçak gönül

akı alp atım bolsa alçak köñül “Cömert, cesur ve alçak gönüllü olmalıdır.” (KB: 2274).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alçak gönül (araç)

İlişki Ögesi: Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı”dır. Alçak ise “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü*, *olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca, alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak gönül* öbeğinde, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”ından daha aşağıda olduğunu düşünen insandır. Bu ise tevazu sebebidir. Alçak gönül öbeğinde gönül, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Tevazu. (amaç)

altın özü: altın ruh

altın özü “Ruhu altın gibi saf kadın.” (DLT: 48 [I 111]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Altın ruh (araç)

İlişki Ögesi: Dinlere ve dinî felsefelere göre ruh “vücuttan ayrı olarak varlığı kabul edilen öz”dür. İnsanın iyi/kötü, değerli/değersiz olması, ruhsal/tinsel özelliklerine bağlıdır. Altın ise yüksek değerli, paslanmaz bir elementtir. Burada ruhun özelliği ile altın arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Ruhun da altın gibi güzel ve değerli olduğu ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ruhu altın gibi saf kadın. (amaç)

ara çak-: arayı çakmak

ol ékki kişi ara çakdı “O, iki kişinin arasını kızıştırdı.” (DLT: 272 [I 396]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arayı çakmak (araç)

İlişki Ögesi: Ara “iki şeyi birbirinden ayıran uzaklık”tır. Çakmak ise “bir çelik parçasının taşa vurulduğunda çıkan kıvılcım”dır. Çelik ve taşı ayıran mesafeyle herhangi iki şey arasındaki mesafe arasında benzerlik kurulmuştur. Nasıl ki mesafe ortadan kaldırılıp çelik, taşa değdiğinde kırmızı, şiddetli bir kıvılcım ortaya çıkarsa iki insan birbirine çarpıştırıldığında kızgınlık ve öfke ortaya çıkar. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kızıştırmak. (amaç)

arzu havag örkle-: arzu ve hevesi örklemek

közin keē küēezse tilin beklese / ukuş birle arzu havag örklese “Gözünü iyi gözetse, dilini korusa; akıl ile arzu ve hevesi gemlese.” (KB: 2793 [291]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arzu ve hevesi örklemek (araç)

İlişki Ögesi: Örkleme “hayvanları otlamaları için uzun bir iple çayıra bağlamak”tır. Bağlı bir şekilde otlanan hayvan yalnızca ipin uzunluğunun imkân verdiği yerlere ulaşabilir ve oradaki otları yiyebilir. Yani belirli bir alan vardır, onun dışına çıkamaz. Arzu ve hevesi örkleme ise insanın da tıpkı bağlanan bu hayvanın sınırları gibi arzu ve hevesini sınırlarını ifade eder. Hayvanların otlandığı alanın sınırlılığı ile insanın arzu ve heveslerine koyduğu sınır arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nefsin isteklerini sınırlamak. (amaç)

arслан yürekli: aslan yürekli

yagıda kör arslan yürekliğ gerek “Düşmana karşı aslan yürekli olmalıdır.” (KB: 2310 [245]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aslan yürekli (araç)

İlişki Ögesi: Aslan, yırtıcı ve güçlü bir hayvandır. *Korkusuz ve yenilmez* gönderimlerine sahiptir. Aslanın bu özellikleriyle cesur insanların davranışları arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Cesur, korkusuz. (amaç)

aşı yig bol-: aşı çiğ olmak

tadu tegşürüldi aş boldı yig “Tadı değiştirildi, aşı çiğ oldu.” (KB:1054 [123]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aşı çiğ olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yemek belli bir dereceye kadar piştiğinde lezzetini tam olarak ortaya çıkarır. Pişmediğinde veya az piştiğinde ise tatsız olur. Ayrıca bir evde yemeğin pişmesi/ocağın tütmesi, yaşamın ve huzurun göstergesidir. İnsanın huzurunun kaçmasıyla yemeğin tatsız olması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzuru kalmamak, tadı kaçmak. (amaç)

aşın agu kıl-: aşını zehretmek

agu kıldı emdi maña yér aşım “Şimdi bana yediğim aşı zehretti.” (KB: 370 [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aşını ağı kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Ağı/zehir “verilen miktara göre canlıyı öldürebilen bir madde”dir. Yemeğin zehir olması, hayatta kalmak için yenen bir şeyin hayatı sonlandırmak için yenen bir şeye dönüşmesidir. Zehrin acı ve öldürücü bir madde olması ile huzursuz olduğunda duyulan olumsuz hisler arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzurunu kaçırmak. (amaç).

at al-: ad almak

kayuka ögelik tegir ög bolur / kayu kök ayukluk öze at alur “Kimi aklı ile öğeliğe yükselir; kimi kök-ayukluk ile şöret bulur.” (KB: 4067 [410]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad almak (araç)

İlişki Ögesi: Ad “bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz”dür. Eski dönemlerde, bir kimsenin ad alabilmesi için onu hak edecek bir meziyetini sergilemesi gerekirdi. Burada *almak* göstergesinin kullanılmasının sebebi kişinin bu adı bir başarı neticesinde elde etmesidir. Kişi, elde ettiği bu başarıyla daha geniş kitleler tarafından tanınmaya başlar. Ad, alma işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Nam kazanmak, kendisine ad verilmek. (amaç)

at bul-: ad bulmak

yog aşı bolur ya ölüg atınga / ya ol at bulup aş birür yatınga “Yahut bir ölü için yapılan yog aşısı olur yahut biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker.” (KB: 2856 [296], 4577 [459], 6248 [618]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad bulmak (araç)

İlişki Ögesi: Ad “bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz”dür. Eski dönemlerde, bir kimsenin ad alabilmesi için onu hak edecek bir meziyetini sergilemesi gerekirdi. Burada *bulmak* göstergesinin kullanılmasının sebebi kişinin bu adı bir başarı neticesinde elde etmesidir. Kişi, elde ettiği bu başarıyla daha geniş kitleler tarafından tanınmaya başlar. Ad, bulma işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Unvan almak, rütbe kazanmak, namlanmak. (amaç)

at kötür-: ad yükseltmek

kişilik bile at kötürdi kişi “İnsan kişiliğiyle adını yüceltir.” (KB: 1600 [177]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad yükseltmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan, yaptığı doğru ve güzel şeyler sonucunda daha fazla kişi tarafından tanınmaya başlar. Yaptığı bu güzel şeylerin karşılığı olarak da saygıyla anılır. Ancak ad yükselmez, insanın davranışlarının ve yaptıklarının değeri yükselir. Yani burada saygı “ad”a değil, insanın kendisine duyulmaktadır. Ad, yükselme işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Saygınlık kazanmak, adın yükselmesi olarak ifade edilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Saygın olmak, yücelmek. (amaç)

atı arta-: adı bozulmak

atın artamasun muni keē köre “Adının lekelenmemesine çok özen göster.” (KB: 4463 [448], 4467 [4463]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı bozulmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin adı yaptığı olumsuz şeyler sonucu kötü bir şekilde anılmaya başlar. Ad, yapılan kötü işlerle aynı anda anılırken bu olumsuzluktan nasibini alır. Aslında bozulan kişinin adı değil, toplum karşısındaki saygınlığıdır. İnsanın davranışındaki veya kişiliğindeki kusur, adının bozulması ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad, bozulma işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Adı lekelenmek, saygınlığı zarar görmek. (amaç)

atı bar-: adı varmak

atın barsa elde vefalığ téyü “Memlekette adın vefalı diye yayılsın.” (KB: 5786 [574], 4430 [445]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı varmak (araç)

İlişki Ögesi: Varmak “erişilmek istenen yere ayak basmak”tır. Varılan yer ne kadar fazla ve geniş olursa kişinin şöhreti de o denli artar. Ancak burada ad değil, adın sahibinin meziyetleri bir yere varır ve yayılır. Kişinin şöhretinin çoğunluğa erişmesi, somutlaştırılarak yayma işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti yayılmak. (amaç)

atı beēü-: adı büyümek

vefa kıl kişi bol atıynı beēüt “Vefa kıl, insan ol, adını büyüt.” (KB: 169 [186], 1905 [208], 1757 [193], 1905 [208]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı büyümek (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin adı başkaları tarafından ne kadar anılırsa ünü de o kadar büyür. Burada ünün artması, adın dilden dile dolaşması “büyümek” olarak ifade edilmiştir. Büyümek “yükselmek, yücelmek” gönderimlerine sahiptir. Aslında büyüyen veya artan “ad” değil kişinin saygınlığıdır. Boyut olarak artmak anlamına gelen *büyümek*, ad ile birlikte kullanılarak adı somutlaştırmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Saygınlığı artmak. (amaç)

atı beēūk: Adı büyük

biliglig sakınuk kör atı beēūk “Bilgili, hisli ve adı büyüktü.” (KB: 58 [23], 3173 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı büyük (araç)

İlişki Ögesi: Ad, bir kimseyi tanımlamaya, bildirmeye yarayan sözdür. Büyük ise boyutları benzerlerinden fazla olandır. Adın boyutu olmaz. Burada büyük olan ad değil, adın sahibinin meziyetleridir. Boyutları benzerlerinden fazla anlamına gelen *büyük*, ad ile birlikte kullanılarak adı somutlaştırmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhretli namılı. (amaç)

atı çavı yayıl-: adı yayılmak

atı çavı ajunda yayılmış turur “Adı dünyada yayılmıştır.” (KB: 58 [23], 3173 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı yayılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak “bir şeyi açarak belli bir alanı örtecek şekilde sermek”tir. Bir kimsenin yaptığı şeylerin belli bir alana yayılması ve bilinmesi ise “şöhret” olmayı ifade eder. Yapılan şey, iyi veya kötü olabilir. Ancak bunun ilgi çekmesi ve dilden dile dolaşması için belli bir öneme sahip olması gerekir. Ad, yayma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti duyulmak. (amaç)

atı kal-: adı kalmak

çıkardım ajunda atı kalsu tép “(Bu kitabı) dünyada adım kalsın diye çıkardım.” (AH: 70 [46]; KB: 5255 [523]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı kalmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimse yaşamı esnasında önemli bir şey yaptığından öldükten sonra da bunlarla anılmaya ve ismen yaşamaya devam eder. Kişinin yaptığı şeylerin ölümünden sonraya kalması, adının da kalmasına sebep olur. Yani geriye kalan şeyler kişinin adıyla anılır. Ad, kalma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Öldükten sonra da anılmak. (amaç)

atı tīrig: adı diri

akı ölse atı tīrig tép ukı “Cömert ölse de adı diri kalır. Anla!” (KB: 257 [41]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı diri (araç)

İlişki Ögesi: Ad, birine veya bir şeye verilen isimdir. Diri ise yaşamakta olandır. Adın diri olması, o ada sahip olan kişinin öldüğü hâlde yaptıklarıyla yaşıyor olmasını ifade

eder. Çünkü öldükten sonra geriye bir şeyler bırakan insanın adı kullanılmaya devam eder. Ayrıca burada ad, canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Kendi ölse de namı söylenen. (amaç)

atı yağıl-: adı yayılmak

bu ay toldı aydı ay ilig kutı / aşasu ajun il yaēılsu atı “Ay-Toldı dedi: Ey devletli hükümdar, ülkelere hâkim ol, iyi adın dünyalara yayılsın.” (KB: 836 [101], 1585 [175]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı yayılmak (amaç)

İlişki Ögesi: Yaymak, bir şeyi açarak belli bir alanı örtecek şekilde sermektir. Bir kişi kendisine şöhret kazandıracak bir şey yaptığında adı dillerde dolaşmaya başlar. Gittikçe geniş kitleler tarafından bilinir hâle gelir. Burada yayılan kişinin adı değil, meziyetidir. Ad, yayma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti duyulmak. (araç)

atı yorı-: adı yürümek

kimiñ erdemi bolsa atı yorır “Kimin erdemi olursa adı yürür.” (KB: 2645 [277], 3478 [349]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adı yürümek (araç)

İlişki Ögesi: Ad “bir kimseyi anlatmaya, bildirmeye yarayan söz”dür. Yürümek ise adım atarak ilerlemektir. Bir kimsenin şöhreti yayılırken adı da onunla birlikte dilden dile dolaşır. Adın yürümesi, bilinme/tanınma alanının genişlemesini ifade eder. Burada ad, yürüeyebilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti yayılmak. (amaç)

atın aēakın örü tik-: adını ayakta tutmak

anın tıkti atın aēakın örü “Öylece adını ayakta tuttu.” (KB: 1461 [183]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adını ayakta tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ayakta olmak, hayatta olmayı yani yaşıyor olmayı ifade eder. Bir kimsenin adını ayakta tutması ise yaptığı işler sayesinde öldükten sonra bile önemini ve değerini koruması anlamına gelir. Ad, ayağı olan bir canlıya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhretini canlı tutmak. (amaç)

bagır başı: ciğer yarası

bagrım başın kartadım “Bağrımın yarasını deştim -Derdimi ortaya döktüm-” (DLT: 139 [I 231]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ciğer yarası (araç)

İlişki Ögesi: Ciğer, göğüs kafesinin büyük bir bölümünü içten kaplayan ve kanı temizleyen solunum organıdır. Büyük ve gizli bir acı, ciğerdeki yaraya benzetilmiştir. Çaresiz bir dert de ciğer yarası gibi gizli, zararlı ve nefes almayı güçleştiricidir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Büyük ve gizli acı, onulmaz dert. (amaç)

bagır otı: ciğer ateşi

turu kaldı oğlum bu bagrım otı “Oğlum, bağrımın ateşi, burada kaldı.” (KB:1482 [165]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ciğer ateşi (araç)

İlişki Ögesi: Ciğer, göğüs kafesinin büyük bir bölümünü içten kaplayan ve kanı temizleyen solunum organıdır. Olumlu veya olumsuz duygular sonucu nefes alış verişteki değişikliğin en derin hissedildiği organdır. Çok sevilen, değer verilen bir kimse, sıkıntıyla alınan nefesin göğüste sebep olduğu baskıyla/yanmayla ifade edilmiştir. Ayrıca ateş, yakıcı ve harap edicidir. Acıma ve üzüntü sonucu hissedilen duygular, ateşin bu gönderimlerinden yararlanılarak aktarılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok sevgili, derdiyle dertlenilen. (amaç)

bağrı taş: bağrı taş

bolu bér maña aya bağrı taş “Ey taş yürekli kişi benimle ol!” (KB: 4988 [498]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bağrı taş (araç)

İlişki Ögesi: Taş, hareketsiz ve katı bir cisimdir. Kolay etkilenmez. Hiçbir şeyi bünyesine kolayca dâhil etmez. Taş yürekli, katı tabiatlı bir insan da kendisine söylenen şeylerden kolayca etkilenmez ve kendisinden istenilenleri kabul etmez. Karşı tarafın istekleri ve söyledikleri ne kadar etkili olursa olsun yüreğinde bir yumuşaklık duymayan insanla taş arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Taş yürekli, katı tabiatlı. (amaç)

başra kaç-: başa kakmak

elgin tüşüp bérmiş aşığ başra kaçar “Verdiği yemeği misafirin başına kakar.” (DLT: 63 [I 132], 336 [II 31], 362 [II 58]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başa kakmak (araç)

İlişki Ögesi: Kakmak “zorla ittirmek”tir. Bir şeye vurarak onu dar bir yere sokmak anlamına gelir. Baş ise içinde bulundurduğu beyinle düşünmeyi ve konuşmayı sağlayan organdır. Burada başa kakılan yani başın algılaması istenilen şey, yapılan iyiliktir. Bir kimsenin yaptığı bir iyiliği tekrar tekrar söylemesi ile somut bir nesneyi bir yere kakmak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaptığı iyiliği yüzüne vurmak. (amaç)

batıg söz: derin söz

batıg yinçke sözler uqayın tése “Derin ve ince (anamlı) sözleri anlayayım dersin.” (KB: 4394 [442]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Derin söz (araç)

İlişki Ögesi: Derin “dibi, yüzeyinden uzak olan” anlamına gelir. Dip yüzeyden ne kadar uzak olursa o kadar az bilinir ve görülür. *Derin söz* öbeğinde ise sözün kendisi yüzeye, anlamı dibe benzetilmiştir. Söz ile anlamı arasındaki uzaklık da ne kadar artarsa anlamın derinliği o kadar fazla olur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İnce anlamlar içeren söz. (amaç)

beglik yé-: beylik yemek

bu küçkey kişi kendü beglig yémez “Bu zalim kimse, uzun süre beylik süremez.” (KB: 2030 [220], 2027 [220]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Beylik yemek (araç)

İlişki Ögesi: Bey olmanın kişiye getirdiği birtakım ayrıcalıklar vardır. Bey, bu ayrıcalıkları istediği şekilde kullanma imkânına sahiptir. Yemek ise güç ve rahatlık verir. Beylik, sunduğu fırsatlardan dolayı yenebilen bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Beylik sürmek. (amaç)

berge yé-: kamçı yemek

séziksiz yagıdın bu er berge yér “Şüphesiz, bu kişi düşmandan kamçı yer.” (KB: 2296 [244]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kamçı yemek (araç)

İlişki Ögesi: Kamçı “bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma, dövme aracı”dır. Kamçı acı verir, kıvrandırır. Darbe de vurmaz; yaralar, acı verir. İkisi de insanı zor durumda

bırakır. Bunların *yemek* sözcüğüyle ifade edilmesi ise bünyeye yapılan etki olmasından gelir. Kamçı vurmak ile zor durumda olmak arasında benzerlik kurulmuştur. Ayrıca kamçı, yenilebilen bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Darbe yemek, zor duruma düşmek. (amaç)

berk bol-: sıkı olmak

kaçan berk bolsa iş “Şayet iş ciddileşirse...” (KurT: 47₂₁ [135]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıkı olmak (araç)

İlişki Ögesi: Sıkı; zorlu, güçlü ve etkili anlamlarına sahiptir. Sıkı “içine alabileceği kadarını almış olan”dır. Yani herhangi bir şeye (tavize) yer bırakmayacak kadar doludur. Dış etkiye kapalıdır. Ciddi olan kimseler de dışarıdan gelen etkilere kapalıdır. Kendi tavrını korur. Sıkılık ile ciddilik arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ciddi olmak. (amaç)

berk tur-: sıkı durmak

kaçan körse sizler bir ögürni berk turuñlar “Şayet sizler bir kavmi görürseniz sebat edin.” (KurT: 8₄₅ [37]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıkı durmak (araç)

İlişki Ögesi: Sıkı “içine alabileceği kadarını almış olan”dır. *Sıkı durmak*, hiçbir tavize ve tereddüte yer vermeyecek şekilde durmayı ifade eder. Yani amaç edilenden başka hiçbir şeyi düşüncelere dâhil etmemektir. Bununla sebat etmek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sebat etmek, dayanmak. (amaç)

berk tut-: sıkı tutmak

eger berk tutmasañız meni sıñar boluñ mendin “Eğer bana inanmazsanız, uzak durun benden.” (KurT: 44₂₁ [127]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıkı tutmak (araç)

İlişki Ögesi: İnanmak; bir şeyi doğru olarak benimsemek ve ona sımsıkı bağlanmaktır. Sıkı tutmak ise bir şeyi bırakmayarak bir yöne meyil vermeyecek şekilde tutmaktır. Bu ikisi arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ciddiye almak, inanmak, iman etmek. (amaç)

bilig yetür-: bilgi yetiştirmek

yagıda asıg yok yetürgil bilig “Düşmanlıkta fayda olmadığına aklın ersin.” (KB: 2605 [274], 2596 [273], 4231 [425]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bilgi yetiştirmek (araç)

İlişki Ögesi: Yetiştirmek “bir şeyin ya da bir kimsenin bir yere ulaşmasını sağlamak”tır. *Bilgi yetiştirmek* ise anlaşılması gereken konuyu var olan bilgilerle bir çözüme ulaştırmayı ifade eder. Soyut bir kavram olan bilgi, yetiştirilme işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Akıl erdirmek, anlamak. (amaç)

biligi batıg: bilgisi (derinlere) batmış

negü tér eşit tılla biligi batıg “Bilgisi (derinlere) batmış olan ne der dinle!” (KB: 5713 [567], 5890 [584]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bilgisi (derinlere) batmış (araç)

İlişki Ögesi: Derin “dibi yüzeyinden uzak olan” anlamına gelir. Bilginin derinlere batması ise onun yoğunluğunu ve fazlalığını ifade eder. Soyut bir kavram olan bilgi, batmak ile bir arada kullanılarak batabilecek somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Akıllı, bilge. (amaç)

biligi koyul-: bilgisi derinleşmek

térildi ögi hem koyuldı bilig “Akıllı başına geldi ve bilgisi derinleşti.” (KB: 3070 [315]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bilgisi derinleşmek (araç)

İlişki Ögesi: Derinleşmek “yüzeyden gittikçe uzaklaşmak” anlamına gelir. Yüzey; sığdır, sınırlıdır. Derinler ise daha fazla şeyi barındırır. Bilginin artması, bir yerin derinleşmesine benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Bilgisi artmak. (amaç)

bitig köçür-: kitap göçürmek

ol bitig köçürdi “O kitap istinsah etti.” (DLT: 307 [II 3])

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kitap göçürmek (araç)

İlişki Ögesi: Göçürmek “bir şeyi bir yerden alarak başka bir yere götürmek”tir. Kitap göçürmek ise bir kitaptaki yazıların aynısını başka bir yere yazmaktır, yani bir örneğini çıkarmaktır. Göçürmek eyleminin; “bir şeyin aynısını alıp başka bir yere taşımak” anlamıyla istinsah etmenin “yazının aynısını başka bir yere taşıma” anlamı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kitap istinsah etmek. (amaç)

boguz kulu: boğaz kulu

bu söz işke tutgıl ay bogzı kulu “Ey aç gözlü! İşlerinde bu sözümü dikkate al.” (KB: 2100 [226]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğaz kulu (araç)

İlişki Ögesi: Boğaz, yiyeceklerin geçiş noktasıdır. Kul “birinin emri altında bulunan”dır. Özgür değildir, istediği gibi davranamaz. Bu öbekte, bir kimsenin yeme eylemini kontrol edememesi, bu kontrolü boğazının/nefsinin eline vermesi ve çok yemesi, *boğaz kulu* şeklinde ifade edilmesine sebep olmuştur. Boğaz emir veren bir efendiye, insanın kendisi ise onun emrinde olan bir köleye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nefsinin emrinde olan, aç gözlü, boğazına düşkün. (amaç)

boguz tıd-: boğazına hâkim olmak

boguz tıd aş az yé esenin tiril “Boğazına hâkim ol, yemeği az ye ve sıhhatle yaşa.” (KB:4671 [468]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazına hâkim olmak (araç)

İlişki Ögesi: Boğaz, yemeğin mideye inmeden önce geçtiği yerdir. Yenen her şey boğazdan geçmek zorundadır. İnsanın kendi iradesini kullanarak boğazından geçecek şeyleri belirleyici bir tutum sergilemesi, *boğazına hâkim olmak* şeklinde ifade edilmiştir. Burada insan, egemen; boğaz ise bu egemenliğin altında olan ve buyruklara uyan bir kimseye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yemek konusunda iradesine sahip olmak. (amaç)

boguz yığ-: boğazına hâkim olmak

tiliñ tē boguz yığ uēima üküş “Dilini tut, boğazına sahip ol, çok uyuma.” (KB: 6643 [654]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazına hâkim olmak (araç)

İlişki Ögesi: Boğaz, yemeğin mideye inmeden önce geçtiği yerdir. Yenen her şey boğazdan geçmek zorundadır. İnsanın kendi iradesini kullanarak boğazından geçecek şeyleri belirleyici bir tutum sergilemesi, *boğazına hâkim olmak* şeklinde ifade edilmiştir. Burada insan, egemen; boğaz ise bu egemenliğin altında olan ve buyruklara uyan bir kimseye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yemek konusunda iradesine sahip olmak. (amaç)

boguzın küēez-: boğazını gözetmek

boguzuñ küēezgil hâlal yégil az “Boğazını gözet az olsa da helal ye.” (KB: 1312 [149]; 4615 [463]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazını gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: Gözetmek; korumak, özen göstermektir. *Boğaz gözetmek* ise oradan geçecek olan/yenecek şeylere dikkat etmek, özen göstermektir. İslam dinine göre haram kabul edilen şeyleri ayırıp yalnızca helal olanları yemek ifade edilmiştir. Haram yememeye özen göstermek, *boğaz gözetmek* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Boğaz, gözetilebilecek bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Haram yememeye dikkat etmek. (amaç)

boguzka bulun bol-: boğaza tutsak olmak

boguzka bulun bolsa bolmaz yulug “İnsan boğazının esiri olursa azad olamaz.” (KB: 4593 [461]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğaza tutsak olmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutsak “gitmesine, serbestçe hareketine engel olunan kimse”dir. Bir insanın *boğaza tutsak olması* ise onun emirlerine/isteklerine uymasını ifade eder. Boğaz’ın egemen, insanın ise tutsak olan bir kimseye benzetildiği bu öbekte, insanın yalnızca nefesine uyarak aç gözlülük yapması ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dünya malına esir olmak, aç gözlülük etmek. (amaç)

bulganuk iş: bulanık iş

neçe bulganuk işke tegse süzer “Nice bulanık işe el sürse onu süzer.” (KB: 1856 [203]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bulanık iş (araç)

İlişki Ögesi: Bulanık “açık seçik görünmeyen” anlamına gelir. Durumu açık bir şekilde bilinmeyen işe nasıl yaklaşılacağını kestirmek zordur. İşin durumu bilinmezse sorunu ve çözümü de bilinmez. Yanlışı veya doğrusu anlaşılmaz. Bu da üstesinden gelmeyi zorlaştırır. Üstesinden gelmesi zor olan işler ile bulanıklık arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Üstesinden gelmenin zor olduğu iş. (amaç)

can al-: can almak

anlar kim canları alırlar ferîşteler arıglar “Onlar ki can alan meleklerdir.” (KurT: 16₃₂ [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can almak (araç)

İlişki Ögesi: Can “yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık”tır. İnsanın canı alındığında geriye yalnızca bedeni kalır. Can, alma işine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ruhunu kabz etmek, öldürmek. (amaç)

can bér-: can vermek

er at körse ötrü sewinçlig bolur / yağı ogı bolsa sewüg can bérür “Askerler bunu görünce sevinirler; savaş anında severek can verirler.” (KB: 2404 [254], 2980 [308], 6574 [648]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can vermek (araç)

İlişki Ögesi: Can, yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlıktır. Vermek ise “üzerinde, elinde veya yakınında bulunan bir şeyi birine erdirmek”tir. Can verildiğinde geriye yalnızca beden kalır. Bu ise ölmeyi ifade eder. Can somutlaştırılarak verme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

can kir-: can girmek

anlar kim canları kirürler “Onlar ki can alırlar...” (KurT: 16₂₈ [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can girmek (araç)

İlişki Ögesi: Girmek “ulaşmak, erişmek” anlamına gelir. Cana erişmek, onu almış olmayı ifade eder. Canı alınan kişinin yalnızca bedeni kalır. Bu ise ölümü ifade eder. Can, girme işine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Can almak, öldürmek. (amaç)

can köki: can bağı

uş ol neñde boldı canınıñ köki “Canının bağı o nesnede olur.” (KB: 2907 [301], 2909 [301]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can bağı (araç)

İlişki Ögesi: Can; insanın kendi varlığı, özüdür. Düşüncelerinin, duygularının kaynağıdır. *Can bağı* ise iki kişi arasında karşılıklı duyulan hislerdir. Bu da içten,

yürekten sevmek anlamına gelir. Bu hisler, iki şeyi birbirine bağlayan bağa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Candan sevmeye duygusu. (amaç)

can otı: can ilacı

sewüg neş bu altun kümüş can otı “Altın ve gümüş sevicecek bir şeydir, can ilacıdır.” (KB: 2743 [287]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can ilacı (araç)

İlişki Ögesi: Can; yaşamadır, hayattır. İlaç ise bir hastalığı tedavi etmek veya önlemek için kullanılan maddedir. *Can ilacı*, canı iyi edecek veya ona güç verecek olan her şeydir. Cana mutluluk ve dirilik veren şeyler ile ilaç arasında benzerlik kurulmuştur.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaşam sevinci. (amaç)

can semirt-: can semirtmek

bilig birle awnur canın semritür “Bilgi ile avunur, ruhunu besler.” (KB: 990 [116]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can semirtmek (araç)

İlişki Ögesi: Semirtmek; besili duruma getirmek, şişmanlatmaktır. Can ise insanın kendi varlığı, özüdür. Can olmazsa bedenin hiçbir işlevi kalmaz. Canı bedende tutabilmek için ona gereken özeni göstermek gerekir. Bu bakım ve özen ise bilgi ve hisler aracılığıyla mümkün olur. Cana iyi gelecek duygu ve düşünceler gıda maddesine benzetilmiştir.

Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Ruhunu beslemek. (amaç)

can sızır-: can eritmek

kulı can sızırgu awınsa begi “Beyinin rahat etmesi için kulu canla başla çabalamalıdır.” (KB: 1919 [210]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can eritmek (araç)

İlişki Ögesi: Erimek, katı durumdan sıvı duruma geçmektir. Yani zayıflamak, güç kaybetmektir. *Canı eritmek* ise yormak, hırpalamak, güçsüz duruma getirmektir. Canın çok fazla uğraşıp çabalaması *erimek* göstergesi ile ifade edilmiştir. Can somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canla başla çabalamak. (amaç)

can ülgı: can hissesi

yaraşur alır kör bu can ülgı köz “Yaraşır, bakan göz bundan hissesini alır.” (KB: 2921 [302]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can hissesi (araç)

İlişki Ögesi: Can; insanın kendi varlığı, özüdür. Hisse/pay ise “birden fazla kişi arasında bölüşülmüş bir bütünden, bu kişilerin her birine düşen bölüm”dür. *Can hissesi* öbeğinde, dünyadaki güzellikler, bütün canların ortak malı olarak düşünülmüştür. Cana iyi gelen bir şey, o canın bu dünyadaki hissesine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir varlık ya da kavramın verdiği zevk. (amaç)

can üzül-: can kesilmek

bütün can üzülse yese ol ajun “Bütün canlar ona feda olup dünyada hükümrân olsun.” (KB: 1929 [211], 11520 [169], 2163 [232]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Can, yaşamayı sağlayan madde dışı varlıktır. Kesilmek ise bir şeyin ikiye ayrılmasıdır. Canla bedenin bir arada olması yaşamı, canın bedenden kesilmesi/ayrılması ise ölümü ifade eder. Soyut bir kavram olan *can*, kesilerek bedenden ayrılabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

can yémelen-: can yemlenmek

köñül açlur anda bu can yemlenür “O zaman gönül açılır ve can yemlenir.” (KB: 2465 [260]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can yemlenmek (araç)

İlişki Ögesi: Canın güç ve dirlik gösterebilmesi için onu destekleyecek, ayakta tutacak birtakım şeylere ihtiyaç duyulur. Yemlenmek ise bedene yiyecek ve içecek sağlamaktır. Bedenin ayakta kalması için olmazsa olmazdır. *Canı yemlemek* ise olumlu duygu ve düşünceleri sağlamakla mümkün olur. Burada can, yemlenebilecek somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hayattan zevk almak (amaç)

canı çık-: canı çıkmak

tiriglig içinde çiksa canları “...yaşarken canları çiksa...” (KurT: 9₅₅ [41]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Canı çıkmak (araç)

İlişki Ögesi: Can “yaşamayı sağlayan, ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık”tır. Can olmadan beden ayakta duramaz. Canın çıkması yani bedenden ayrılması ölmeyi

ifade eder. Çıkma işine konu edilen can, somutlaştırılarak ölmeyi ifade etmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

çalpak iş: pis iş

çalpak iş “Karışık iş” (DLT: 236 [I 351]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Pis iş (araç)

İlişki Ögesi: Pis “leke, toz veya kirle kaplı olan” anlamına sahiptir. Bununla kaplanan yer veya nesne açık olarak görülmez. Ne olduğu tam olarak anlaşılmaz. Pis iş de farklı görüşlerden, hilelerden veya yanlışlardan dolayı aslı görünmeyen iştir. Yani karışık bir durumu vardır. Aynı anda farklı birçok şeyi bünyesinde barındırır. Karışıklık ile pislik arasında aynı anda farklı şeyleri kendinde bulundurmaları bakımından benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karışık iş. (amaç)

çar çur yé-: çarçur yemek

çar çur yédi “Bir şey bırakmamacasına yedi.” (DLT: 163 [I 259]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Çar çur yemek (araç)

İlişki Ögesi: Çar ve çur anlamsız iki göstergedir. Anlamsızlığı ve gereksizliği ifade etmek için kullanılmıştır. *Çarçur yemek*; bir anlamı olmayan, vücuda katkısına gerek duyulmayan şeyleri yemek anlamına gelir. Burada *çar* ve *çur* sözcüklerinin anlamsızlığıyla yenen şeylerin gereksizliği arasında bir benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Eline geçen her şeyi yemek. (amaç)

çulıman iş: bulanık iş

çulıman iş “İçinden çıkılmaz, karmaşık iş.” (DLT: 225 [I 337]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bulanık iş (araç)

İlişki Ögesi: Bulanık “açık seçik görünmeyen” anlamına gelir. Durumu açık bir şekilde bilinmeyen bir işe nasıl yaklaşılabileceğini kestirmek zordur. Çünkü işin durumu bilinmezse sorunu ve çözümü de bilinmez. Yanlış veya doğrusu anlaşılmaz. Bu da üstesinden gelmeyi zorlaştırır. Bulanıklığın belirsizlik gönderiminden yararlanarak zor olan iş ile aralarında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçinden çıkılmaz, karmaşık iş. (amaç)

devlet atın min-: devlet atına binmek

tapug birle devlet atın mingüçi “Hizmetiyle devlet atına binen...” (KB: 1608 [178]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Devlet atına binmek (araç)

İlişki Ögesi: Devlet; mutluluk, saadet anlamına gelir. At ise hızlı bir binek hayvanıdır. Devlet atı, insanı mutluluğa götüren bir araca/vesileye gönderimde bulunur. *Devlet atına binmek*, mutluluğa alıp götüren bir olay veya durumu yaşamayı ifade eder. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saadet ve mutluluğa erişmek. (amaç)

devlet yasın kur-: devlet yayını kurmak

yaruk yaz yana kurdu devlet yasın “Parlak yaz tekrar devlet yayını kurdu.” (KB: 65 [24]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Devlet yayını kurmak (araç)

İlişki Ögesi: Devlet; mutluluk, saadet anlamına gelir. Yay ise “iki ucu arasına kırılgan gerilmiş eğri ağaç”tır. Bir nesneyi genellikle oku hızlıca fırlatmaya yarar. *Devlet yayını kurmak*, saadet verici bir ortamının hazır olmasını ve hızlı bir şekilde ona erişmeyi ifade eder. Bu mutluluk ortamının hazır oluşu ile bir yayın kurulduğu zamandaki durumu/hazır oluşu arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saadet ve mutluluk ortamını hazır etmek. (amaç)

ecel tut-: ecel tutmak

ecel tutsa öknür étümez işi “Ecel tutunca pişman olsa da işleri düzeltemez.” (KB: 1143 [131], 1153 [132]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ecel tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ecel, ölüm zamanıdır. *Ecel tutmak*, insanın ölüm zamanının gelmesini ifade eder. Soyut bir kavram olan *ecel*, tutma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

egri yol: eğri yol

kirür egri yolka könidin azar “Kötü yola girer, doğrudan uzaklaşır.” (KB: 2023 [219]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eğri yol (araç)

İlişki Ögesi: Eğri “herhangi bir noktada yön değiştiren, çarpık olan” anlamına gelir. Eğri yol ise başından sonu görünmeyen, dönemeçleri olan yoldur. İstenilen yere kolayca varılabilmesi için yolun düz olması gerekir. Bu düzlük, insana rahatlık ve huzur verir. Eğri olması ise tedirgin eder, korkutur. Burada kötü veya olumsuz durumlar, eğri bir

yolun verdiği sıkıntılı duruma benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü işlere götüren tutum. (amaç)

elgi işka işil-: eli işe yatmak

anıñ elgi işka işildi “Onun eli işe yattı.” (DLT: 107 [I 81]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli işe yatmak (araç)

İlişki Ögesi: Yatmak “bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak” anlamına gelir. Bir yere boylu boyunca uzanıldığında yatılan yerle yatan kimse arasında bir bütünlük ve uyum olur. İkisi de yatay vaziyette olur, birbirini kesmez. Elin işe yatması da yapılan işe göre elin aldığı şekli ve uyumu ifade eder. Bir canlının bir yere yatması ile elin işe uyum sağlaması arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işte beceri sahibi olmak. (amaç)

elgi kıygan: eli dönek

yawa erse borçı ya kıygan elig “İçki düşkünü, eli dönek olma gibi faydasız işlerle uğraşanlar.” (KB: 850 [102]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli dönek (araç)

İlişki Ögesi: El, tutmaya ve iş yapmaya yarar. Dönek ise inanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne güvenilmeyen anlamına gelir. Elin sağa sola kıvrılıp kendisine ait olmayan bir şeyleri kavramasıyla dönek insanların düşüncelerinin sağa sola kıvrılması arasında benzerlik kurulmuştur. Elin yani insanın yaptığı hırsızlık, dönek bir insanın tavrıyla ilişkilendirilmiştir. Hırsızlık yapan bir kimse hem elinin aldığı şekille hem de dönek sözcüğünün gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çalıp çırpan. (amaç)

elgin öñdin yorıt-: elini önden yürütmek

kamug işke öñdün yorıtsın elig “Bütün işlerde elini çabuk tutsun.” (KB: 5467 [543]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Elini önden yürütmek (araç)

İlişki Ögesi: Yürümek eyleminin kavram alanı içinde ilerlemek, gitmek anlamları bulunmaktadır. El ise iş yapmaya yarayan bir uzuv olduğundan dolayı yapılan tüm işlerin adı hâline gelmiştir. Elin önden gitmesi, diğer ellerden yani diğer insanlardan önce olması anlamına gelir. El, yürüme işine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Elini önce tutmak, önlemini önceden almak. (amaç)

elig bert-: el kırmak

saw altun bile bertse begler elig “Beyler cömertçe çok altın verirlerse...” (KB: 3042 [313])

Deyimlik Anlam Yapılanması: El kırmak (araç)

İlişki Ögesi: El, tutma ve bulundurma gönderimlerine sahiptir. Bir kimsenin elinin sıkı/kapalı olması, kendisinde bulunanları başkalarına verme fikrine kapalı olduğu anlamına gelir. Herhangi somut bir nesne kırıldığında açılır ve içindekiler ortaya çıkar. *El kırmak* öbeğinde de elin kırılarak açıldığı ve içindekilerin tümüyle ortaya çıktığının ifadesi vardır. Malını ortaya çıkarma ve başkalarıyla paylaşma, el kırmak ile ifade edilmiştir. El, kırma işine konu olabilen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cömert davranmak. (amaç)

elig tüg-: elini düğümlemek

ay çırguy ay muşlug ay tügmiş elig “Ey zavallı, ey biçare, ey eli sıkı!” (KB: 1673 [184]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Elini düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: El göstergesinin kavram alanı içinde *bulundurma* ve *verme* anlamları vardır. Düğümlemek ise “bükülebilir nesneleri birbirine dolayarak yapılan boğum”dur. *Eli düğümlemek*, içindekileri tamamıyla kendinde bulundurma/dışarıya vermemeyi ifade eder. Bu durumdaki elin şekli düğüme benzetilmiştir. Bir kimsenin elindekini başkasına vermemesi de genelleştirilerek elin şekli ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cimrileşmek. (amaç)

emel uzat-: emel uzatmak

yeme pendim al kél uzatma emel “Gel, yine öğüdümü al fazla emel besleme.” (AH: 293 [64]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Emel uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Emel, gerçekleştirilmesi zamana bağlı olan istektir. *Emel uzatmak*, içinde bir şeye karşı duyulan isteği devam ettirmeyi ifade eder. Emel, uzatma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Arzu duymak, niyet beslemek. (amaç)

erej yé-: huzur yemek

kayusu erej yér kayu öz başı “Kimi refaha kavuşur, kimi kendi başını yer.”(KB: 2156 [231]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Huzur yemek (araç)

İlişki Ögesi: Huzur “gönül rahatlığı, baş dinçliği, dirlik”tir. Yemek sözcüğünün kavram alanı içerisinde ise *sağlık* ve *rahatlık* gönderimleri bulunur. Bu öbekte, huzur insanı rahatlatan doyuran bir yemeğe benzetilmiştir. Yemek bedeni, huzur ise ruhu beslediğinden dolayı bu iki durum birbirine benzetilerek *huzur yemek* öbeği kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzur içinde olmak. (amaç)

érig köñüllüg: katı gönüllü

erig köñüllüg tarılgatılar seniñ yöreñdin “Katı yürekliiler senin yörenden dağıldılar.” (KurT: 3₁₅₉ [5]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Katı gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Katı olan madde sıvı maddeler gibi olduğu yere göre şekil almaz. Katı sözcüğünün kavram alanı içerisinde “sert ve sabit olma” anlamları vardır. Düşünce ve davranışlarına sıkı sıkı bağlı olan ve merhamet duygusunu daha az hisseden insanın kalbi ile katı niteleyicisini alan nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acımasız, katı yürekli. (amaç)

erlik otı: erkeklik ateşi

tişi suhbeti me bu erlik otı “Kadın sohbetiyle bu erkeklik ateşini...” (KB: 3608 [362]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Erkeklik ateşi (araç)

İlişki Ögesi: Ateş; sıcak, yakıcı ve dinamiktir. Ortaya ısı enerjisi çıkarır. Erkek ise şehvet duygusuna kapıldığında sahip olduğu istek ve arzu sonucu adrenalın hormonu salgılar ve vücut ısısında artış meydana gelir. Fiziksel olarak ortaya çıkan bu durum, ateşe benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Erkeğin şehveti. (amaç)

ertni özü: mücevher ruh

ertni özü “Özü (aslı) inci gibi temiz kadın.” (DLT: 48 [I 111]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Mücevher ruh (araç)

İlişki Ögesi: Mücevherin ham maddesi değerli taş veya madendir. İnsanın özü ise ruhudur. Ruhun temiz ve değerli olması ile mücevherin değerliliği arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Özü (aslı) inci gibi temiz kadın. (amaç)

ew boēni: ev halkı

yolçulayın mu sizni ew boēnika “... Sizi ev halkına göstereyim mi?” (KurT: 2812 [74]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ev halkı (araç)

İlişki Ögesi: Halk, aynı ülkede yaşayan ve aynı kültür özelliklerini taşıyan insan topluluğudur. Bir evde ise aynı ailenin üyelerinden oluşan küçük bir insan topluluğu yaşar. Evdeki bu insan topluluğu halka benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aile, aynı evde yaşayanlar. (amaç)

gam yé-: gam yemek

ölür de muḡadıp yédiḡ hem gamım “Ölürken üzülp gamımı yedin.” (KB: 1559 [173]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gam yemek (araç)

İlişki Ögesi: Kaygı, üzüntü anlamına gelen *gam* sözcüğünün *yemek* eylemiyle kullanıldığı bu öbekte, insan vücuduna alınan besinler ile gam/keder arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Yemek, besinleri vücuda almak ve vücudu onların etkisine açmayı ifade eder. Gam yemek de üzüntüyü/tasayı içeri almak ve ondan etkilenmeyi ifade eder. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kederlenmek. (amaç)

közi köḡli tok: gözü gönlü tok

baḡırsak kerek hem közi köḡli tok “İçten baḡlı ve gözü gönlü tok olmalıdır.” (KB: 2607 [274], 2885 [299]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü gönlü tok (araç)

İlişki Ögesi: Tok “açlık hissetmeyinceye kadar yemiş olan”dır. Sözcüğün kavram alanında gereksinimi karşılamış, tatmin olmuş anlamları yer alır. *Gözü gönlü tok* öbeğinde, duygular birer besin maddesine, göz ve gönül ise doyma eylemini gerçekleştirmiş bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dünya malına düşkün olmayan. (amaç)

étig ét-: süs yapmak

ermez men étig étgenlerdin “Göz boyayanlardan değilim.” (KurT: 38₈₆ [103]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Süs yapmak (araç)

İlişki Ögesi: Süslemek “bir şeyin olduğundan daha güzel görünmesini sağlamak”tır. Bir kimsenin karşısındakinde olumlu duygular uyandırmak için kendisini olduğundan daha

iyi veya daha güzel göstermesiyle süslemek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Bir kimsenin hem ruhsal hem de bedensel açıdan kendini olduğundan farklı göstermesi ile süs yapmak arasında benzerlik ilişkisi kurularak ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Göz boyamak, kendini başka türlü göstermek. (amaç)

hak yetür-: hakkını yedirmek

ogul kız bar erse anar hak yetür “Oğlu kızı var ise onlara haklarını yedir.” (KB: 2403 [254]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hakkını yedirmek (araç)

İlişki Ögesi: Hak “adaletin gereği ve birine ayırdığı kazanç”tır. Aynı zamanda pay, hisse kavramlarını da içinde barındırır. Bu öbekte, kazanılan hak maddidir. Para veya onunla elde edilebilecek şeyler ise genellikle yeme eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Hak, yeme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hakkını vermek. (amaç)

ışığ irpe-: işi biçmek

ol ışığ irpedi “O, işi bozdu.” (DLT I: 230 [I 139]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş biçmek (araç)

İlişki Ögesi: Biçmek sözcüğünün kavram alanı içinde “kesmek, parçalamak” anlamları vardır. Burada iş sözcüğü biçme eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Bir işin bozulması/dağılması ile bir nesnenin biçilmesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İş bozmak. (amaç)

ışka yapuș-: işe yapışmak

ol er ol ışka yapușgan “O adam, işine daima yapışandır.” (DLT: 467 [176]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşe yapışmak (araç)

İlişki Ögesi: Yapışmak “ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak” anlamına gelir. Bir işte ısrarlı bir tutumla/ayrılmayacak bir biçimde çalışmaya devam etmek ile *yapışmak* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gayretle çalışmak. (amaç)

isig söz: sıcak söz

isig söz küler yüz bile bérgü neŋ “Sıcak söz ve güler yüzle mal vermelidir.” (KB: 2405 [254], 2408 [254], KB: 2478 [261], 2479 [261], KB: 6095 [604]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıcak söz (araç)

İlişki Ögesi: Davranış açısından ele alındığında sıcak; olumlu, iyi gönderimlerine sahiptir. Karşıtı olan soğuk ise olumsuz, mesafeli kavramlarını çağrıştırır. Somut bir niteleyici olan *sıcak* göstergesinin soyut bir gösterge olan *söz*ü nitelediği bu öbekte deyim aktarması yapılmıştır. Söz, sıcak niteleyicisi alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel söz, tatlı söz. (amaç)

isig yüzlüg: sıcak yüzlü

isig yüzlüg ol kör kamugka sevüg “Sıcak yüzlü, herkese sevimlidir.” (KB: 1854 [203])

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıcak yüzlü (araç)

İlişki Ögesi: Sıcak, olumlu ve iyi gönderimlerine sahiptir. Sıcak yüzlü ise ılımlı, mutlu kimseler için kullanılır. Kavram alanı içinde *yakınlık* anlamını da bulunduran sıcak göstergesinin bu gönderimlerinden hareketle kurulan öbek, deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevimli yüz. (amaç)

işi bekit-: işi sağlamlaştırmak

okıdı özüne bekitti işig “Huzuruna çağırdı, işi sağlamlaştırdı.” (KB: 1580 [170], 794 [96]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş sağlamlaştırmak (araç)

İlişki Ögesi: Sağlam niteleyicisi “dayanıklı ve kolay bozulmayan nesneler” için kullanılır. Bu öbekte ise yapılacak olan işin sonuçlanmasına engel olacak şeyleri ortadan kaldırmak yani işin bozulmaması için gerekeni baştan yapmak anlamı ortaya çıkmaktadır. Burada iş, sağlam veya çürük gibi niteleyicileri alabilen nesnelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşin gerçekleşmesi için gerekli önlemleri almak. (amaç)

işi bışığ: işi pişmiş

sınanmış kişiniñ bışığ ol işi “Deneyimli kişinin işi tamdır.” (KB: 4480 [450]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş pişmiş (araç)

İlişki Ögesi: Pişmek “genellikle yemeklerin yenilebilir duruma gelmesi için uygulanan bir süreç”tir. Pişme eyleminde, bir durumdan başka bir duruma geçme ve sonuçlanma vardır. Bunlardan hareketle, yemeğin pişmesi yani yenilebilir duruma gelmesi ile bir

işin sonuçlanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İş tamam olan. (amaç)

iş sını-: iş kırılmak

işim barça sındı yok ol bildeçi “Bütün işlerim bozuldu bilen yok.” (KB: 1615 [179]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş kırılmak (araç)

İlişki Ögesi: Kırılmak “parçalara ayrılmak”tır. Olumsuz gönderimine sahiptir. Herhangi bir şey parçalara ayrıldığında etkisinde azalma olur. Bir işin kırılması ise ondan gelen etkinin azalması anlamına gelir. İş, kırılma işine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşinden beklediği faydayı elde edememek. (amaç)

iş tüş-: iş düşmek

sana tüşse iş ya olarka işi “Onların sana ya da senin onlara işin düşerse...” (KB: 4472 [449]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş düşmek (araç)

İlişki Ögesi: Düşmek “durduğu, bulunduğu yerden ayrılmak”tır. Kişinin kendisinin yapması gereken bir işi başka bir kimseye yaptırmak durumunda kalması, o işin olduğu yerden ayrılıp başka birine geçmesi anlamına gelir. Burada işin yer değiştirmesi ile *düşmek* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin yardımına gereksinim duymak. (amaç)

işig yorit-: iş yürütmek

işiñni yorittım könilig bile “İşini doğrulukla yürüttüm.” (KB: 1355 [153]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş yürütmek (araç)

İlişki Ögesi: Devamlılık bildiren bir eylem olan *yürüme*; gitmek, yer değiştirmek anlamlarına gelir. Yürütmek de yine devamlılığı sağlamak ve ilerletmektir. İş, bir engele takılmadan sorunsuzca devam ettirmek ile *yürüme* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşleri aksatmadan sürdürmek. (amaç)

işke tut-: işe tutmak

munı işke tutgıl aya elgi kénj “Ey eli açık, bunu işe tut!” (KB: 3254 [330]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşe tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; elde bulundurmak, alıkoymaktır. Birini işe tutmak ise işin onu oyalaması/alıkoymasıdır. Tutmak eyleminin kavram alanından hareketle kurulan bu öbekte bir işi yaptırmak yerine onunla ilgili olan *tutmak* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çalıştırmak, iş gördürmek. (amaç)

izig köpirt-: izi köpürtmek

yagı körse alp er köpirtür izig “Kahraman yiğit düşmanı gördüğünde izi köpürtür.” (KB: 2382 [252]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İzi köpürtmek (araç)

İlişki Ögesi: İz, bir şeyin daha önce geçtiği veya bulunduğu yerde bıraktığı belirtidir. Köpürtmek ise havalanmak, fazlalaşmak, dağılmak gönderimlerine sahiptir. Bu öbekte de *tozun havalanması* ile *köpürmek* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Hızla gitmek yerine bırakılan izin köpürmesi/dağılması ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tozu dumana katmak, toz kaldırarak hızla gitmek. (amaç)

kaēgu yé: kaygı yemek

seniñ kaēgunı yep köyer men tüte “Senin kaygını yiyip yanıp tutuşuyorum.” (KurT: 20₄₀ [67]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaygı yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek, besinleri vücuda almaktır. Yenen besinler nasıl bedeni etkiliyorsa hissedilen duygular da aynı şekilde ruhu etkisi altına alır. Bir besin maddesine benzetilen kaygı, duymak/hissetmek yerine *yemek* ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaygılanmak, üzülmek. (amaç)

kaēgu yut-: kaygı yutmak

kadaşı tapa bardı kaēgu yutup “Kaygılanıp kardeşine doğru vardı.” (KB: 6284 [622]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaygı yutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yutmak “ağızda bulunan bir şeyi yutaktan geçirmek”tir. Kaygıyı ağızdan geçirip vücuda almak ise onu duymak/yaşamak anlamına gelir. Bir duygu olan kaygı, yutma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Kaygılanmak. (amaç)

kapıg tu-: kapı kapatmak

bela kaēgu kapgīn ōziye tudī “Kendisine bela ve kaygı kapılarını kapadı.” (KB: 1272 [144]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı kapatmak (araç)

İlişki Ögesi: Kapatmak “geçiş engellemek”tir. Bir kimsenin kapılarını kapatması, herhangi bir şeyden gelecek etkiyi kesmesi anlamına gelir. Burada kapı kişinin *kabul temsili*’dir. Kapıları açmak; geçişe izin vermek, kabul etmekken kapatmak; geçiş engellemek, kabul etmemektir. İnsanın düşünce ve görüşlerine başvurulduğunda tutunduğu tavır ile kapının açılması ve kapanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işi yapmayı reddetmek, ilgiyi kesmek. (amaç)

kapug aç-: kapı açmak

tapug bolsa ōtrū açar kut kapug “Hizmet yerinde olursa, ikbal kapılarını açar.” (KB: 596 [75], 945 [111], 5771 [572], 5781 [573]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı açmak (araç)

İlişki Ögesi: Kapatmak “geçiş engellemek”tir. Bir kimsenin kapılarını kapatması herhangi bir şeyden gelecek etkiyi kesmesi anlamına gelir. Burada kapı, kişinin *kabul temsili*’dir. Kapıları açmak; geçişe izin vermek, kabul etmekken kapatmak; geçiş engellemek, kabul etmemektir. İnsanın düşünce ve görüşlerine başvurulduğunda tutunduğu tavır ile kapının açılması veya kapanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İlişkiye geçmek, başlangıç yapmak. (amaç)

kapug açıl-: kapı açılmak

elig bērdi devlet açıldı kapug “Saadet ona el verdi ve kapılar açıldı.” (KB: 1607 [178]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Kapı, açılıp kapanan kanattır. Kapının kapalı olması engel teşkil ederken açık olması geçişe izin vermesi anlamına gelir. Kapı ile herhangi bir işin önündeki engel arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işin önündeki engellerin kalkması. (amaç)

kapug yap-: kapı kapamak

yapılmış turur kōr maṇa bu kapug “Bu kapı artık bana kapanmıştır.” (KB: 4003 [403]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı kapamak (araç)

İlişki Ögesi: Kapamak “geçişi engellemek”tir. Bir kimsenin kapılarını kapatması kendisine gelen herhangi bir şeyi engellemesi anlamına gelir. Burada kapı kişinin *kabul temsili*’dir. Kapıları açmak; geçişe izin vermek, kabul etmekken kapatmak; geçiş engellemek, kabul etmemektir. Kapının önce açık, sonra kapalı duruma getirilmesi ise iletişime ve anlayışa açıkken sonradan bunun engellenmesi anlamına gelir. İnsanın düşünce ve görüşlerine başvurulduğunda tutunduğu tavır ile kapının açılması veya kapanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Anlaşma ortamını ortadan kaldırmak. (amaç)

kapug yapıl-: kapı kapanmak

apañ erse devlet yapulsa kapug “Şayet devlet kapısı kapanırsa...” (KB: 1321 [149, 4003 [403], 4688 [470]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı kapanmak (araç)

İlişki Ögesi: Kapatmak “geçişi engellemek”tir. Bir kimsenin kapılarını kapatması herhangi bir şeyden gelecek etkiyi kesmesi anlamına gelir. Burada kapı kişinin *kabul temsili*’dir. Kapıları açmak; geçişe izin vermek, kabul etmekken kapatmak; geçiş engellemek, kabul etmemektir. İnsanın düşünce ve görüşlerine başvurulduğunda tutunduğu tavır ile kapının açılması veya kapanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kabul edilmemek. (amaç)

kapugin açuk tut-: kapısını açık tutmak

katılgıl olarka açuk tut kapug “Onlara katıl ve kapını her vakit açık tut.” (KB: 4429 [445]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapısını açık tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Açık “engelsiz, serbest” anlamlarına sahiptir. Bu öbekte kapı, kişinin *kabul temsili*’dir. Kapıları açmak; geçişe izin vermek, kabul etmekken kapatmak; engel koymayı ifade eder. Bir kimsenin kapılarını açık tutması, kendisi ile kurulacak herhangi bir iletişime açık olması anlamına gelir. İnsanın düşünce ve görüşlerine başvurulduğunda tutunduğu tavır ile kapının açık veya kapalı olması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İrtibatı sürdürmek. (amaç)

kart er: çıban adam

kart er “Huysuz kişi” (DLT: 172 [I [269]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Çıban adam (araç)

İlişki Ögesi: Çıban “vücudun herhangi bir yerinde çıkan şişkinlik ve ağrı yapan irin birikimi”dir. Hem şekilsel hem de ruhsal açıdan sorun yaşatır. Şişliği ile bütünlüğü bozarken verdiği ağrıyla da rahatsız eder. Çıban göstergesinin bu özelliklerinden hareketle insanlar içerisinde sivrilik/çıkıntılık yapan ve olduğu ortamda sıkıntı yaratan adam ile çıban arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huysuz adam. (amaç)

katıg köñüllü: katı gönüllü

veyl katıg köñüllügerke “Eyvah kötü kalplilere...” (KurT: 39²² [105]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Katı gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Katı olan madde sıvı maddeler gibi olduğu yere göre şekil almaz. Katı sözcüğünün kavram alanı içerisinde “sert ve sabit olma” anlamları vardır. Düşünce ve davranışlarına sıkı sıkı bağlı olan ve merhamet duygusunu daha az hisseden insanın kalbi ile katı niteleyicisini alan nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü kalpli. (amaç)

katıg ün: katı ses

yañañ katıg ünin urladı “Fil yüksek sesle haykırdı.” (KurT: 15⁷⁵ [49]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Katı ses (araç)

İlişki Ögesi: Katı, hacimsel anlamda fazla yer kaplayandır. Katılığı birleşimindeki yoğunluk/doluluktan gelir. Sesin dolu/yüksek olması, katı olmakla ilişkilendirilmiştir. Ses, katı niteleyicisini olan somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüksek ses, bağırma, cıgılık. (amaç)

katkı kişi: katı kişi

katkı kişi “Kimseye boyun eğmeyen, sert yaradılışlı kimse.” (DLT: 215 [I 323]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Katı kişi (araç)

İlişki Ögesi: Katı, kolayca eğilip bükülmeyen ve duruma göre şekil almayan maddelerin bir özelliğidir. Esnekliği olmayan, kimseye boyun eğmeyen insanın mizacı ile katı maddeler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kimseye boyun eğmeyen sert yaradılışlı kimse. (amaç)

katkı köñül: katı gönül

sewügsüz bolur köñli katkı kişi “Gönlü katı kişi sevimsiz olur.” (KB: 2232 [238]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Katı gönül (araç)

İlişki Ögesi: Katı olan madde, sıvı maddeler gibi olduğu yere göre şekil almaz. Katı sözcüğünün kavram alanı içerisinde “sert ve sabit olma” anlamları vardır. Düşünce ve davranışlarına sıkı sıkı bağlı olan ve merhamet duygusunu daha az hisseden insanın kalbi ile katı niteleyicisini alan nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acımasız, sert mizaçlı. (amaç)

keylik kişi: yabani hayvana benzer adam

keylik kişi “Yaban hayvanı gibi (bönce yürüyen) adam.” (DLT: 522 [II 241]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yabani hayvana benzer adam (araç)

İlişki Ögesi: Yabani; evcil, uysal karşıtıdır. Genellikle doğada yaşayan eğitilmemiş hayvanlar için kullanılan bir sözdür. Yabani hayvanın hâl ve hareketleri ile görgüsü olmayan, kaba ve hoyrat insan arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çılgın ve yabani gibi kendinden geçmişçesine yürüyen adam. (amaç)

kalkı kurtga: kocakarı huylu

bu ersel yayıg kalkı kurtga ajun “Bu kocakarı huylu dünya vefasız ve aldatıcıdır.” (KB: 399 [54], 335 [48], 346 [49]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kocakarı huylu (araç)

İlişki Ögesi: “Yaşlı kadın” anlamına gelen kocakarı sözcüğü huysuz, sorun çıkaran gönderimlerine sahiptir. Bazı kadınlar yaşlandıkça çabuk sinirlenmeye ve acımasız davranmaya başlar. Yaşlanan kadının bu özelliği ile kaprisli insanın davranışları arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Vefasız, kaprisli. (amaç)

kılınçı silig: huyu temiz

ara kalkı kız teg kılınçı silig “Bazen edası kız gibidir, huyu temizdir.” (KB: 400 [4]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Huyu temiz (araç)

İlişki Ögesi: Temiz “lekeli/pis olmayan” anlamına gelir. Nitelikleri beğenilen/olumlu tavırlar, temiz göstergesi ile ifade edilmiştir. Huy, temiz niteleyicisini alan somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel tavırlı. (amaç)

kılkı arıg: huyu temiz

sakınuk kerek beg ne kılkı arıg “Bey takva sahibi ve temiz huyly olmalıdır.” (KB: 1985 [216], 5430 [539], 6055 [600]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Huyu temiz (araç)

İlişki Ögesi: Temiz “lekeli/pis olmayan” anlamına gelir. Nitelikleri beğenilen/olumlu tavırlar, temiz göstergesi ile ifade edilmiştir. Huy, temiz niteleyicisini alan somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi huyly (amaç)

kılkı yağı tezgin-: tabiatı dolaşmak

anıñ birle kılkı yağı tezginür “Bununla birlikte huyu ve karakteri değişkenlik gösterir.” (KB: 344 [48]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tabiatı dolaşmak (araç)

İlişki Ögesi: Dolaşmak “sabit durumdan ayrılarak farklı yerleri gezmek”tir. İnsanın hâl ve tutumlarından ayrılarak farklı davranışlara yönelmesi ise tabiatının/doğal özelliklerinin değişkenliğini ifade eder. Bir kimsenin kendi yaradılış özelliği ile *tabiat* arasında; değişkenlik göstermek ile *dolaşmak* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huyu ve karakteri değişken olmak. (amaç)

kıyık kişi: eğri kişi

kıyık kişi “Eğri kişi (sözünde durmayan kişi)” (DLT: 518 [II 235]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eğri kişi (araç)

İlişki Ögesi: Eğri “doğru ve düz olmayan, bir noktada yer değiştiren”dir. Sözünde durmayan insan da verdiği sözden vazgeçen ve bir noktada yer değiştirendir. Doğru veya sabit olmamak ile *eğri olma* arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözünde durmayan adam. (amaç)

kir al-: kir almak

er at köñli sınsa alır begke kir “Askerin gönlü kırılırsa beyin adı lekelenir.” (KB: 2808 [292]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kir almak (araç)

İlişki Ögesi: Kir, herhangi bir şeyin üzerinde oluşan pisliktir. Kötü, olumsuz gönderimlerine sahiptir. *Kir* sözcüğünün bu gönderimlerinden hareketle toplumda iyi

bir algıya sahip olan insan, olumsuz bir şey yaptığında veya yaşadığında o iyi/temiz algıya leke düşürmüş olur. İyi bir insanın yaşadığı kötü bir olay veya durum sonucu edindiği kötü nam ile *kir almak/kirlenmek* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi şöhretine gölge düşmek. (amaç)

koëkı kişi: alçak kimse

ne eëgü bolur koëkı alçak kişi “Ne güzel olur alçak (gönüllü) kimse.” (KB: 1705 [183]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alçak kimse (araç)

İlişki Ögesi: : Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı”dır. Alçak ise “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca, alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak gönül* öbeği, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”inkinden daha aşağıda olduğunu düşünen insana işaret eder. Bu ise tevazu sebebidir. Gönül, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Alçak gönüllü kişi. (amaç)

koëkı köñül: alçak gönül

köñül koëkı til sözde yumşak kerek “Alçak gönüllü ve yumuşak sözlü olmalıdır. (KB: 703 [87], 1704 [187], 2121 [228], 2229 [238], 2230 [238]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alçak gönül (araç)

İlişki Ögesi: Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı”dır. Alçak ise “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca, alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak gönül* öbeği, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”inkinden daha aşağıda olduğunu düşünen insana işaret eder. Bu ise tevazu sebebidir. Gönül, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tevazu, büyüklenmeme. (amaç)

kök açıl-: gök açılmak

kök açıldı “Gök açıldı.” (DLT: 106 [I 192]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gök açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz tanecikleri yoğunlaşarak katman hâline gelir ve gökyüzünü bir örtü gibi kapatırlar. Bulutların dağılmasıyla hem gökyüzü

görünür hâle gelir hem de havanın rengi bulutların gölgesinden ve ağırlığından kurtulduğu için açılır. Burada gökyüzü bir gereç gibi, bulutlar ise onu kapatan, görünmesini engelleyen bir nesne gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gökteki bulutların dağılması. (amaç)

kök bürkek bol-: gök örtülmek

kök bürkek boldı “Gök örtüldü.” (DLT: 410 [II 107]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gök örtülmek (araç)

İlişki Ögesi: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz tanecikleri yoğunlaşarak katman hâline gelir ve gökyüzünü bir örtü gibi kapatırlar. Bulutların dağılmasıyla hem gökyüzü görünür hâle gelir hem de havanın rengi bulutların gölgesinden ve ağırlığından kurtulduğu için açılır. Burada gökyüzü bir gereç gibi, bulutlar ise onu kapatan, görünmesini engelleyen bir nesne gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gök kapanmak, kara dumanla örtülmek. (amaç)

kök örtül-: gök örtülmek

kök örtüldi “Gökyüzü kapandı.” (DLT: 128 [I 217]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gök örtülmek (araç)

İlişki Ögesi: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz tanecikleri yoğunlaşarak katman hâline gelir ve gökyüzünü bir örtü gibi kapatırlar. Bulutların dağılmasıyla hem gökyüzü görünür hâle gelir hem de havanın rengi bulutların gölgesinden ve ağırlığından kurtulduğu için açılır. Burada gökyüzü bir gereç gibi, bulutlar ise onu kapatan, görünmesini engelleyen bir nesne gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gök kapanmak, göğe bulut kaplamak. (amaç)

kök tun-: gök kapanmak

gök tundi “Gök kapandı.” (DLT: 278 [I 401]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gök kapanmak (araç)

İlişki Ögesi: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz tanecikleri yoğunlaşarak katman hâline gelir ve gökyüzünü bir örtü gibi kapatırlar. Bulutların dağılmasıyla hem gökyüzü görünür hâle gelir hem de havanın rengi bulutların gölgesinden ve ağırlığından kurtulduğu için açılır. Burada gökyüzü bir gereç gibi, bulutlar ise onu kapatan,

görünmesini engelleyen bir nesne gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gökyüzü bulutlanmak. (amaç)

köni yol: doğru yol

tözün köni yolka arka berip “... asıl doğru yola sırt çevirip...” (KurT: 3₁₃₈ [4], 1976 [63], 12₁₁₁ [46]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Doğru yol (araç)

İlişki Ögesi: Doğru; iyi, olumlu gönderimlerine sahiptir. Yol ise şekilsel açıdan benzerlik kurularak “gidişat, tutum” anlamlarını yüklenmiş bir sözcüktür. Bu iki sözcüğün gönderimlerinden hareketle kurulan öbekte, iyiliğe ulaştıran tutum ile doğru/düz, sonu görünen bir yol arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyiliğe ulaştıran tutum. (amaç)

köni yolka kir-: doğru yola girmek

sen ötrü köni yolka kirdiñ toña “Sen bu sayede doğru yola girdin ey yiğit!” (KB:36 [20]; KurT: 16₁₂₅ [58]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Doğru yola girmek (araç)

İlişki Ögesi: Doğru; iyi, olumlu gönderimlerine sahiptir. Yol ise şekilsel açıdan benzerlik kurularak “gidişat, tutum” anlamlarını yüklenmiş bir sözcüktür. Ayrıca yol, sonludur, gidilmesi amaçlanan yere götürür. Tutum ve gidişatta hedeflenen somut veya soyut bir şey vardır. İyi/güzel davranmayı benimsemek ile amaca ulaştıran yol arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi tutum ve davranışları benimsemek. (amaç)

könli açıl-: gönlü açılmak

éşitip ertihü süzültüler köñülleri açıldı “İşitip kuvvetli imana gelip huzura kavuştular.” (KB: A₃₇ [3], 581 [73], 2465 [260], 2694 [282]).

könül açıldı “gönül ferahladı” (DLT: 106 [I 192])

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Açık ise “engelsiz, serbest” anlamlarıyla olumlu gönderimine sahiptir. *Gönlün açılması*, hissedilen duyguların olumlu/güzel olmasını ifade eder. Güzel/olumlu şeyler hisseden insan ise huzurlu olur. Gönül, açılma işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ferahlamak, huzura kavuşmak. (amaç)

könlü açık: gönlü açık

beg alçak kerek bolsa könli açuk “Bey alçak (gönüllü) ve gönlü açık olmalıdır.” (KB: 2122 [229]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül açık (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Açık göstergesi ise olumlu bir duygu değerine sahiptir. *Gönlün açık olması*, hissedilen güzel duyguları diğer insanlardan esirgememeyi ifade eder. Yardıma açık olmak, *gönlün açık olması* ile ifade edilmiştir. Gönül, açık niteleyicisini alabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Paylaşmayı, yardım etmeyi seven (amaç)

könlü ağır bol-: gönlü ağır olmak

könli ağır boldı yatur inçıkın “Gönlü ağır oldu, inleyerek yatar.” (KB: 5963 [591],1054 [123]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül ağır olmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Hafif karşıtı olan ağır ise zorlar ve yorar. Sözcüğün anlamından hareketle bunaltan/sıkıntı veren değerleri ortaya çıkar. Bu duygu değeriyle gönlün *ağır* olması, hissedilenlerin zorlu/sıkıntılı olmasını yani rahatsızlığı ifade eder. Gönül/duygular, ağır niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Rahatsızlanmak. (amaç)

könlü alçak: gönlü alçak

negü tér eşit könlü alçak kişi “Alçak gönüllü kişi ne der, işit!” (KB: 4554 [457]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül alçak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı”dır. Alçak ise “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca, alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak gönül* öbeği, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”ınkinden daha aşağıda olduğunu düşünen insana işaret eder. Bu ise tevazu sebebidir. Gönül, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir. Deyim Anlamı: Tevazu sahibi. (amaç)

könlü balıg: gönlü yaralı

bu özelek okı birle köñli balıg “Zamane oku ile gönlü yaralı.” (KB: 5430 [534]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yaralı (araç)

İlişki Ögesi: Yara “keskin bir şeyle veya bir vuruşla vücutta oluşan derin kesik”tir. *Gönlün yaralı olması* ise başka bir kimse tarafından hissettirilen olumsuz duygular sonucu insanda görülen üzüntü ve kırgınlık hâlidir. Yaranın bir canlıya verdiği acıyla insanın duyduğu yoğun üzüntü arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Âşık, vurgun yemiş. (amaç)

köñli bay: gönlü zengin

közi tok kerek keē yime köñli bay “Gözü tok ve gönlü çok zengin olmalıdır.” (KB: 2843 [295]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü zengin (araç)

İlişki Ögesi: Zengin “parası ve malı çok olan kimse”dir. *Gönlü zengin* ise merhamet ve paylaşma duygusu çok (gelişmiş) olan kimsedir. Gönlün sevgi, paylaşma vb. olumlu duygularla dolu olması ile zengin bir kimsenin mal varlığının çok olması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Para ve malını imkânları ölçüsünde esirgmeden veren (kimse). (amaç)

köñli beēük: gönlü büyük

bu köñli beēük er usallıg kılur “Bu gönlü büyük kimse gafillik eder.” (KB: 2297 [244]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü büyük (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Büyük ise “boyutları benzerlerinden fazla olan” anlamına gelir. Gönlün/duyguların başkalarınınkinden veya normalden fazla veya üstün görülmesi, gönül büyüklüğü olarak ifade edilmiştir. Kendini beğenen, büyüklenen anlamına gelen *mağrur* ile gönlün (gönülde hissedilenlerin) büyüklüğü ilişkilendirilmiştir. Gönül, büyük niteleyicisini alabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mağrur. (amaç)

köñli bış-: gönlü pişmek

negü tér eşit köñli bışmış kişi “Gönlü pişmiş kişi ne der dinle!” (KB: 6165 [610]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü pişmek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Pişmek ise “çiğ olan bir besin maddesinin yenilebilir duruma gelmesi”dir. Pişmek sözcüğünün anlamından hareketle,

olması gereken kıvama gelen *gönül/duygular* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Olgunlaşmak. (amaç)

köñli bulna-: gönlü esir olmak

köñül bulnasa boldı erksiz kişi “İnsan duygularına tutsak olursa iradesizleşir.” (KB: 3855 [388]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü esir olmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönlü, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Gönlün esir olması, gönülde hissedilen duygulara sıkı sıkı bağlı olmayı ve her şeyi onlara göre yapmayı ifade eder. Duygularına uyan insan ile efendisine uyan *esir* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yalnızca duygularının etkisinde hareket etmek. (amaç)

köñli eēiz: gönlü yüksek

özi koēki alçak ne köñli eēiz “Kendi tevazu sahibi, gönlü yüksek olan kişi...” (KB: 4813 [481]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yüksek (araç)

İlişki Ögesi: Gönlü, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yüksek ise normal değerlerin üstünde olandır. Duyguların güzelliği/yüceliği ise *yüksek* göstergesinin olumlu gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönlü, yüksekte olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönlü büyük, iyiliksever. (amaç)

köñli emit-: gönlü yatmak

köñlüm anar emitti “Gönlüm ona meyletti.” (DLT: 47 [I 109]; KB: 1637 [181]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yatmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönlü, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yatmak ise “yataya yakın duruma gelmek, eğilmek” anlamına gelir. Birine ilgi duymak, gönlün/duyguların ona yönelmesi ile ifade edilmiştir. Gönlü, yatma işine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birine ilgi duymak meyletmek. (amaç)

köñli kal-: gönlü kalmak

köñül kalmağay kör anıñda basa “Ondan sonra gönlü kalmayacaktır.” (KB: 4650 [466]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü kalmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Kalmak ise “olunan yeri ve durumu korumak, sürdürmek”tir. Olumlu veya olumsuz duyguların bir kimseye karşı devam etmesi, kalma işine konu edilmiştir. Bir kimsenin herhangi bir şeyden dolayı birine gücenmesi, bir sürece bağlı olduğundan *gönlün/duyguların kalması* olarak ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gücenmek. (amaç)

könlü karar-: gönlü kararmak

haramka kararur köñül bil yakın ” Harama yaklaşanin gönlü kararır.” (KB: 5347 [532], 6461 [638]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü kararmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara; koyu/beyaz karşıtıdır. Kararmak, açık renkte olanın derece derece azalması/sönmesidir. *Gönlü kararmak* ise var olan duygunun derece derece azalarak duyarsız hâle gelmesini ifade eder. Bir şeye karşı duyarsızlaşmak, gönlün kararması/sönmesi olarak ifade edilmiştir. Gönül, kararma eylemine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyiliğe karşı duyarsız olmak. (amaç)

könlü koēki: Gönlü alçak

kerek köñli koēki ma yumşak tili “Alçak gönüllü ve yumuşak sözlü olmalı.” (KB: 2229 [238]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü alçak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül “kalpte oluşan duyguların kaynağı”dır. Alçak ise “yerden uzaklığı az olan”dır. Aşağıda/yere yakın olan *kötü, olumsuz* gönderimine sahiptir. Ayrıca, alçak göstergesi, onunla kıyaslanacak başka bir göstergeyi gerektirir. Kavram alanındaki bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla, *alçak gönül* öbeği, duygu ve düşüncelerinin “başka/diğer insanlar”inkinden daha aşağıda olduğunu düşünen insana işaret eder. Bu ise tevazu sebebidir. Gönül, alçak veya yüksek niteleyicilerini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Alçak gönüllü ve tevazu sahibi. (amaç)

könlü kokuz: gönlü gevşek

ewiñe kelip kirdi köñli kokuz “Gönlü gevşek vaziyette evine gelip girdi. (KB: 5448 [541]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü gevşek (araç)

İlişki Ögesi: Gevşek “sıkı ve gergin olmayan” anlamına gelir. Sözcüğün kavram alanında sabit olmama/bağlı bulunmama anlamları vardır. Duygu ve düşüncelerin belli bir ölçüye getirilememesi veya değişkenlik göstermesi *gevşek* göstergesinin kavram alanından hareketle ifade edilmiştir. Gönül, duygu ve düşüncelerinde sabit kalmadığı için gevşek bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Duygu ve düşüncelerini yoğunlaştıramayan. (amaç)

könlü isin-: gönlü ısınmak

isinse er at könlü eēgü bulup ” Emrindekilerin ona kalbi ısınıp iyilikle hareketle etmeli.” (KB: 2179 [233]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü ısınmak (araç)

İlişki Ögesi: Isınmak, sıcak duruma gelmektir. Sıcak ise duygular açısından sevgi, dostluk gibi kavramlara gönderim yapar. Bir şeyi yadırgamaz duruma gelmek ve ona karşı sıcak/olumlu hissetmek *gönlü ısınmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Gönül ısınma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgi ve yakınlık duymak. (amaç)

könlü katı: gönlü katı

sana ötler emdi ay könlü katı “Ey gönlü katı, şimdi sana öğüt veriyor.” (KB: 5713 [567]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü katı (araç)

İlişki Ögesi: Katı olan madde sıvı maddeler gibi olduğu yere göre şekil almaz. Katı sözcüğünün kavram alanı içerisinde sert ve sabit olma anlamları vardır. Düşünce ve davranışlarına sıkı sıkı bağlı olan ve merhamet duygusunu daha az hisseden insanın kalbi ile katı niteleyicisini alan nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acımasız. (amaç)

könlü katkı: gönlü katı

sewügsüz bolur könlü katkı kişi “Katı yürekli kimse sevimsiz olur.” (KB: 2232 [238]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü katı (araç)

İlişki Ögesi: Katı olan madde sıvı maddeler gibi olduğu yere göre şekil almaz. Katı sözcüğünün kavram alanı içerisinde sert ve sabit olma anlamları vardır. Düşünce ve davranışlarına sıkı sıkı bağlı olan ve merhamet duygusunu daha az hisseden insanın

kalbi ile katı niteleyicisini alan nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acımasız, katı yürekli. (amaç)

könlü kayna-: gönlü kaynamak

könlüm anar kaynayu “Gönlüm ona kaynar...” (DLT: 129 [I 208]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü kaynamak (araç)

İlişki Ögesi: Kaynamak “bir sıvının belli bir dereceyi bulduğunda buhar durumuna geçerek fokurdaması”dır. Sözcüğün kavram alanında hareket ve coşku anlamları vardır. Kaynayan sıvının hareketi ile duygudaki hareketlenme arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Duygu yerine *gönül*; hareket, coşku yerine ise *kaynamak* göstergesi kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kanı kaynamak, birine yakınlık hissetmek. (amaç)

könlü örte-: gönlü yanmak

könlüm için örtedi “Gönlüm için için yandı.” (DLT: 128 [217]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yanmak (araç)

İlişki Ögesi: Yanmak; acı verir, tahrip eder. Gönlün/duyguların yanması ise insanın duyduğu acıyı ve tahribatı ifade eder. Acı çekmek ile yanmanın verdiği hissiyat arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçi yanmak, çok acı çekmek. (amaç)

könlü örüg: Yüksek gönüllü

yörügke barır tüş ay könlü örüg “Ey yüce gönüllü, düş nasıl yorumlanırsa öyle gerçekleşir.” (KB: 6038 [618]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüksek gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yüksek ise normal değerlerin üstünde olandır. Duyguların güzelliği/yüceliği ise *yüksek* göstergesinin olumlu gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönül, yüksekte olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüce gönüllü, olgun. (amaç)

könlü sag bol-: gönlü ısınmak

könlüm bolur angar sag “Gönlüm ona ısınır.” (DLT: 57 [I 123]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü ısınmak (araç)

İlişki Ögesi: Isınmak, sıcak duruma gelmektir. Sıcak ise duygular açısından sevgi, dostluk gibi kavramlara gönderim yapar. Bir şeyi yadırgamaz duruma gelmek ve ona

karşı sıcak/olumlu hissetmek *gönlü ısınmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Gönül, ısınma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yakınlık duymak. (amaç)

köñli sawul-: gönlü gitmek

köñlüm añar sawulēi “Gönlüm ona gitti.” (DLT: 331[II 26]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü gitmek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Duyguların gitmesi ise bir kimseye ilgi duymayı ve onu sevmeyi ifade eder. Bir tür duygu alışverişi söz konusudur. *Gönlü gitmek* öbeğinde, bir kimseye karşı hissedilen duygu ve düşünceler somutlaştırılarak gitme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevmek. (amaç)

köñli sın-: kalbi kırılmak

adaş köñli sinsa bolur kır yağı “Arkadaşının kalbi kırılırsa sana düşman kesilir.” (KB: 3396 [342], 3351 [338], 4612 [463]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kalbi kırılmak (araç)

İlişki Ögesi: Kırma “sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak”tır. *Kalbi kırılmak* ise hissedilen sağlam/olumlu duygulara zarar verilmesini ifade eder. Gönül, kırma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Darılmak. (amaç)

köñli tiriğ: gönlü diri

asığ bolmaz anda ay köñli tiriğ “Ey gönlü diri ondan fayda olmaz.” (KB: 3691 [371], 3642 [366], 4910 [490], 5772 [570]):

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü diri (araç)

İlişki Ögesi: Diri; canlı, güçlü, zinde olandır. Olumlu gönderime sahiptir. Gönlün diri olması, hissedilen duyguların güçlü ve coşkulu olmasını ifade eder. Duygu ve düşünceler, diri niteleyicisini alabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hayattan zevk alan. (amaç)

köñli toē-: gönlü doymak

térip köñli toēmaz közi suk bahıl “Aç gözlü hasisin gönlü toplamakla doymaz.” (AH: 255 [60])

negü tir eşit dünya koēmıŝ kişi / yayıg dünyaka köñli todmıŝ kişi “Dünyayı bırakmıŝ ve bu dönek dünyadan bıkmıŝ olan insan ne der dinle.” (KB: 4730 [474]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü doymak (araç)

İlişki Ögesi: Doymak, açlık hissetmeyinceye kadar yemiş olmaktır. Sözcüğün kavram alanında “yetmek, gereksinimi karşılamak, tatmin etmek” anlamları yer alır. *Gönlü doymak* ise duygu ve düşüncelerin gönlü doldurmasını ve kişiyi tatmin etmesini ifade eder. Burada duygu ve düşünceler birer besin maddesine, gönül ise doyma eylemine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tatmin olmak. (amaç)

köñli tolu: gönlü dolu

akı hem közi tok ne köñli tolu “Cömert, gözü tok ve gönlü dolu olmalıdır.” (KB: 1964 [214]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü dolu (araç)

İlişki Ögesi: Dolu, fazla, çok gönderimlerine sahiptir. Olumlu bir duygu değeri vardır. *Gönlü dolu*, merhamet ve paylaşma gibi olumlu duyguları çok/gelişmiş olandır. Somut varlıklar için kullanılan *dolu*, benzerlik ilişkisi kurularak gönül için kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönlü zengin. (amaç)

köñli tumlı-: gönlü soğumak

ol anıñ köñlin tumlıttı “O, onun gönlünü soğuttu.” (DLT: 435 [II 135]; KB: 5221 [520]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü soğumak (araç)

İlişki Ögesi: Sıcak, yakınlığa ve samimiyete işaret ederken soğuk, uzaklığa ve olumsuzluğa işaret eder. Bir ilişkideki duygu alışveriŝinin azalması, *soğumak* sözcüğünün bu gönderimlerinden hareketle ifade edilmiştir. Duygular soğuyabilen somut nesnelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimseye gücenip, ondan uzaklaşmak. (amaç)

köñli tüğül-: gönlü düğümlemek

tüğülmıŝ köñölñi yazar beg sözi “Beyin sözü düğümlemiş gönülleri açar.” (KB: 3182 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düğümlemek “bükülebilir şeyleri kıvrarak kendine veya başka bir yere dolamak”tır. Düğüm, çözme aşamasında çaba gerektirir. Bunda dolayı *zorlu ve olumsuz* gönderimlerine sahiptir. Gönlün/duyguların düğümlemesi ise sıkıntıların bir yerde toplanıp birleşmesini ifade eder. Halledilmesi/düzeltilmesi zor bir durumla çözülmesi zor olan bir düğüm arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sıkıntıya düşmek. (amaç)

könlü tüşük: gönlü düşük

kelip karşıka kirdi könlü tüşük “Düşük gönülle gelip saraya girdi.” (KB: 1111 [128], 1563 [173]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü düşük (araç)

İlişki Ögesi: Düşmek; seviye olarak alçalmak, azalmak anlamına gelir. *Gönlün/duyguların düşmesi*, belli bir duygu seviyesinden sonra onun azalmasını, olumludan olumsuza geçmesini ifade eder. Gönül, seviyesi belirtilebilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Keyfi kaçmış. (amaç)

könlü tüz: gönlü düz

okıgıl munı sen aya könlü tüz “Ey gönlü düz, sen bunu oku!” (KB: 1713 [188], 4691 [470]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü düz (araç)

İlişki Ögesi: Düz, eğriliği bulunmayandır. Olumlu, doğru gönderimlerine sahiptir. Dürüst insan ise istediklerini başka yönle sapmadan doğrudan ifade edendir. İnsanın/sözün doğruluğu ile düz bir nesne arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dürüst. (amaç)

könlü tüzük: gönlü düzgün

buēunka bağırsak ne könlü tüzük “Halka merhametli ve dürüst kişi (ne) söylemiş.” (KB: 4464 [448]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü düzgün (amaç)

İlişki Ögesi: Düzgün; pürüzsüz, kusursuz anlamına gelir. *Olumlu, doğru* gönderimlerine sahiptir. Dürüst insanın söylediklerinde ise kusur/yalan yanlış ifadeler olmaz. Sözün

doğruluğu ile düzgün nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Özü sözü bir, dürüst. (amaç)

könlü yakın: gönlü yakın

dua tilde kesmez ne könlü yakın “Gönlü yakın olarak dilinden duayı eksik etmez.” (KB: 5838 [579], 5963 [591]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yakın (araç)

İlişki Ögesi: Yakın, az bir ara ile ayrılmış olandır. Olumlu, sıcak gönderimlerine sahiptir. Gönlün yakın olması, bir kimseye gerçek duygularla yaklaşmayı ifade eder. Bir kimseye veya bir duyguya ne kadar yakın olunursa o kadar içten olunur. Bir kimseye somut olarak yakın olmak ile duyguların yakın olması/samimiyet ilişkilendirilmiştir. Gönlü, yakınlık kurabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Samimi. (amaç)

könlü yakın bol-: gönlü yakın olmak

sewinsü maña bolsu könlü yakın “Sevinsin ve gönlü bana yakın olsun.” (KB: 3060 [314], 3298 [334]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yakın olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yakın, az bir ara ile ayrılmış olandır. Olumlu, sıcak gönderimlerine sahiptir. Gönlün yakın olması, bir kimseye gerçek duygularla yaklaşmayı ifade eder. Bir kimseye veya bir duyguya ne kadar yakın olunursa o kadar içten olunur. Bir kimseye somut olarak yakın olmak ile duyguların yakın olması/samimiyet ilişkilendirilmiştir. Gönlü, yakınlık kurabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yakınlık duymak. (amaç)

könlü yalqu-: gönlü tutuşmak

üëiklig eşitti köñül yalqudı “Sevdalı, işittiğinde gönlü tutuştu.” (KB: 5972 [592]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü tutuşmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutuşmak “birbirine ilişip dokunmak”tır. Ateş için yanmaya başlamayı ifade eder. Sevgi, aşk gibi coşkulu hisler vücut ısısında artışa sebep olur. Tutuşmak ise bu ısının en yüksek noktasını, alev alma aşamasını teşkil eder. Duyguların harekete geçmesi/coşması, tutuşmaya benzetilerek sevdalanmayı ifade eden *gönlü tutuşmak* öbeği kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevdaya düşmek. (amaç)

köñli yaru-: gönlü ışımak

safalıg aceb yer köñüller yarur “Gönülleri ışıtan safalı hoş bir yerdir.” (AH: 494 [80]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü ışımak (araç)

İlişki Ögesi: Işımak, olumlu gönderime sahiptir. Bir şeyin, kendini fark ettirecek kadar iyi olmasını ifade eder. Duyguların kaynağı olan gönlün ışıması iyi ve mutlu olmanın göstergesidir. Gönül, ışıma işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu olmak. (amaç)

köñli yaruk: gönlü aydın

negü ter eşitgil ay köñli yaruk “Gönlü aydın olan ne der, dinle. (KB: 5599 [555]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü aydın (araç)

İlişki Ögesi: Aydın, olumlu gönderime sahiptir. “Işık alan, ışıklı, aydınlık” anlamındadır. Duyguların kaynağı olan gönlün aydın olması iyi ve mutlu olmanın göstergesidir. Gönül, aydınlık olabilecek bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönlü ferah olan.(amaç)

köñli yayıl-: gönlü dalgalanmak

er köñli yayıldı yay kaldı “Adamın gönlü dalgalandı.” (DLT: 489 [II 209]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü dalgalanmak (araç)

İlişki Ögesi: Dalga “rüzgârın etkisiyle su yüzeylerindeki kıvrımlı hareket”tir. Diğer bir ifadeyle yüzey üzerindeki bütünlüğü bozan, kırılma hareketidir. *Gönlü dalgalanmak*, bir kimsenin duygu ve düşüncelerinde tutarsız davranmasını ve etkiye göre tepkiler oluşturmalarını ifade eder. Duygu ve düşüncelerin duruma göre değişiklik göstermesi, dalgalanma eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Her şeye meyletmek. (amaç)

köñli yazı: Gönlü düz

anın manisi uk ay köñli yazı “Ey gönlü düz olan, onun manasını anla.” (KB: 3323 [336], 3383 [341], 4047 [408]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü düz (araç)

İlişki Ögesi: Düz, eğriliği bulunmayandır. Olumlu, doğru gönderimlerine sahiptir. Huzurlu insan ise duygularında iniş çıkışlar yaşamayan, yalan yanlış bulundurmayan

insandır. Duyguların hatasızlığı ile düz nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzurlu temiz kalpli. (amaç)

könlü yufka: gönlü yufka

bodun könlü yufka küēezmek sarı “Halkın gönlü hassastır, gözetmesi güçtür.” (KB: 3351 [338]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yufka (araç)

İlişki Ögesi: Yufka “her türlü dış etkiden kolayca zarar görebilen ince hamur yaprağı”dır. Zayıf, ince, dayanıksız gönderimlerine sahiptir. Yufkanın bu gönderimleri ile çabuk etkilenen ve zarar gören insan arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hassas düşünceli. (amaç)

könlü yüksek eēiz: gönlü yüksek

ukuşlug amul könlü yüksek eēiz “Akıllı, sakın gönlü yüksek.” (KB: 4998 [499]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yüksek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yukarı, üst anlamına gelen *yüksek* ise olumlu gönderime sahiptir. Yüksek gönüllü kimse duyguları normal değerlerin/olağanın üstünde olanıdır. Duyguların ölçülü ve olgun olması ise yüksek göstergesi ile ifade edilmiştir. Gönül, seviye olarak yüksek olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Vakur. (amaç)

könlü yükse-: gönlü yükselmek

kulı könlü yükser yazar kaş köze “Kulun gönlü yükselir, kaşı gözü açılır.” (KB: 1809 [198]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yükselmek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yukarı, üst anlamına gelen *yüksek* ise *olumlu* gönderime sahiptir. Yüksek gönüllü kimse, duyguları normal değerlerin/olağanın üstünde olanıdır. Duyguların güzel/olumlu olması ise *yüksek* göstergesi ile ifade edilmiştir. Gönül, yüksek niteleyicisini alabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Morali yüksek olmak. (amaç)

könlü ağır kıl-: gönlünü ağır kılmak

ağır kılma könlü maña ay kadaş “Ey kardeş bana kızma.” (KB: 4873 [486]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlünü ağır kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Ağır olan bir şey ise zorlar ve yorar. Olumsuz bir gönderime sahiptir. Gönlünü ağır kılmak, hissedilen olumsuz duyguların baskınlığını ifade eder. Hoşa gitmeyen tutum ve davranışlar *ağır* sözcüğünün gönderiminden hareketle anlatılmıştır. Gönül/duygular, ağır niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Darılmak, gücenmek, kızmak. (amaç)

köñlin ayada ur-: gönlünü avucuna koymak

köñlin çıkarsa ayada urup “Gönlünü çıkarıp avucuna koysa.” (KB: 864 [104]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlünü avucuna koymak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin gönlünü/duygularını avucuna koyması düşündüklerini ve hissettiklerini şeffaf bir şekilde göstermesini ifade eder. Olduğu gibi görünmek, duyguların avuca alınarak teşhir edilmesi şeklinde kullanılmıştır. Gönül/duygular, somutlaştırılarak avuca konabilen nesnelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Olduğu gibi görünmek, art niyet taşımamak. (amaç)

köñlin kiçig tut-: gönlünü küçük tutmak

ulug bolduñ erse kiçig tut köñül “Ne kadar büyük olursan o denli gönlünü küçük tut.” (KB: 4532 [455]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlünü küçük tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Küçük ise “boyutları benzerlerininkinden ufak olan” anlamına gelir. *Gönlünü küçük tutmak*, sahip olunan duygu ve düşüncelerin diğer insanlarınkinden daha az olduğunu düşünmeyi ifade eder. Kendi değerini başkalarından aşağı gören insan, tevazu gösterir. Gönül, küçük tutulabilecek somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tevazuyla hareket etmek. (amaç)

köñlin tar kıl-: gönlünü dar kılmak

sakinç kaēgu birle köñül kılma tar “Keder ve kaygıyla canını sıkma.” (KB: 6183 [62]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlünü dar kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Dar ise “içine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan”dır. Olumsuz gönderime sahiptir. Bir kimsenin duyduğu

keder, üzüntü, endişe gibi duyguları, gönlünde barındıramayacak hâle gelmesi canının sıkılması ile sonlanır. Gönül, dar bir kaba benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canı sıkılmak. (araç)

köñlin tér-: gönlünü derlemek

okıdı élig kirdi köñlin térıp “Hükümdar çağırınca gönlünü derip girdi.” (KB: 6225 [616]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlünü derlemek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Derlemek ise “seçerek bir araya getirmektir. Bir kimsenin duygu ve düşüncelerini seçerek düzgün bir biçimde bir araya getirmesi bilincini toplamayı ifade etmiştir. Gönül, derleme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bilincini toplamak. (amaç)

köñlin tiriğ tut-: gönlü diri tutmak

ölümke usanma köñül tut tiriğ “Ölüme gafil olma, gönlünü diri tut.” (KB: 1383 [155]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü diri tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Diri; canlı, güçlü, zinde olandır. Olumlu gönderime sahiptir. *Gönlün diri olması*, hissedilen duyguların güçlü ve her türlü etkiye karşı tetikte olmasını ifade eder. Diri bir canlıyla uyanık/müteyakkız olma durumu arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Uyanık olmak. (amaç)

köñül açıt: gönül acıtmak

ol anıñ köñlin açıttı “O (hüzünlü bir şeyle) onun gönlünü acıttı.” (DLT: 112 [I 199]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül acıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Acıtmak “ağrı duyulmasına sebep olmak”tır. *Göñül acıtmak* ise bir kimsenin isteyerek veya istemeyerek acı duymasına sebep olmaktır. Bedende duyulan ağrıyla yürekte hissedilen acı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acı vermek. (amaç)

köñül agrığı: gönül ağrısı

uragut korksa cüftindin köñül agrığıña azu yüz ewürmekke “Kadın eşinden korksa geçimsizlik veya yüz çevirmeye...” (KurT: 4₁₂₈ [16]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül ağrısı (araç)

İlişki Ögesi: Ağrı, vücudun herhangi bir yerinde duyulan şiddetli acıdır. Gönül ağrısı ise gönülde duyulan olumsuz duygular sebebiyle ortaya çıkan hissiyattır. Vücutta meydana gelen fiziksel ağrı ile gönülde hissedilen olumsuz duygular arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Geçimsizlik, dargınlık. (amaç)

könül al- (1): gönül almak

bezenip kör étnip könülüg alır “Bezenip süslenerek gönül alır.” (KB: 5232 [521]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül almak (araç)

İlişki Ögesi: Almak, bir şeyi bulunduğu yerden kaldırmaktır. *Gönül almak* ise bir kimseyi tutum ve davranışlarla etkileyerek kazanmaktır. Onun ilgi ve sevgisini üzerine çekmektir. İlgiyi üzerine çekmek, *almak* göstergesinin anlamından ve *olumlu* gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönül, alma işine konu edilebilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendine hayran bırakmak. (amaç)

könül al- (2): gönül almak

tiril eëgü fi'lin köñüller alıp “İyi hareket et, gönüller alarak yaşa.” (AH: 365 [70]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül almak (araç)

İlişki Ögesi: Almak, bir şeyi bulunduğu yerden kaldırmaktır. *Gönül almak* ise bir kimseyi tutum ve davranışlarla etkileyerek kazanmaktır. Onun sevgisini üzerine çekmektir. Bir insanın sevgisini kazanmak, *almak* göstergesinin anlamından ve *olumlu* gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönül, alma işine konu edilebilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karşısındakini sevindirmek. (amaç)

könül artat-: gönül bozmak

nelük köñlüni artatur sen özüñ “Neden kendi kendine gönlünü bozuyorsun?” (KB: 1082 [125]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül bozmak (araç)

İlişki Ögesi: Bozmak; zarar vermek, kötü duruma getirmektir. *Gönül bozmak* ise olumlu, güzel duygulara dışarıdan gelen bir etkiyle zarar vermek ve olduğu durumdan kötü duruma getirmektir. Gönül, bozma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötümserliğe sevk etmek. (amaç)

könül awla-: gönül avlamak

kara köñlin awlar begi yarlığı “Beyin fermanı halkın gönlünü avlar.” (KB: 3181 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül avlamak (araç)

İlişki Ögesi: Avlamak; kurnazlıkla kandırmak, ele geçirmektir. *Gönül avlamak* ise bir kimsenin gönlünü çeşitli yollarla kazanmak/ele geçirmektir. Gönül, vurma veya yakalama işine konu olan bir ava/hayvana benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin gönlünü fethetmek, tavlama. (amaç)

köñül ba-: gönül bağlamak

nelük malka munça köñül bamakıñ “Mala bu kadar gönül bağlamak neden?” (AH: 183 [55], 220 [57]).

yayıg tilwe devlet köñül bamagıl “Dönek ve deli saadete gönül bağlama.” (KB: 741 [91], 3543 [356], 5135 [513]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Bağlamak, bir şeyi bir yere tutturma. *Gönül bağlamak* ise duygu ve düşünceleri bir kimseye veya herhangi bir şeye tutturma. *Olumlu* gönderime sahip olan *bağlamak* sözcüğünden hareketle kurulan öbekte, gönül/duygular, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgi ile bağlanmak. (amaç)

köñül bagla- (1): gönül bağlamak

köñül baglañ korkuñlar tañrı “Sebat edin, korkun Tanrıdan!” (KurT: 3₂₀₀ 86]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Bağlamak, bir şeyi bir yere tutturma. *Gönül bağlamak* ise duygu ve düşünceleri bir kimseye veya herhangi bir şeye tutturma. *Bağlamak* göstergesinin *olumlu*, *sağlam* ve *sabitleyici* gönderimlerinden hareketle kurulan öbekte, gönül/duygular, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sebat göstermek. (amaç)

köñül bagla- (2): gönül bağlamak

köñlüm añar baglayu “Gönlümü ona bağlayarak...” (DLT: 579 [II 308]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Bağlamak, bir şeyi bir yere tutturma. *Gönül bağlamak*, duygu ve düşünceleri bir kimseye veya herhangi bir şeye tutturma. Düşünceyi bir yere

bağlamak *anlamayı*, duyguları bir yere bağlamak ise *sevmeyi* ifade etmektedir. Gönül/duygular, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir şeyi anlamak, bir şeye sevgi beslemek. (amaç)

köñül bas-: gönül basmak

kiçigde tapug kılşa bassa köñül “Küçükken hizmete girip gönlünü bassa.” (KB: 4033 [407], 2884 [299], 5759 [571], 6181 [612]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül basmak (araç)

İlişki Ögesi: Basmak, bir şey üzerine kuvvet vererek itmektir. *Gönül basmak* ise iradeyi kullanarak duygu ve düşünceleri kontrol altına almak, onlara hâkim olmaktır. *Basmak* sözcüğünün kavram alanından hareketle kurulan öbekte, gönül/duygular, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nefsine hâkim olmak. (amaç)

köñül baş bol-: gönlü yara olmak

anıñ agrığında köñül bolga baş “Bunun acısından gönül yaranır.” (KB:4542 [456]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü yara olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yara “keskin bir şeyle veya bir vuruşla vücutta oluşan derin kesik”tir. *Gönlü yara olmak* ise herhangi bir durum veya kimse tarafından hissettirilen olumsuz duygular sonucu insanda oluşan üzüntü ve kırgınlık durumunu ifade eder. Bu iki durum arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acı çekmek. (amaç)

köñül baş kıl-: gönül yaralamak

vefa kılmağay ol köñül kılga baş “O vefa göstermez ve gönül yaralar.” (KB: 4273 [429]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül yaralamak (araç)

İlişki Ögesi: Yara “keskin bir şeyle veya bir vuruşla vücutta oluşan derin kesik”tir. Olumsuz gönderime sahiptir. *Gönül yaralamak* ise bir kimseyi olumsuz bir şeylerin etkisiyle incitmeyi, üzmeyi ifade eder. Gönül, yaralama eylemine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilirken bir kimseye üzücü bir şey söyleyerek/yaparak ortaya çıkarılan durum/hissiyat ise yaraya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İncitmek, üzme. (amaç)

köñül baylık: gönül zenginliği

köñül baylık kol ay ersig külüg “Ey şanlı yiğit, gönül zenginliği dile.” (KB: 2618 [275], 2620 [75])

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül zenginliği (araç)

İlişki Ögesi: Zengin, parası ve malı çok olan; gönlü zengin ise merhamet ve paylaşma duygusu çok (gelişmiş) olandır. Malı mülkü çok olan bir kimse ile iyilikle dolu gönül arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardımseverlik, cömertlik. (amaç)

köñül bér-: gönül vermek

silig kız okır teg köñül bérmişin “Güzel bir kız gönül verdiğini çağırıyor.” (KB: 75 [25], 106 [27], 1171 [134], 1821 [199], 2364 [250], 6618 [652]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül vermek (araç)

İlişki Ögesi: Vermek, bir şeyi birisine erdirtmektir. *Gönül vermek* ise bir kimseye düşünce ve duygularını erdirtmektir. Bir insana sevgi ile bağlanmak, *vermek* göstergesinin anlamından ve *olumlu* gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönül/duygular, verme işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgi ile bağlanmak. (amaç)

köñül bert-: gönül kırmak

olar bir ikindiniñ köñlin bertişdiler “O, ikisi haşinleşti ve her biri diğerrinin gönlünü yaraladı.” (DLT: 368 [II 63])

ilig turdı ança sakındı özün / köñül bertti yaşı yuwuldı közün “Hükümdar bir az durdu ve kendi-kendine düşündü, gönülü yaralandı ve gözlerinden yaş döküldü.” (KB: 4902 [489], 6181 [612]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül kırmak (araç)

İlişki Ögesi: : Kırmak “sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak”tır. *Gönül kırmak* ise hissedilen sağlam/olumlu duygulara olumsuz şeyler ekleyerek zarar vermeyi ifade eder. Gönül, kırma eylemine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilirken bir kimseye üzücü bir şey söyleyerek/yaparak ortaya çıkarılan durum/hissiyat ise kırılmış bir nesnenin durumuna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kalp kırmak, üzmek. (amaç)

köñül beze-: gönül süslemek

köñülüğ bezedi yarukluk bile “Gönlünü aydınlık ile süsledi.” (KB: 386 [53]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül süslemek (araç)

İlişki Ögesi: Süslemek, bir takım katkılarla bir şeyin daha güzel, daha hoş olmasını sağlamaktır. *Gönül süslemek* ise gönülde var olan duygu ve düşüncelerin daha güzel daha olumlu olmasını sağlamaktır. Somut bir şeyi süslemek ile duygu ve düşüncelerin daha iyi duruma getirmek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönlü ferah kılmak. (amaç)

köñül bulgan-: gönlü bulanmak

köñül bulgandı “Midesi bulandı.” (DLT: 385 [II 81]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü bulanmak (araç)

İlişki Ögesi: Bulamak “bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kapatmak”tır. *Gönlü bulanmak*, ise var olan duygu ve düşüncelerin üzerine tedirgin edici başka duyguların eklenmesiyle ortaya çıkan karışıklık durumudur. Herhangi bir şey karşısında duyulan rahatsızlık veya şüphe *gönül bulanmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Gönül, bulanma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir şeyden kuşku duymak. (amaç)

köñül eg-: gönül eğmek

egilmez köñülni akı er eger “Eğilmez gönlü cömert kişi eğer.” (AH: 233 [59]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül eğmek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Eğmek ise dik veya düz olan bir şeyi bükmeyi, istenen şekle getirmeyi ifade eder. *Gönül eğmek*, var olan duygu ve düşünceleri istenen duruma getirmektir. Gönül, eğilebilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İkna etmek. (amaç)

köñül isiglik: gönül sıcaklığı

köñül isiglik kerek “Gönül sıcaklığı gerek.” (DLT: 87 [169]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül sıcaklığı (araç)

İlişki Ögesi: Sıcak “ısısı yüksek olan”dır. Duygular açısından sevgi, dostluk gibi kavramlara gönderim yapar. Bir şeyi yadırgamaz duruma gelmek ve ona karşı olumlu

hissetmek *gönül sıcaklığı* ile ifade edilmiştir. Gönülde hissedilen olumlu duygular sonucu ortaya çıkan durum, sıcak sözcüğünün göndergesel anlamı ile ifade edilmiştir. Gönül, sıcak niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgi, muhabbet. (amaç)

könül isit-: gönül ısıtmak

isitür kişi köñlin alçak kişi “Alçak (gönüllü) kimse insanların gönlünü (kendine) ısıtır.” (KB: 2295 [244]; 2546 [267]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül ısıtmak (araç)

İlişki Ögesi: : Isıtmak “sıcak duruma getirmek”tir. Sıcak ise duygular açısından sevgi, dostluk gibi kavramlara gönderim yapar. Bir şeyi yadırgamaz duruma gelmek ve ona karşı olumlu hissetmek *gönlü ısıtmak* ile ifade edilmiştir. Gönülde hissedilen olumlu duygular sonucu ortaya çıkan durum, ısıtmak sözcüğünün göndergesel anlamı ile ifade edilmiştir. Gönül sıcak niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İnsanlarla arasında sevgi bağı kurmak. (amaç)

könül kiri: gönül kiri

könül kiri sizler ara bolsa “Sizlerin arasında fesat olsa...” (KurT: 16₉₂ [56], 16₉₄ [56]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül kiri (araç)

İlişki Ögesi: Kir, herhangi bir şeyin üzerinde biriken pisliktir. Olumsuz gönderime sahiptir. *Gönül kiri* ise duygu ve düşüncelerin içerisinde bulunan aldatma/hile veya fesat gibi olumsuz şeyleri ifade eder. Herhangi bir şey üzerinde biriken kir ile kötü/olumsuz düşünceler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aldatma yolu, hile, fesat. (amaç)

könül koē-: gönül koymak

eger barmasa sen köñül koēga ol “Sen varmadıkça o gönül koyacaktır.” (KB: 3825 [385]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül koymak (araç)

İlişki Ögesi: Koymak, bir şeyi bir yere bırakmaktır. *Gönül koymak* ise olumlu duygu ve düşünceleri bir yere bırakmaktır. Bir kimseye darılmak, o kimseye olumsuz duyguları bırakmak/koymak olarak ifade edilmiştir. Gönül, koyma işine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gücenmek, darılmak. (amaç)

könül kötür-: gönül yükseltmek

küwezlenme artuk kötürme könül “Çok kibirlenme, gönlünü yükseltme.” (KB: 1377 [155], 4091 [412], 5323 [529]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül yükseltmek (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yukarı kaldırmak anlamına gelen *yükseltmek* ise *olumlu* gönderime sahiptir. Gönül yükseltmek, duyguları normal değerlerin/olağanın üstüne çıkarmaktır. Gönül, yükselme işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mağrurlanmak. (amaç)

könül közi: gönül gözü

könül közi birle bakıp teñledim “Gönül gözü ile bakıp değerlendirdim.” (KB: 5691 [565]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül gözü (araç)

İlişki Ögesi: Göz, görme organıdır. Göz, etraftakileri görür; *gönül gözü* ise açık bir kanıt olmaksızın olmuş veya olacak şeyleri görür. Gönlün bir şeyleri anlaması veya hissetmesi ile görme organı olan gözün işlevi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sezgileri esas alan yaklaşım. (amaç)

könül küēez-: gönül gözetmek

olarka yeme bar küēezgil könül “Onlara git, gönüllerini gözet!” (KB: 4582 [460], 4612 [463]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: Gözetmek, bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almaktır. *Olumlu* gönderime sahiptir. *Gönül gözetmek* ise duygu ve düşüncelere yön vermek, özen göstermektir. Gönül, gözetme işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hatır gönül gözetmek, saygı ve sevgiyi muhafaza etmek. (amaç)

könül örkle-: gönül bağlamak

bu körklüg kılıkka könül örklüg ol “Bu güzel huya gönül bağlanır.” (AH: 318 [66]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: : Bağlamak, bir şeyi bir yere tutturmaktır. *Gönül bağlamak*, duygu ve düşünceleri bir kimseye veya herhangi bir şeye tutturmaktır. Düşünceyi ve duyguları bir

yere bağlamak ise *sevmeyi* ifade etmektedir. Gönül, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgi duymak. (amaç)

köñül sı-: gönül kırmak

er at köñli sinsa alır begke kir “Askerin gönlü kırılırsa beyin adı lekelenir.” (KB: 2808 [292], 3351 [338], 4264 [428],

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül kırmak (araç)

İlişki Ögesi: Kırma “sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak”tır. *Gönül kırmak* ise hissedilen sağlam/olumlu duygulara olumsuz şeyler ekleyerek zarar vermeyi ifade eder. Gönül, kırma eylemine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilirken bir kimseye üzücü bir şey söyleyerek/yaparak ortaya çıkarılan durum/hissiyat ise kırılmış bir nesnenin durumuna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok üzme, gücendirmek. (amaç)

köñül taya-: gönül dayamak

anı bulsa ötrü tayangay köñül “Onu bulursam gönlümü ona dayayacağım.” (KB: 3153 [322]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül dayamak (araç)

İlişki Ögesi: Dayamak; bir yerden bir kimseden güç almaktır. Gönül dayamak ise duygu ve düşünceleri birine emanet etmek, yaslamaktır. Güvenmek ilgili/bağlantılı olan *gönül dayamak* öbeği ile ifade edilmiştir. Gönül, bir yere dayayabilecek somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok güvenmek. (amaç)

köñül til ala bol-: gönül ve dil ala olmak

köñül til ala boldı kimke bütüyü “Gönül ve dil ala oldu, kime inanayım.” (KB: 6579 [648]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül ve dil ala olmak (araç)

İlişki Ögesi: Ala, karışık renkli/çok renklidir. *Gönül ve dil ala olmak* öbeğinde, gönül düşünüleni, dil ise söyleneni temsil eder. Ala renginin gönderiminde farklı ve karışıklık kavramları yer alır. Gönülün istediğinin başka, dilin söylediğinin başka oluşu ile ala renginin karmaşıklığı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Düşünülenle söylenen farklı olmak. (amaç)

köñül til kiçig tut-: gönlünü ve dilini küçük tutmak

köñül til kiçig tut beëütme sözüg “Gönlünü ve dilini küçük tut, sözü büyütme!” (KB: 1282 [145], 1695 [187], 4039 [407], 4534 [455], 5251 [523]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlünü ve dilini küçük tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Küçük, boyutları benzerlerinininkinden daha ufak olandır. *Gönlünü ve dilini küçük tutmak* öbeğinde, gönül düşünüleni, dil ise söyleneni temsil eder. Diğer bir ifadeyle, düşünülen onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *gönül* ile söylenen ise onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *dil* ile bağdaştırılmıştır. Bu ikisini nicelik olarak *küçük tutmak*, nitelik olarak daha aşağıda görmeyi yani tevazu göstermeyi ifade eder. Gönül ve dil, küçük niteleyicisini alabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tevazu ile hareket etmek. (amaç)

köñül tokı: gönül tokluğu

anıñ ma'nisin uk ay köñlüm tokı “Bunun manasını anla ey gönlümü doyuran (insan).” (KB:3872 [390]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül tokluğu (araç)

İlişki Ögesi: Tok “açlığını gidermiş, alması gereken besinleri bünyesine almış olan”dır. Olumlu gönderime sahiptir. *Gönül tokluğu* ise gönlün ihtiyacı olan olumlu duygu ve düşüncelerin yeteri kadar bulunmasını ifade eder. Besinlerle doymuş insan ile olumlu duygu ve düşüncelerle dolu olan *gönül* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Duygu ve düşüncelere hitap eden. (amaç)

köñül tut-: gönül tutmak

sözümni unıtma maña tut köñül “Sözümü unutma, bana gönül bağla.” (KB: 1167 [134], 1656 [183], 2748 [287]);

sevinç erse kidin köñül tut aña “Sevinç çıkacaksa öyle ona gönül bağla.” (AH: 371 [70]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak, elde bulundurmaktır. Olumlu ve sabit gönderimlerine sahiptir. *Gönül tutmak* ise duygu ve düşünceleri bir kimseye yöneltmektir. Bir kimseye duyulan ilgi ve sevgi onun kaynağı olan *gönül* ile ifade edilmiştir. Gönül, tutma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Sevgiyle bağlanmak. (amaç)

köñül tüg-: gönül düğümlemek

köñülni tügermen erdem üze türlünür. “Gönlümü düğümlerim, erdemle dürülür.” (DLT: 387 [II 83]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düğümlemek “bükülebilir şeyleri kıvrarak kendine veya başka bir yere dolamak”tır. *Gönül düğümlemek* ise hissedilen bazı duygu ve düşünceleri bir düğüm gibi birbirine dolayarak etkisiz hâle getirmeyi ifade eder. Hisleri engellemek ile düğümlemek göstergesinin “birbirine dolamak, çözülmesi zor duruma getirmek” anlamları arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hislerine gem vurmak. (amaç)

köñül ula-: gönül bağlamak

bayatka tapug kılsa köñlin ulap “Gönülden bağlanarak Tanrı’ya ibadet eder.” (KB: 3445 [346], 4790 [479]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Bağlamak, bir şeyi bir yere tutturmaktır. *Gönül bağlamak* ise duygu ve düşünceleri bir kimseye veya herhangi bir şeye tutturmayı yani sevmeyi ifade eder. Gönül, bağlama işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Sevgiyle bağlanmak. (amaç)

köñül ur-: gönül koymak

adaktaki köñülüğ ursar “Sondaki düşüncesini samimiyetle açığa vursa...” (KB: 6304 [624]; KurT: 16₄₂ [52], 39₃₈ [106], 16₉₉ [56]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül koymak (araç)

İlişki Ögesi: Koymak, bir şeyi bir yere bırakmaktır. *Gönül koymak* ise duygu ve düşünceleri ortaya çıkarmak/koymaktır. Bir kimsenin gerçek duygu düşüncelerini bilinir hâle getirmesi onunla bağlantılı olan *gönül koymak* öbeğiyle ifade edilmiştir. Gönül, koyma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Duygu ve düşüncesini samimiyetle açığa vurmak. (amaç)

köñül üz-: gönül kesmek

katılğan köñül mundın üzgil bura “Gayret et, bunu gönlünden çıkar.” (KB: 6630 [653]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek, ikiye veya dibinden ayırmak anlamlarına sahiptir. Soyut kavramlar için genellikle son vermek anlamıyla kullanılır. *Gönül kesmek*, bir kimseye karşı duyulan duyguları kesmek, onlara son vermektir. Hissedilen olumlu duygulara son vermek, *kesmek* sözcüğünün anlamından hareketle ifade edilmiştir. Gönül, kesme işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: İlgisini kesmek, gönülden çıkarmak. (amaç)

köñül yarut-: gönül aydınlatmak

agrımış köñüllüğü tınlıqlarını köñüllerin yarutdaçı “Ağrımış gönüllü canlıların gönüllerini aydınlatacak...” (KB: 769 [94]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül aydınlatmak (araç)

İlişki Ögesi: Aydınlatmak, *olumlu* gönderime sahiptir. Olumsuzluğu/karanlığı giderip görünür ve ferah/aydınlık duruma getirmektir. Duyguların kaynağı olan gönlü aydınlatmak ise olumsuzluklardan arınarak mutluluk ve huzuru getirmeyi ifade eder. Gönül, aydınlatma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Neşe vermek, ümitvar etmek. (amaç)

köñül yay-: gönül yaymak

ol meniñ köñül yaydı “O, benim gönlümü meylettirdi.” (DLT: 553 [II 278]; KB: 2744 [287]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül yaymak (araç)

İlişki Ögesi: : Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yaymak ise bir şeyi açarak ve düzelterek bir alanı örtecek biçimde sermektir. Gönül yaymak, duyguları başka duygularla örtüşecek şekilde ortaya sermek/bıraktırmasıdır. Gönül, yayma işine konu edilerek somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Gönlü meylettirmek. (amaç)

köñül yaz-: gönül açmak

tügilmiş köñülni yazar beg sözi “Beyin sözü düğümlenmiş gönülleri açar.” (KB: 3182 [324]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül açmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Açık ise engelsiz, sorunsuz gönderimine sahiptir. *Gönül açmak*, hissedilen duyguların olumlu/güzel olmasını ifade

eder. Gönül, açma işine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Neşe vermek, ümit vermek. (amaç)

könül yélkit-: gönül uçurmak

étinmiş kelin teg könül yélkitür “Süslenmiş gelin gibi gönül uçurur.” (KB: 3440 [355], 3567 [358], 3329 [337]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül uçurmak (araç)

İlişki Ögesi: Uçurmak “bir şeyin havada yol almasına sağlamak”tır. Olumlu gönderime sahiptir. *Gönül uçurmak* öbeğinde ise olumlu duyguların yol alması/hissedilmesi söz konusudur. Bir kimsenin olumlu duygularını üzerine çekmek *uçurmak* sözcüğünün anlam ve gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Gönül, uçma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hayran bırakmak. (amaç)

könülde yat-: gönülde yatmak

tiriglikte kitmez könülde yatur “Yaşadıkça gitmez, gönülde yatar.” (KB: 2577 [270]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönülde yatmak (araç)

İlişki Ögesi: Yatmak “bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak”tır. *Gönülde yatmak* ise bir kimseye duyulan duyguların gönülde bulunmasını/yer etmesini ifade eder. İnsanın duygu ve düşünceleri içerisinde belli bir yere sahip olan sevgi ve ilginin durumu, *yatmak* ile ifade edilmiştir. Gönül, yatılabilecek bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aklından ve gönlünden çıkarmamak. (amaç)

könülde yırak tut-: gönülden uzak tutmak

könülde yırak tudgu okşag meñiz “Ona benzer suret (düşünmek) gönülden uzak tutulmalıdır.” (KB: 3720 [374]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönülden uzak tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Uzak, iki şey arasındaki mesafenin fazla olmasıdır. Uzak tutmak ise bir şeyin veya bir kimsenin uzakta kalmasını sağlamaktır. *Gönülden uzak tutmak*, iki kişi arasındaki duygusal mesafenin fazla olmasıdır. Bir kimsenin, kendisini seven birini duygu ve düşüncelerinden uzak kalmasını sağlamasıdır. Duygusal açıdan meydana gelen/getirilen uzaklık ile somut mesafeler arasındaki uzaklık arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgiden yoksun bırakmak.(amaç)

köñüldin bér: gönülden vermek

köñildin bérü kıldı eēgü dua “Gönülden vererek güzel dualar etti.” (KB:1265 [144]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönülden vermek (araç)

İlişki Ögesi: Vermek “üzerinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erıştirmek”tir. *Gönülden vermek* ise bir şeyi içinden gelerek, isteyerek birisine vermektir. Gönül, içerisinden çıkarıp bir şeyler verilebilecek bir gerece benzetilmiştir. Duygular ise bu gerecin içindeki malzemelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Samimiyetle vermek. (amaç)

köñüldin çıkar-: gönülden çıkarmak

köñüldin çıkargıl tawar suklukın “Mal hırsını gönülden çıkar.” (AH: 185 [55])

köñüldiñ çıkargu kamug dünyasın “Bütün dünya arzularını gönülden çıkarıp atmalıdır.” (KB: 4808 [481]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönülden çıkarmak (araç)

İlişki Ögesi: Çıkarmak, birinin veya bir şeyin çıkmasını sağlamaktır. Gönülden çıkarmak ise duyulan sevginin çıkmasını/bitmesini sağlamaktır. Gönül, içerisinden çıkarıp bir şeyler verilebilecek bir gerece benzetilmiştir. Duygular ise bu gerecin içindeki malzemelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgisini içinden atmak. (amaç)

köñülü agrı-: gönlü ağrımak

tirig sözke agrır köñül kiç yılın “Kaba sözün acısını gönül uzun yıllar çeker.” (KB: 3430 [345], 4302 [432]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlü ağrımak (araç)

İlişki Ögesi: Ağrı “vücudun herhangi bir yerinde duyulan şiddetli acı”dır. Olumsuz, sıkıntılı gönderimlerine sahiptir. *Gönlü ağrımak* ise sahip olunan olumsuz duygu ve düşüncelerin insana hissettirdiği acı/sıkıntıdır. Sıkıntı içinde olan/üzülen bir insanın içinde olduğu duygu durumuyla fiziksel bir ağrı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sıkıntı içinde olmak, incinmek. (amaç)

köñülü çök-: gönlü çökmek

könlün çökürme sen inç yat köni “Gönlünü çökertme, müsterih ol.” (KB: 1109 [128], 1551 [172], 1591 [176]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlü çökmek (araç)

İlişki Ögesi: Çökmek “bulunduğu düzeyden aşağı inmek”tir. Olumsuz gönderime sahiptir. *Gönlü çökmek*, gönülde hissedilen duyguların bulunduğu değerden aşağıya düşmesi durumudur. Duyguların olumsuz hâle gelmesi ile çökmek eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Umutsuzluğa düşmek. (amaç)

köñüli kara bol-: gönlü kara olmak

haram birle köñlüm kara boldı kir “Haram kiriyle gönlüm kara oldu.” (KB: 6463 [638]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlü kara olmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara, en koyu renktir. Olumsuz, sıkıntı gönderimlerine sahiptir. *Gönlü kara olmak*, duygu ve düşüncelerin kötü/olumsuz olmasıdır. Gönül, kara niteleyicisini alabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyilik düşüncesinden uzaklaşmak. (amaç)

köñülin kén tut-: gönlünü geniş tutmak

bayat bérmişdin tutar köñli kén “Tanrı’nın verdiğini geniş gönülle sarf ederler.” (KB: 4416 [44]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlünü geniş tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Geniş, alanı büyük olandır. *Olumlu, açık, ferah* gönderimlerine sahiptir. *Gönlünü geniş tutmak*, olumsuz duygu ve düşüncelerle (vesvese) gönlü doldurmamak, sıkıkmamak anlamına gelir. Gönül, geniş niteleyicisini alabilen bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Rahat olmak, sakin davranmak. (amaç)

köñüli köy-: gönlü yanmak

köñli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar “Kalbi yanık, kanı kurumuş ağzını açıp katılarak güler.” (DLT: 360 [II 56]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlü yanmak (araç)

İlişki Ögesi: Yanmak “ısı etkisiyle vücudun bir yanının yara olması”dır. Yanma esnasında şiddetli acı duyulur. Olumsuz duygular içerisinde olan insanın duyduğu hisle

yanık acısının verdiği his arasında benzerlik kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçi yanmak, acı çekmek, çok üzülmek. (amaç)

köñülin bulga-: gönlünü bulandırmak

ol er anıñ köñlin bulgağı “O adam onu rahatsız etti ve kızdırdı.” (DLT: 570 [II 298]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlünü bulandırmak (araç)

İlişki Ögesi: Bulamak “bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kapatmak”tır. *Gönlünü bulandırmak* ise olumlu duygu ve düşüncelere sahip bir insanı olumsuz fikirlerle etkilemektir. Bu etkilenme sonucunda duyulan sıkıntı ve rahatsızlık *gönül bulandırmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Gönül, bulandırma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canını sıkmak. (amaç)

köñülke biti-: gönlüne yazmak

unutma bu sözler köñülke biti “Bu sözleri unutma, gönlüne yaz.” (KB: 141 [151]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlüne yazmak (araç)

İlişki Ögesi: Yazmak “söz ve düşünceyi harflere dökerek kaydetmek”tir. *Gönlüne yazmak* ise bir kimseyi veya bir şeyi duygu ve düşüncelere dökerek zihne/gönle kaydetmektir. Bir şeyi dikkate almak ve unutulmayacak bir yere koymak ile *yazmak* sözcüğü arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hiç unutmamak, iyice bellemek. (amaç)

köñülke sıg-: gönle sığmak

bu söz köñülke sıgđı “Bu söz gönüle hoş geldi.” (DLT: 271 [I 395]).

ilig köñline sıgđı erse tapug / elig bérđi devlet açıldı kapug “Hükümdar hizmetinden memnun kaldıkça saadet ona el verdi ve kapılar açıldı.” (KB: 1607 [178]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönle sığmak (araç)

İlişki Ögesi: Sığmak, bir yere bütünüyle girebilmektir. *Gönle sığmak*, bir kimsenin tutum ve davranışlarıyla veya bir şeyin etkileyiciliği ile gönle bütünüyle girebilmesidir. Birinin gönlüne bütünüyle girebilmek ise orada yer edinmeyi benimsenmeyi ifade eder. Gönül, içine sığılabilecek bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönülde yer etmek, benimsenmek. (amaç)

köñülke sıgur-: gönle sığdırmak

eşittim köñülke sıgurdum anı “Duydum ve ona gönlümde yer verdim.” (KB:3860 [388]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönle sığdırmak (araç)

İlişki Ögesi: Sığmak, bir yere bütünüyle girebilmektir. *Gönle sığdırmak*, bir kimsenin tutum ve davranışlarıyla veya bir şeyin etkileyiciliği ile gönle bütünüyle girmesini sağlamaktır. Birinin gönlüne bütünüyle girebilmek ise orada yer edinmeyi benimsenmeyi ifade eder. Gönül, içine sığdırılabilecek bir mekâna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Benimsemek, gönlünde yer vermek. (amaç)

köñülke siñ: gönle sinmek

söz köñülke siñdi ”Söz, gönüle sindi.” (DLT: 614 [II 351]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönle sinmek (araç)

İlişki Ögesi: Sinmek “hiç çıkmayacak veya güç çıkacak biçimde işlemek, nüfuz etmek”tir. *Gönle sinmek* ise bir kimsenin gönlüne hiç çıkmayacak veya güç çıkacak biçimde işlemeyi, nüfuz etmeyi ifade eder. Kalbe işlenmek, özümsemek ile *sinmek* sözcüğünün anlamı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kalbe işlemek, özümsemek. (amaç)

köñülke tokı-: gönle işlemek

bu beytig sen köñülke tokı “Sen bu beyti oku ve gönlüne işle.” (KB: 2253 [240]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönle işlemek (araç)

İlişki Ögesi: İşlemek; nakşetmek, etkilemek, nüfuz etmektir. *Gönle işlemek* ise bir kimseyi veya bir şeyi gönlüne girdirmek, nüfuz ettirmektir. Etkilenmek, özümsemek ile *sinmek* sözcüğünün anlamı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Özümsemek, iyice bellemek, gönlünde yer vermek. (amaç)

köz iē-: göz gezdirmek

liw aş terki kirse körü iēsa köz “Yemek sofrası geldiğinde ona göz gezdirmeli” (KB: 2549 [268]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz gezdirmek (araç)

İlişki Ögesi: Gezmek “bir yerde dolaşmak, yürümek”tir. *Göz gezdirmek* ise bakışları bir şey üzerine yöneltmektir. Göz, gezebilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çabucak incelemek. (amaç)

köz kam-: göz kamaştırmak

yüzi körklüg erdi körüp köz kamar “Bakanın gözlerini kamaştıran yüz güzelliği vardı.” (KB: 464 [60], 5799 [575]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz kamaştırmak (araç)

İlişki Ögesi: Kamaşmak “ekşi bir şey sebebiyle dil, damak veya dişin uyuşması”dır. *Göz kamaştırmak* öbeğinde, ekşi bir şeyin ağızda bıraktığı etki ile güzel/hoş bir kimsenin veya bir şeyin gözde bıraktığı etki arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hayran bırakmak. (amaç)

közde akın akıt-: gözden sel akıtmak

tutup kuçtı közde akıttı akın “Tutup kucakladı gözlerinden sel gibi yaş akıttı.” (KB: 1160 [133]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözden sel akıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Sel, hareket hâlindeki yoğun su akımıdır. *Gözden sel akıtmak* ise olağandan daha fazla gözyaşının akmasını ifade eder. Çok ağlandığında gelen su ile sel suyunun yoğunluğu arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok ağlamak. (amaç)

közi kirlen-: gözü kirlenmek

köz kirlendi “Göz kirlendi.” (DLT: 392 [II 88]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü kirlenmek (araç)

İlişki Ögesi: Kirlenmek “pislenmek, lekelenmek” anlamına gelir. *Gözü kirlenmek*, sarhoşluğun veya uykunun etkisiyle dalgın dalgın bakmayı ifade eder. Bakıştaki bu durum ile kirli bir nesne arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Gözün açık ve canlı bakmaması/ağırlaşması ile *kirlenmek* eylemi ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mahmurlaşmak. (amaç)

közi toē-: gözü doymak

üküş neñ körü toēmış erse közi “Çok mal görerek gözü doymuş olmalı.” (KB: 2751 [287], 5760 [571]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü doymak (araç)

İlişki Ögesi: Tok “açlık hissetmeyinceye kadar yemiş olan”dır. Sözcüğün kavram alanında gereksinimi karşılamış, tatmin olmuş anlamaları yer alır. *Gözü doymak* öbeğinde, duygular birer besin maddesine, göz ise doyma eylemini gerçekleştirmiş bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Arzuları kanmak. (amaç)

közi tok: gözü tok

akı hem közi tok ne köyli tolu “Cömert, gözü tok ve gönlü dolu olmalıdır.” (KB: 1964 [214], 1191 [136], 2000 [217], 2170 [232], 2200 [235]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü tok (araç)

İlişki Ögesi: Tok, açlığı kalmayınca kadar yemiş olandır. Sözcüğün kavram alanında *gereksinimi karşılamış, tatmin olmuş* anlamaları yer alır. *Gözü tok* öbeğinde, duygular birer besin maddesine, göz ise doyma eylemini gerçekleştirmiş bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dünya malına düşkün olmayan. (amaç)

közi iler-: gözüne ilişmek

meniñ közüme neñ ilerdi “Benim gözüme bir şey ilişti.” (DLT: 99 [I 184]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözüne ilişmek (araç)

İlişki Ögesi: İlişmek; bir şeye hafifçe dokunmak, takılmaktır. *Gözüne ilişmek* ise bir şeyin kısa bir süreliğine göze takılması yani görüş alanına girmesidir. Gözün bir şeyi fark etmesi ile ilişmek sözcüğü arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dikkatini çekmek. (amaç)

kurç eren: çelik adam

kurç eren “Dayanıklı, yiğit adam” (DLT: 173 [I 270]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Çelik adam (araç)

İlişki Ögesi: Çelik sözcüğünün duygu değerinde sert ve sağlam kavramları yer alır. *Çelik adam*, çelik gibi olan, çeliğe benzeyen adamdır. Çeliğin özellikleri ile sağlam/dayanıklı olan adam arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dayanıklı yiğit adam. (amaç)

kurç yürek: çelik yürek

atın alp katıg kurç yana toñ yürek “Cesur, kahraman; katı, çelik, pek yürekli (olmalıdır).” (KB: 1949 [23]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Çelik yürek (araç)

İlişki Ögesi: Çelik sözcüğünün duygu değerinde sert ve sağlam kavramları yer alır. Yürek ise tüm duyguların kaynağıdır. İnsanın kendisi yerine cesaret duygusunun ortaya çıktığı yürek göstergesi kullanılmıştır. *Çelik yürek*, çeliğin özelliklerine sahip olan yürektir. Çelikten yapılmış bir madde ile cesaret duygusu gelişmiş olan yürek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cesur yürek. (amaç)

kurç yüreklig: çelik yürekli

biri alp atın kurç yüreklig eren “Biri cesur, kahraman ve çelik yürekli insandır.” (KB: 5911 [585]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Çelik yürekli (araç)

İlişki Ögesi: Çelik sözcüğünün duygu değerinde sert ve sağlam kavramları yer alır. Yürek ise tüm duyguların kaynağıdır. İnsanın kendisi yerine cesaret duygusunun ortaya çıktığı yürek göstergesi kullanılmıştır. Çelikten yapılmış bir madde ile cesur bir kimse arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cesur. (amaç)

kurug söz: kuru laf

kuruk kaşuk agızka yaramas kurug söz kulakka yaramas “Boş kaşık ağza fayda vermez, boş laf kulağa fayda vermez.” (DLT: 192 [I 293]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kuru laf (araç)

İlişki Ögesi: Kuru “suyu, nemi olmayan” anlamına gelir. Cansız, etkisiz gönderimlerine sahiptir. *kuru laf* ise hiçbir etkiye ve sonuca sahip olmayan/ bir işe yaramayan laftır. Lafın etkisizliği ile *kuru* göstergesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gereksiz, işe yaramaz konuşma. (amaç)

kurug zahmet: kuru zahmet

harislik tek erke kurug zahmet ol “Harislik insan için boş bir zahmettir.” (AH: 304 [64]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kuru zahmet (araç)

İlişki Ögesi: Kuru “suyu, nemi olmayan” anlamına gelir. Cansız, etkisiz gönderimlerine sahiptir. *Kuru zahmet* ise gösterilen emek ve çabanın hiçbir etkiye ve sonuca sahip

olmamasını ifade eder. Zahmet, kuru niteleyicisini alan somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Boşuna uğraşmak. (amaç)

kutı kaç: kutu kaçmak

bu iki kılıktın iēuk kut kaçar “ Bu iki davranıştan mübarek kut kaçar.” (KB: 1335 [151], 1338 [151]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kutu kaçmak (araç)

İlişki Ögesi: Kaçmak, hızla koşup bir yere saklanmaktır. *Kutun kaçması* ise hissedilen olumlu duyguların hızlı bir şekilde sona ermesini ifade eder. Mutluluk, kaçabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bahtı kötüleşmek. (amaç)

kutı uç-: kutu uçmak

anıg kutu uçtu “Onun talihi uçtu.” (DLT: 92 [175]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kutu uçmak (araç)

İlişki Ögesi: Uçmak; havada yol almak, ilerlemektir. *Kutun uçması* ise olumlu duyguların bir kimseden hızlı bir şekilde uzaklaşmasını ifade eder. Kut/mutluluk, uçabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bahtı kötüleşmek. (amaç)

kuvveti kaç-: kuvveti kaçmak

kavi erse kamlur kaçar kuvveti “Sağlam ise de eğilir, kuvveti kaçar.” (AH: 196 [56]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kuvveti kaçmak (araç)

İlişki Ögesi: Kaçmak, hızla koşup bir yere saklanmaktır. *Kuvvetin kaçması* ise insanın fiziksel gücünün azalması anlamına gelir. Kuvvet kaçabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gücü yitmek. (amaç)

oēug köñüllüg: uyanık gönüllü

oēug köñüllüg er “anlayışlı adam” (DLT: 44 [I 106]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uyanık gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Uyku “dış uyaranlara karşı bilincin, bütününe veya bir bölümünün yitdiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu”dur. Uyanık bir insanın bilinci yerinde ve algıları açıktır. Her türlü etkiye karşı fiziksel veya duygusal tepkiler gösterebilir. Gönül ise kalpte oluşan duyguların

kaynağıdır. *Uyanık gönüllü*, her türlü dış etkiye açık, idrak gücü fazla ve tepkilerini etkin bir şekilde kullanan bir kimseyi ifade eder. Bu ise ferasete ve hoşgörüyeye işaret eder. Gönülün durumu, uyanık olan canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Anlayışlı. (amaç)

osallık usı: gaflet uykusu

negü tér eşit amdı köñli köni / osallık usından oēunmuş küni “Dürüst ve gaflet uykusundan uyanmış insan ne der dinle!” (KB: 1523 [69]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gaflet uykusu (araç)

İlişki Ögesi: Gaflet “çevrede olup bitenlerin farkına varamama durumu”dur. Uyku ise dış uyaranlara karşı bilincin, bütününe veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumudur. Gaflet uykusu ise gafil olan bir kimsenin bu durumu bilinci ve algıları kapalı olarak belli bir süre boyunca sürdürmesini ifade eder. Gaflet içinde olmak ile uyku arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aymazlık durumu. (amaç)

ögi köñli açıl-: aklı ve gönlü açılmak

ögi köñli açılıp yarudı yula “Aklı ve gönlü açılıp (yolunu) meşaleler aydınlattı.” (KB: 601 [76]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı ve gönlü açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Akıl; düşünme, kavrama ve anlama gücüdür. Gönül ise kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Açık; olumlu, engelsiz, gönderimlerine sahiptir. Aklın ve gönlün açılması, duygu ve düşüncelerin olumlu ve sorunsuz olmasını ifade eder. Olumlu şeyler düşünen ve hisseden insan ise huzurlu olur. Akıl ve gönül, açılma işine konu olabilen somut nesnelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ferahlamak, huzur dolmak. (amaç)

ögi köñli tiril-: aklı ve gönlü dirilmek

ögi köñli tirlür küwenür özün “Aklı ve gönlü canlanır, kendine güven duyar.” (KB: 603 [603]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı ve gönlü dirilmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl “düşünme, kavrama ve anlama gücü”dür. Gönül ise kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Diri “canlı, güçlü, zinde” anlamına gelir. Olumlu gönderime

sahiptir. *Aklın ve gönlün dirilmesi*, duygu ve düşüncelerin güçlü ve coşkulu olmasını ifade eder. Heyecan/coşku ve mutluluk gibi duyguların hissedilmeye başlanması ile *dirilmek* kavramı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canlanmak, yaşama sevinci bulmak. (amaç)

ögi köñli tügöl-: aklı ve gönlü düğümlemek

tügüldi ögi köñli yetlümedi “Aklı ve gönlü düğümlendi, anlayamadı.” (KB: 1573 [174]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı ve gönlü düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düğümlemek “bükülebilir şeyleri kıvrarak kendine veya başka bir yere dolamak”tır. Düğüm, çözme aşamasında çaba gerektirir. Bunda dolayı zorlu ve olumsuz gönderimlerine sahiptir. *Aklı ve gönlü düğümlemek*, sıkıntıların bir yerde toplanıp birleşmesini ifade eder. Anlaşılması zor bir durumla çözülmesi zor olan bir düğüm arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aklı karışmak. (amaç)

ögi téril-: aklını toparlamak

térildi ögi hem koyuldi bilig “Aklı başına geldi ve bilgisi derinleşti.” (KB: 3070 [315]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklını toparlamak (araç)

İlişki Ögesi: Akıl “düşünme, kavrama ve anlama gücü”dür. Toparlamak ise bir araya getirmektir. Bilincin gelişmesi/akıllanmak, duygu ve düşüncelerini toplu bir şekilde bir araya getirilmesi/düzenlenmesi ile ifade etmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Akıllanmak, bilinci geliştirmek. (amaç)

ögi tügöl-: aklı düğümlemek

tügüldi ögi köñlü yetlümedi “Aklı takılıp işin içinden çıkamadı.” (KB: 1573 [174]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düğümlemek “bükülebilir şeyleri kıvrarak kendine veya başka bir yere dolamak”tır. Düğüm, çözme aşamasında çaba gerektirir. Bunda dolayı zorlu ve olumsuz gönderimlerine sahiptir. Aklın/düşüncelerin düğümlemesi ise sıkıntıların bir yerde toplanıp birleşmesini ifade eder. Anlaşılması zor bir durumla çözülmesi zor olan bir düğüm arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Akıl erdirememek, kavrayamamak. (amaç)

ögi uçgun-: aklı gitmek

ögi uçgunmuş kişi “Aklı başlından gitmiş kişi...” (KurT: 47₂₀ [135]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı gitmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl “düşünme, kavrama ve anlama gücü”dür. Aklın gitmesi, düşünme yetisinin gitmesi anlamına gelir. Bir kimsenin ne yapacağını bilemez duruma gelmesi, *aklı gitmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Akıl, gitme eylemine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ne yapacağını bilememek. (amaç)

ögi yit-: aklı yitmek

koradı küçi künde yitti ögi “Kuvveti azaldı gün geçtikçe bilincini yitirdi.” (KB: 1062 [123]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı yitmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl; düşünme, kavrama ve anlama gücüdür. Kaybolmak ise “görünür olmaktan çıkmak” anlamına gelir. Aklın yitmesi, düşünme yetisinin kaybolması anlamına gelir. Akıl/düşünme yetisi, görünür olmaktan çıkan bir somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bilincini kaybetmek. (araç)

ögin köñlün bışur-: aklını ve gönlünü pişirmek

bışursa ögi köñli sakış tuta “Hesap tutmada aklını ve gönlünü pişirse...” (KB: 2782 [290]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklını ve gönlünü pişirmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl “düşünme, kavrama ve anlama gücü”dür. Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Pişirmek ise “bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenilebilecek veya içilebilecek duruma getirmek”tir. *Aklını ve gönlünü pişirmek*, duygu ve düşünceleri yeteri kadar geliştirerek, doğru kullanılabilecek seviyeye/kıvama getirmektir. Duygu ve düşüncelerin doğru işleyecek duruma gelmesi yani olgunlaşmak ile *pişirmek* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Olgunlaşmak, tecrübe sahibi olmak. (amaç)

öpke kagrul-: ciğeri kavrulmak

üëik otu tutunup öpke yürek kagrulur “Aşk ateşi tutuştuğunda ciğer, yürek kavrulur.” (DLT: 339 [II 35]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ciğeri kavrulmak (araç)

İlişki Ögesi: Kavurmak, fazlaca pişirmektir. İnsan için düşünüldüğünde olumsuz, yakıcı ve acı verici gönderimlerine sahiptir. Ciğer ise yürek, iç anlamında kullanılmıştır. İnsanın hissettiği olumsuz duygulardan dolayı üzülməsi, acı çekmesi ile *kavrulmak* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acı çekmek. (amaç)

öwke siñür-: öfke sindirmek

yürekler boguz başına kelgüsi öwke siñrügüli “Yükleri boğazlarının başına gelip öfkelerini bastıranlar...” (KurT: 40₁₈ [110], 12₈₄ [45]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öfke sindirmek (araç)

İlişki Ögesi: Sinmek “kendini göstermemek için büzülmek, saklanmak”tır. *Öfkenin sinmesini sağlamak* ise hissedilen öfke duygusunu olumlu duygulara karıştırarak saklamak veya arkalara atmaktır. Öfke, somut bir şeye benzetilerek sinme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öfke bastırmak. (amaç)

özin köyür-: kendini yakmak

körürde köyürme özüñni küçün “Göz göre göre kendini yakma –zorla ateşe atma-” (KB: 3624 [364]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini yakmak (araç)

İlişki Ögesi: Yanmak “ısı ve ışık yayarak kül durumuna geçip yok olmak”tır. Olumsuz, kötü, acı gönderimlerine sahiptir Kendini yakmak ise acı duymayı ve zarar görmeyi ifade eder. Bir kimsenin yaşadığı olumsuz bir durum ile yanma sonucu ortaya çıkan durum arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendi felaketine neden olmak. (amaç)

özin otka at-: kendini ateşe atmak

özüñ otka atma bu dünya üçün “Bu dünya için kendimi ateşe atma.” (KB: 1284 [146]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini ateşe atmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan için ateş; olumsuz, kötü, acı gönderimlerine sahiptir. *Kendini ateşe vermek*, bilerek acı duymayı ve zarar görmeyi ifade eder. Tehlikeli bir durum ile yanma sonucu ortaya çıkan durum arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bile bile tehlikeli işlere girişmek. (amaç)

özin yulug kıl-: kendini harcamak

yulug kıldım emdi saña men bu öz “Ben kendimi artık sana feda ettim.” (KB: 1603 [177]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini harcamak (araç)

İlişki Ögesi: Harcamak; “tükenmek, yok olmak”tır. Bir kimsenin *kendini harcaması*, herhangi bir şey karşılığında zarar görmesini veya acı çekmesini ifade eder. Kişinin duygusal veya fiziksel açıdan tükenme durumu, harcama eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendini feda etmek. (amaç)

sakınç yé-: düşünce yemek

muyan bérsü teñri sakınçım yédiñ “Tanrı bunun sevabını sana versin, sen benim endişemi taşıdın.” (KB: 3684 [470]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Düşünce yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek, besinleri vücuda almaktır. *Düşünce yemek* ise bir durumu veya konuyu akla almayı, düşünmeyi ifade eder. Bir şeyi düşünmek ile bir besini yemek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Endişe duymak. (amaç)

sarp yürek: sarp yürek

yorık bolsa eēgü aya sarp yürek “Ey sarp yürekli, iynin serbestçe dolaşabilmesi için ...” (KB: 5549 [551]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sarp yürek (araç)

İlişki Ögesi: Sarp; çıkılması ve geçilmesi güç olandır. Dik ve sağlamdır. Yürek ise bir kimsenin ruhsal yönüdür. İnsan yerine duygularının kaynağı olan *yürek* kullanılmıştır. Yüreğin korku ve üzüntü gibi duyguları kolayca hissetmemesi ile *sarp* göstergesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dayanıklı, metin. (amaç)

silig söz: temiz söz

ulugka kiçigke silig kıl sözün “Büyüğe sözü tatlı dil kullan.” (AH: 356 [69]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Temiz söz (araç)

İlişki Ögesi: Temiz, kirli veya bulaşık olmayandır. Olumlu ve sorunsuz gönderimlerine sahiptir. Temiz olan bir şey; lekeli, pis veya özürlü olmaz. Güzel/tatlı söz ise kötülük

veya hata bulundurmaz. İkisi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tatlı dil, güzel söz. (amaç)

silig kılınç: temiz karakter

uwut bérđi kılkı hem kılınçı silig “Ona ar duygusu güzel tavır ve temiz yaradılış ihsan etti.” (KB: 149 [31]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Temiz karakter (araç)

İlişki Ögesi: Temiz, kirli veya bulaşık olmayandır. Olumlu ve sorunsuz gönderimlerine sahiptir. Temiz olan bir şey; lekeli, pis veya özürlü olmaz. Güzel huy ise, aldatıcı, üzücü, kırıcı vb. davranışlar barındırmaz. İkisi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel huy. (amaç)

silig kız: temiz kız

silig kız okır teg köñül bérmişin “(Sanki) pakça bir kız gönül verdiğini çağırıyor.” (KB: 75 [25]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Temiz kız (araç)

İlişki Ögesi: Temiz “kirli veya bulaşık olmayan” anlamına gelir. Olumlu ve sorunsuz gönderimlerine sahiptir. Temiz olan bir şey; lekeli, pis veya özürlü olmaz. Namuslu kız ise ahlaksız, onursuz bir davranışta bulunmaz. İkisi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Namuslu kız. (amaç)

silig saw: temiz söz

biligin ukuşın silig savını “Bilgisini, anlayışını, temiz sözünü” (KB: 527 [67]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Temiz söz (araç)

İlişki Ögesi: Temiz, kirli veya bulaşık olmayandır. Olumlu ve sorunsuz gönderimlerine sahiptir. Temiz olan bir şey; lekeli, pis veya özürlü olmaz. Güzel/tatlı söz ise kötülük veya hata bulundurmaz. İkisi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel söz. (amaç)

söz berkit-: söz sağlamlaştırmak

topuk yérde urdum bu söz berkitü “Bu sözü sağlamlaştırmak için topu yere koydum.” (KB: 661 [82]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz sağlamlaştırmak (araç)

İlişki Ögesi: Sağlam; “dayanıklı, kolay bozulmayan”dır. *Söz sağlamlaştırmak* ise sözün bozulmamasını ve netleşmesini sağlamaktır. Sözün iyi anlaşılması yanlış, eksik, değişken olmamasını ifade eder. Bu öbekte söz, sağlamlaştırma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözün daha iyi anlaşılmasını sağlamak. (amaç)

söz iē-: söz göndermek

bir oğlan yügürtti tilin söz iēip “Söz göndermek için bir çocuk koşturdu.” (KB: 574 [72]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz göndermek (araç)

İlişki Ögesi: Göndermek “bir yere doğru yola çıkarmak”tır. Bir konu yerine onun bir parçası olan söz kullanılmıştır. Söz göndermek ise bir konuyu bir kimseye doğru yola çıkarmak, ulaştırmaktır. Söz, somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Haber salmak. (amaç)

söz kabart-: söz kabartmak

ol sözüg kabarttı “O sözü abarttı” (DLT: 630 [II 370]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz kabartmak (araç)

İlişki Ögesi: Kabarmak “ağırlığı artmadan hacmi büyümek”tir. *Sözü kabartmak* ise niteliğini arttırmadan niceliğini büyütme. Sözün abartılması ile *kabarmak* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Ayrıca söz, somut bir nesne olarak değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözü abartmak, mübalağa etmek. (amaç)

söz kel-: laf gelmek

körklüg kişike söz kelir “Güzel kişiye söz gelir.” (DLT: 160, 161 [I 256]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Laf gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Gelmek; ulaşmak, varmaktır. Laf gelmek ise bir kimse hakkında yapılan konuşmaların başka insanlara ulaşması/varmasıdır. Bir konu/konuşma yerine onun bir parçası olan *laf* kullanılmıştır. Laf, somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dedikodusu yapılmak. (amaç)

söz koē-: söz bırakmak

ēlig aydı ay toldı koēgıl bu söz “Hükümdar ‘Bu sözleri bırak’ dedi.” (KB: 1080 [125]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz bırakmak (araç)

İlişki Ögesi: Bırakmak, elde bulunan bir şeyi tutmaz olmaktır. *Söz bırakmak* ise dilde bulunan sözleri söylemez olmaktır. Konuşma yerine onun bir parçası olan söz kullanılmıştır. Söz, bırakmak eylemi ile bir arada kullanılarak somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmamak. (amaç)

söz sökünç kel-: söz, sövgü gelmek

akı bol saña söz sökünç kelsesün “Cömert ol, sana söz sövgü gelmesin.” (AH: 231 [58]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz, sövgü gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Sövgü “onur kırıcı ve çoğu basmakalıp sözler”dir. Olumsuz bir duygu değerine sahiptir. Eleştiri kavramı, onun söz ve sövgü parçaları ile ifade edilmiştir. Eleştirinin bir kimseye yöneltilmesi ile *gelmek* eyleminin anlamı arasında bağlantı kurulmuştur. Söz, gelme işine konu olabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Eleştiriye muhatap olmak, yerilmek. (amaç)

söz ört-: söz örtmek

boēun hâli açgıl maña örtme söz “Halkın vaziyetini anlat, benden bir şey gizleme.” (KB: 3099 [317]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz örtmek (araç)

İlişki Ögesi: Örtmek, gizlemek için üstünü bir şeyle kapatmaktır. *Söz örtmek* ise bir konuyu başka bir konuyla kapatarak gizlemeye çalışmaktır. Bir sözü söylememek veya başka sözlerle kapatmak ile örtme eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söz gizlemek. (amaç)

söz tut-: söz tutmak

bu şair sözi tutsa sözke bayur “Bu şair sözünü tutsa sözü zenginleşir.” (KB: 2065 [223], 3792 [381], 4020 [405]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; elde bulundurmak, alıkoymaktır. *Söz tutmak* ise sözü akılda bulundurmaya, alıkoymaya ifade eder. Söylenen bir şeyi akılda tutmak ve dikkate almak, tutma eylemine benzetilmiştir. Birinin tavsiyesini dikkate almak, somutlaştırılarak söz

tutmak öbeğiyle ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin tavsiyesini dikkate almak. (amaç)

söz tutma-: söz tutmamak

olar erdiler boēun söz tutmaglı boēun “Onlar söz dinlemeyen bir halk idiler.” (KurT: 43₅₄ [124]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz tutmamak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; elde bulundurmak, alıkoymaktır. *Söz tutmak* ise sözü akılda bulundurmayı, alıkoymayı ifade eder. Söylenen bir şeyi akılda tutmak ve dikkate almak, tutma eylemine benzetilmiştir. Söylenen hiçbir sözü dikkate almamak, somutlaştırılarak *söz tutmamak* şeklinde ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yoldan çıkmak, söz dinlememek. (amaç)

söz yasıla-: söz yaymak

ol sözüg yasıladı “O sözü yaydı (genişçe söyledi).” (DLT: 588 [II 316]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz yaymak (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak “bir şeyi açarak sınırını genişletmek”tir. *Söz yaymak* ise sözün tüm ayrıntılarını ifade ederek anlatılmak isteneni açıkça ortaya koymaktır. Konuyu açarak ayrıntılarıyla ifade etmek ile somut bir nesneyi yaymak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözü açıkça, genişçe söylemek. (amaç)

söz yasta-: söz dokundurmak

ol anar söz yastadı “O, ona söz yaslardı (dokundurdu). (DLT: 584 [II 313]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz dokundurmak (araç)

İlişki Ögesi: Dokunmak “nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak”tır. *Sözün dokunması* ise sözün yüklü olduğu olumsuz duyguları gönlün duymasıdır. Gönlü sözle rahatsız etmek ile somut bir nesne aracılığıyla birine dokunmak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözle rahatsız etmek. (amaç)

sözi açıl-: sözü açılmak

kılınçıda körgil açılğay sözün “Hareketlerine bak, sözün açılacaktır.” (KB: 4285 [430]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Açmak; bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek, engeli kaldırmaktır. *Sözü açılmak* ise sözün anlaşılabilirliğinin önündeki bilinmezleri, engelleri kaldırmaktır. Konuşmayı anlaşılır bir şekilde ifade etmek ile somut bir nesneyi açmak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözleri daha iyi anlaşılacak. (amaç)

sözi süçit-: sözü tatlandırmak

süçitti sözi hem sewitti özin “Sözü tatlandırdı ve kendini sevdirdi.” (KB: 582 [73]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü tatlandırmak (araç)

İlişki Ögesi: Tatlı, şeker tadındadır ve damakta hoş bir his bırakır. *Sözü tatlandırmak* ise söze letafet katarak gönülde hoş bir his bırakmaktır. Konuşmaya güzellik katma ile tatlandırma eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmayı zevkli kılmak. (amaç)

sözi yaēil-: sözü yayılmak

ümeg eēgü tutsa yaēıldı sözü “Misafire iyi muamele edenin şöhreti yayılır.” (KB: 496 [64]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü yayılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak, bir şeyi açarak sınırını genişletmektir. *Sözü yayılmak* ise bir kimse ile ilgili düşüncelerin paylaşılarak birçok kişi tarafından bilinir duruma gelmeye başlamasıdır. Bir kimsenin adının dilden dile dolanarak şöhretinin artması ile somut bir nesnenin yayılması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti artmak. (amaç)

sözi yorı-: sözü yürüme

yorık bolsa kiminbudunka sözi “Halk içinde kim nüfuz sahibi olursa...” (KB: 547 [69], 3810 [383], 3843 [387]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü yürüme (araç)

İlişki Ögesi: Yürüme, adım atarak ilerlemektir. Devamlılık bildiren bir eylemdir. *Sözü yürüme* ise bir kimsenin söylediği sözün gereğini yapmak ve onu devam ettirmek anlamına gelir. Sözün kabul görmesi ve geçerliliğini koruması ile *yürüme* eylemi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söyledikleri dikkate alınmak. (amaç)

sözi yorık bol-: sözü yüğrük olmak

yorık bolsa kimiñ boēunka sözi “Halk üzerinde sözü geçecek kişi...” (KB: 547 [69]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü yüğrük olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüğrük; iyi yürüyen, iyi koşandır. Devamlılık bildiren bir addır. *Sözü yüğrük olmak*, bir kimsenin söylediği sözün geçmesi ve onu devam ettirilmesidir. Sözün kabul görmesi ve geçerliliğini koruması ile *yüğrük olmak* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözü geçmek, nüfuz sahibi olmak. (amaç)

sözin kes- (1): sözünü kesmek

sözin kesti élig hiç ündemedi “Hükümdar sözünü kesti, hiç ses çıkarmadı.” (KB: 625 [78], 1034 [121], 1510 [168], 404 [55], 698 [86], 1153 [132]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek, bir şeyi dibinden ayırmak anlamına gelir. Bir kimsenin *sözünü kesmek* ise konuşmasını bitirmesini sağlamayı ifade eder. Konuşmayı sonlandırmak ile somut bir nesneyi kesmek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmaya son vermek. (amaç)

sözin kes- (2): sözünü kesmek

sözin kesse koēgıl uzatma sözün “Sözünü keserse bırak, sözüne devam etme.” (KB: 4127 [416]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek “bir araç yardımıyla ikiye ayırmak, parçalamak” anlamına gelir. Bir kimsenin *sözünü kesmek* ise onun konuşmasına izin vermemeyi veya konuşmalarını ikiye ayırmayı/dağıtmayı ifade eder. Söz, kesme eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karşısındakinin konuşmasına fırsat vermemek. (amaç)

sözin kıy-: sözünden dönmek

er sözin kıydı “Adam sözünden döndü.” (DLT: 553 [II 278], 528 [II 248]; KB: 2013 [219], 2812 [293], 2876 [298], 3816 [384], 5076 [507]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünden dönmek (araç)

İlişki Ögesi: Dönmek “kendi eksenini etrafında veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek”tir. Değişkenlik ifade eder. *Sözünden dönmek* ise söylenen sözün dolayında

hareket ederek onun üzerinde durmamak yani onu yerine getirmemektir. Bir kimseye verilen sözün yerine getirilmemesi somutlaştırılarak dönme eylemi ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Verdiği sözü yerine getirmemek veya tutmamak. (amaç)

sözün tut-: sözünü tutmak

sözün anı kim tutar “Onun sözünü kim tutar?” (DLT: 323 [II 118]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; elde bulundurmak, alıkoymaktır. *Sözünü tutmak* ise sözü akılda bulundurmayı, alıkoymayı ifade eder. Bu öbek, bir kimsenin görüşlerine itibar etmeyi yani onu dikkate almayı karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Söz, tutma eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimsenin görüşlerine itibar etmek. (amaç)

sözün üz-: sözünü kesmek

işin eēgü bolgay kamuğ sözni üz “İşin iyi olacak, (başka) bütün sözü kes.” (KB: 2468 [260]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek “bir şeyi dibinden ayırmak” anlamına gelir. Bir kimsenin *sözünü kesmek* ise konuşmasını bitirmesini sağlamayı ifade eder. Söz, kesme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmaya son vermek. (amaç)

sözün yığ-: sözünü saklamak

kamuğ sözni yıgsa ukuş taplamaz “Her sözü saklamayı da anlayış hoş görmez.” (KB: 185 [35]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü saklamak (araç)

İlişki Ögesi: Saklamak; elinde bulundurmak, tutmaktır. *Sözünü saklamak* ise olur olmaz yere konuşmamayı ve herhangi bir yanışa veya dikkatsizliğe yer vermemeyi ifade etmektedir. Sözü, akıl süzgecinden geçirerek dile dökmek, söylenmesi doğru olmayanı kendinde tutmak *sözünü saklamak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Söz, saklama eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmalarına dikkat etmek. (amaç)

sözke bayu-: sözde zenginleşmek

bu şair sözi tutsa sözke bayur “Bu şair sözünü tutsa sözü zenginleşir.” (KB: 2065 [223]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözde zenginleşmek (araç)

İlişki Ögesi: Zengin; parası, malı çok olandır. *Sözde zenginleşmek* ise anlam ve derinlik açısından güçlü olmaktır. Sözün anlamsal inceliklerle dolu olması ile malı mülkü çok olan zengin bir kimse arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İfade gücü artmak. (amaç)

sözke süçin-: sözün tadını almak

er sözke süçindi “Adam sözün tadını aldı.” (DLT: 342 [II 38]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözün tadını almak (araç)

İlişki Ögesi: Tat “canlıların besinlerdeki uçucu olmayan bileşikleri damak, boğaz ve dil yüzeyindeki mukoza noktaları aracılığıyla algıladığı duyum”dur. *Sözün tadını almak* ise yapılan konuşmanın içerdiği düşünce ve duyguların akılda ve gönülde oluşturduğu haz hissidir. Konuşmayı gereği gibi yapabilmek ise güzel bir yemeğin tadını almaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendini konuşmaya kaptırmak. (amaç)

sözüg bışur-: sözü pişirmek

bışırlıg tilese bışırgu sözü “Olgunluk dilerse sözü pişirmelisin.” (KB:4036 [407]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü pişirmek (araç)

İlişki Ögesi: Pişirmek “bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenebilecek ve içilebilecek bir duruma getirmek”tir. *Sözü pişirmek* ise sözü akıl ve gönül süzgecinden gerektiği kadar geçirerek doğru bir şekilde ifade edecek duruma getirmektir. Bir kimsenin sözünü yerli yerinde kullanması ile pişirilen bir yemeğin istenilen kıvama gelmesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözü tartmak, yerli yerinde kullanmaya çabalamak. (amaç)

sözüg kev-: sözü gevelemek

er sözüg kevdi “Adam sözü geveledi.” (DLT: 272 [395]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü gevelemek (araç)

İlişki Ögesi: Bir besini yenebilir duruma getirmek için öncesinde çiğneyerek yutaktan geçebilecek duruma getirmek gerekir. Gevelemek ise “bir şeyi ağız içinde evirip

çevirmek”tir. Sözü söylenebilir duruma getirmeden mırıldanıp durmak ile bir besini yemeden önce ağızda gevelemeye benzetilmiştir. Diğer bir ifadeyle söz, geveleme eylemine konu olabilen bir gıda maddesine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Meramını anlatamamak. (amaç)

sözüğü teñle-: sözü tartmak

sözüğü teñler erniñ işi keē süzük “Sözü tartan insanın işi de temiz olur.” (KB: 2440 [258]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü tartmak (araç)

İlişki Ögesi: Tartmak, bir şeyin ağırlığını, değerini hesaplamaktır. *Sözü tartmak* ise sözün duygu değerini akıl süzgecinden geçirerek olaya, duruma veya muhatap alınan kişiye uygun olup olmadığını hesaplamak/düşünmektir. Yerine göre doğru ve dengeli konuşmak ile bir nesneyi tartmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölçülü ve dengeli konuşmak. (amaç)

sü sı-: asker kırmak

ol süzni sıdı “O, orduyu kırdı.” (DLT: 554 [II 279]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Asker kırmak (araç)

İlişki Ögesi: Kırmak “sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamak”tır. *Asker kırmak* ise düşman askerini mağlup etmektir. Savaşan ordunun tamamı yerine asker göstergesi kullanılmıştır. Bu orduyu dağıtmak ise somut bir nesneyi kırıp dağıtmaya benzetilmiştir.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Düşman askerini mağlup etmek. (amaç)

sü sın-: asker kırılmak

sü sındı “Asker kırıldı.” (DLT: 278 [I 401]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Asker kırılmak (araç)

İlişki Ögesi: Kırmak, sert şeyleri vurarak veya ezerek parçalamaktır. *Asker kırılmak* ise düzenin bozulması/parçalanması ve mağlup olmayı ifade eder. Savaşan ordunun tamamı yerine asker göstergesi kullanılmıştır. Bu orduyu dağıtmak ise somut bir nesneyi kırıp dağıtmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ordu bozulmak, ordu mağlup olmak. (amaç)

süçig sözle-: tatlı konuşmak

süçig sözle barça kişike tilin “Herkes dilinle tatlı söyle.” (KB: 5222 [520]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tatlı konuşmak (araç)

İlişki Ögesi: Tatlı, şeker tadında olandır. Hoş, güzel ve sevimli gönderimlerine sahiptir. *Tatlı konuşmak* ise hoş gidecek biçimde konuşmayı ifade eder. Tatlı yiyeceklerin ağızda bıraktığı his ile güzel sözün insanda bıraktığı his arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel sözler etmek. (amaç)

süçig til-: tatlı dil

süçig tutgu til söz me koēkı özi “Onun dili ve sözü tatlı olmalı, alçak gönüllülük göstermelidir.” (KB: 547 [69], 4307 [432]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tatlı dil (araç)

İlişki Ögesi: Tatlı, şeker tadında olandır. Hoş, güzel ve sevimli gönderimlerine sahiptir. *Tatlı dil* ise insanda olumlu ve güzel hisler bırakan sözleri ifade eder. Tatlı yiyeceklerin ağızda bıraktığı his ile güzel sözün insanda bıraktığı his arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönül alıcı söz. (amaç)

süzük köğül: süzülmüş gönül

tapuğsak ne özkey yine eymenük / emanet bile bolsa köğli süzük “Hizmete hazır, vefalı emanete karşı titiz ve bir de temiz gönüllü olmalıdır.” (KB: 2237 [238], 3687 [371]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Süzülmüş gönül (araç)

İlişki Ögesi: Süzmek “bir sıvıyı katı maddelerden ayırmak için bezden veya delikli bir kaptan geçirmek”tir. Süzülmüş olan bir şey pürüz veya engellerden ayrılmıştır. Sıvının formunu bozan katı maddeler, sorun veya kötülük ile ilişkilendirilmiştir. *Süzülmüş gönül* ise kötü düşüncelerden arındırılmış bir kalbi ifade eder. Süzülmüş bir şeyin katılardan/pürüzlerden arındırılması ile temiz bir kalbin kötülüklerden arındırılması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Temiz kalp. (amaç)

tal boēlug: dal boylu

tal boēlug “Dal boylu” (DLT: 513 [II 229]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dal boylu (araç)

İlişki Ögesi: Dal, ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biridir. Genellikle ince, uzun ve düzgün bir şekle sahiptir. Dalın bu özellikleri ile insanın boyu arasında benzerlik

ilişkisi kurulmuştur. Dal boylu, boyu dal gibi olan anlamına gelir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Boyu düzgün. (amaç)

tatig bar-: tadı gitmek

tatig bardı andın yayı boldı kıl “Onun (hayatının) tadı gidip yazı kış oldu.” (KB: 367 [51], 375 [52]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tadı gitmek (araç)

İlişki Ögesi: Tat; hoş, güzel, olumlu gönderimlerine sahiptir. Gitmek ise bir yere doğru yönelmektir. Tadın olduğu yerden başka bir yere yönelmesi ise tatsız kalmayı yani hoşluğu/güzelliği kaybetmeyi ifade eder. Bir şeyin güzel yanları tat ile ilişkilendirilmiştir. Bu güzel yanların kaybolması ise canlı bir varlığın gitmesine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tadı kaçmak, zevk alacak yönleri kaybolmak. (amaç)

tatig bul-: tat bulmak

könül köz yaruttı bulundı tatig “Gönlü ve gözü ıdıdı, tat buldu.” (KB: 5609 [556], 1890 [206]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tat bulmak (araç)

İlişki Ögesi: Tat; hoş, güzel, olumlu gönderimlerine sahiptir. Bulmak ise arayarak veya aramadan bir şey ile karşılaşmaktır. Tat bulmak, güzel/hoş hissetmeyi ifade eder. Bir şeyin güzel yanları *tat*, hissedilmesi ise somut bir şeyi bulmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Zevk almak. (amaç)

tatig kéter-: tat gidermek

kutulgu yerim yok kéterdi tatig “Kurtulacak yer kalmadı, tadımı kaçırdı.” (KB: 1352 [153]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tat gidermek (araç)

İlişki Ögesi: Tat; hoş, güzel, olumlu gönderimlerine sahiptir. Gidermek ise “ortadan kaldırmak, yok etmek” anlamına gelir. *Tat gidermek*, güzelliği/hoşluğu ortadan kaldırmayı ifade eder. Bir şeyin güzel yanları ile bir besin maddesinin tadı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur.

Deyim Anlamı: Tadını kaçırmak, neşesini bozmak. (amaç)

taz yer: kel toprak

taz yer “Kel (çorak) toprak” (DLT: 509 [II 225]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kel toprak (araç)

İlişki Ögesi: Kel, saç dökülmüş olan kimsedir. *Kel toprak* ise üzerinde bitki örtüsü bulunmayan, verimsiz topraktır. Üzerinde bitki yetişmeyen toprak ile saç dökülmüş insan arasında görüntü açısından benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çorak toprak. (amaç)

teğ tileki: ten dileği

uēman ten tilekiñe “Uymayın nefsin arzusuna” (KurT: 4₁₃₅ [16], 20₁₆ [65], 19₅₉ [62]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ten dileği (araç)

İlişki Ögesi: Ten, insan vücudunun dış yüzüdür. *Ten dileği* öbeğinde yer alan *ten*, ise bedensel/dünyevi arzuların ifadesidir. Nefsin arzuları içerisinde öncelikli olan iki cins arasında duyulan istek, onun bir parçası olan *ten* ile ilişkilendirilmiştir. Ten, dileği/isteği olabilen canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nefis arzusu, şehvet. (amaç)

tıl tegür-: dil değiştirmek

ol añar tıl tegürdi “O, ona söz dokundurdu.” (DLT: 169 [I 266]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil değiştirmek (araç)

İlişki Ögesi: Değmek “aralık bırakmayacak kadar yaklaşmak veya temas etmek”tir. *Dil değiştirmek* ise dil aracılığıyla ortaya çıkan sözlerin bir kimseye ulaşması ve onu rahatsız etmesidir. Bir kimsenin duygularına ulaşmak ve onu olumsuz etkilemek, somutlaştırılarak *dil değiştirmek* şeklinde ifade edilmiştir. Söz aracılığıyla huzursuz etmek ile somut bir nesneyi dokundurarak rahatsız etmek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söz dokundurmak, dolaylı olarak sözle rahatsız etmek. (amaç)

tıl yorit-: dil yürütmek

könül bérdi hem me yoritti tilig “(Tanrı insana) hem gönül verdi hem de dilini açtı.” (KB: 149 [31], 387 [53], 3377 [341], 4011 [404]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil yürütmek (araç)

İlişki Ögesi: Yürütmek, canlı bir varlığın hareket etmesini ve ilerlemesini sağlamaktır. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlayan uzuvdur. *Dil yürütmek*, dili harekete geçirerek seslerin çıkmasını sağlamayı ifade eder. Konuşma

esnasında dilin aldığı durum ile canlı bir varlığın yürümesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmak. (amaç)

tilde yorı-: dilde yürümek

eki türlü at bu tilde yorır “Dilden düşürülmeyen iki türlü ad vardır.” (KB: 238 [39]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilde yürümek (araç)

İlişki Ögesi: Yürümek; devam etmek, ilerlemek anlamına gelir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlayan uzuvdur. *Dilde yürümek*, bir kimseye veya bir şeye konuşmalarda yer verilmesini ve bunun sürekliliğini ifade eder. Konuşmaların devamlı konusu olmak ile canlı bir varlığın yürümesi/devamlılığı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sürekli konuşulmak, dilden düşmemek. (amaç)

tilek arzu yé-: dilek ve arzu yemek

bu erdem bile er tilek arzu yér “Bu erdem ile insan arzularını yer.” (KB: 567 [71], 3420 [34]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilek arzu yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek, besinleri ağız yoluyla mideye almaktır. *Dilek arzu yemek* ise istenilen şeylere kavuşmayı ve onları hissetmeyi, yaşamayı ifade eder. Soyut kavramlar olan dilek ve arzu, somut olan yemek eylemi ile kullanılarak yenebilen bir besin maddesi gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Arzularına ulaşmak. (amaç)

tili sözi silig: dili ve sözü temiz

ukuşlug köni hem silig til sözi “Anlayışlı, doğru, dili ve sözü temizdir.” (KB: 1866 [204]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dili ve sözü temiz (araç)

İlişki Ögesi: Temiz; *iyi ve olumlu* gönderimlerine sahiptir. Temiz olan, kir veya leke bulundurmaz. Dil yordamıyla ağızdan çıkan sözün temiz olması ise kötüyü, yalanı, hileyi bulundurmamasını ifade eder. Sözün olumsuzluk içermesi veya yalan bulundurması ile kirli nesneler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil* göstergesi kullanılarak ad aktarması, doğru söz ile temiz nesneler

benzetilerek deyim aktarması yapılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel sözlü. (amaç)

tilin bekle-: dilini korumak

tilin beklegende ökünmiş kanı “Dilini koruyanlardan pişman olan nerede?” (AH: 144 [51]; KB: 2793 [291], 4041 [408]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini korumak (araç)

İlişki Ögesi: Korumak, bir şeyi dış etkilerden uzak tutmaktır. Tehlikeye karşı denetim altında tutmaktır. Dil ise sözlerin dışarı çıkmasını sağlayan uzuvdur. Dili korumak, sözleri aklın süzgecinden geçirerek her sözü her yerde söylememeyi ifade eder. Dil, gözetilecek veya korunacak bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nerede konuşacağını nerede susacağını bilmek. (amaç)

tilin beze-: dilini süslemek

tilimni bezedi tanıkluk bile “Dilimi (Tanrı’ya) tanıklık ile süsledi.” (KB: 386 [53]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini süslemek (araç)

İlişki Ögesi: Süslemek, birtakım katkılarla bir şeyin daha güzel, daha göz alıcı olmasını sağlamaktır. Dilini süslemek öbeğinde ise *dil*, sözü ifade eder. Sözleri doğrudan söylemeyip birtakım katkılarla anlamını daha güzel ve derin kılmak, *süslemek* eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel sözlerle konuşmak. (amaç)

tilin kişe-: dilini kösteklemek

nêçe tıldam erse kişedi tilin “Ne kadar güzel konuşursa konuşsun (parası yoksa) diline köstek vurur.” (KB: 3076 [316], 1838 [201]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini kösteklemek (araç)

İlişki Ögesi: Kösteklemek, engel olmak anlamına gelir. Bu öbekte *dil*, sözü ifade eder. *Dili kösteklemek* yani ona engel olmak, susmayı konuşmamayı ifade eder. Bir kimsenin konuşmasına engel olan herhangi bir şey, köstek gibi engelleyici bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Susmak, konuşacak durumda olmamak. (amaç)

tilin küëez-: dilini gözetmek

yawlak küēez tiliñni edgü savıg tilengil “Dilini dikkatle gözle, güzel sözü dilendir.” (DLT: 463 [II 170]; KB: 168 [33], 176 [34], 1312 [149], 3420 [344]; AH:130 [50], 157 [53]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: : Gözetmek, bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almaktır. Dil ise sözlerin dışarı çıkmasını sağlayan uzuvdur. Dili gözetmek, sözleri aklın süzgecinden geçirerek her sözü her yerde söylememeyi ifade eder. Dil, gözetilecek bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söylediklerine dikkat etmek. (amaç)

tilin oyna-: dille oynamak

tilin oynamağıl tiēa tut sözüñ “Dille oynama, sözlerine dikkat et.” (KB: 4184 [421]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dille oynamak (araç)

İlişki Ögesi: Oynamak, eğlenme veya oyalanma gibi amaçlarla bir şeyle uğraşmak anlamına gelir. *Dille oynamak* ise bir kimsenin sözlerini eğlenme veya oyalanma gibi amaçlarla kullanmasıdır. Sözlerin hizmet ettiği amaç ile oynamak eyleminin hizmet ettiği amaç arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ağz şakası yapmak. (amaç)

tilin tē- dilini tutmak

tiliñ tē boguz yıg uyıma üküş “Dilini tut, boğazına sahip ol, çok uyuma.” (KB: 6643 [654]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; engel olmak, alıkoymaktır. *Dilini tutmak* ise sözlerin çıkmasına engel olmak/konuşmamaktır. Bir kimsenin konuşmalarına dikkat etmesi onun somut hâliyle ifade edilmiştir. Dil/konuşma, tutma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözlerine dikkat etmek. (amaç)

tilin yaz-: dilini çözmek

ötüg ötünmez men tilimni yazıp “Dilimi çözüp bir şey söylemedim.” (KB: 791 [96]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini çözmek (araç)

İlişki Ögesi: Çözmek; düğümlü, bağlı veya sarılı olan bir şeyi açmaktır. *Dilini çözmek* ise onu hareket ettirerek konuşmaya başlamayı ifade eder. Dilin sabit durumdan hareketli duruma geçmesi, çözmek eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Dil, çözme işine konu

edilerek bağılı olan bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ağzını açmak, konuşmaya başlamak. (amaç)

tilinde ot köy-: dilinde ateş yanmak

ozunçı tilinde köyer ot köre “Baksana, müfterinin dilinde ateş yanmaktadır.” (KB: 4212 [424]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilinde ateş yanmak (amaç)

İlişki Ögesi: Ateş, yakıcı ve tehlikelidir. Sözcüğün kavram alanındaki bu anlam değerleriyle üzücü sözler arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Diğer bir ifadeyle ateşin insan üzerindeki etkisiyle kırıcı sözlerin bıraktığı etki birbirine benzetilmiştir. Ateş de kötü/olumsuz sözler de insana zarar verir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sürekli kırıcı sözler söylemek. (amaç)

tilinde yorıt-: dilinde yürütmek

tilinde yorıttı kamug ögdini “Onun bütün övgüsünü dilinde yürüttü.” (KB: 530 [66], 3428 [345]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilinde yürütmek (araç)

İlişki Ögesi: Yürümek; hareket, ilerleme ve devamlılık kavramlarını bünyesinde taşır. *Dilinde yürütmek* ise herhangi bir konuyu dil yordamıyla çıkardığı sözcüklerle ortaya koymak/bahsetmektir. Dilin hareket hâlinde olması, yani bir şeyleri ifade eder durumda olması ile canlı bir varlığın yürümesi arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İfadeye taşımak, dile getirmek. (amaç)

tilke élin-: dile dolanmak

bularnıñ tiliñe élinme adaş “Ey dost, bunların diline dolanma.” (KB: 4397 [442]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dile dolanmak (araç)

İlişki Ögesi: Dolanmak, bir şeyin çevresine sarılmaktır. Dil ise konuşmayı sağlayan yani sözcüklerin çıkış noktası olan uzuvdur.. *Dile dolanmak* öbeği ile bir kimsenin sürekli aynı konudan bahsetmesi somutlaştırılarak/ilişkilendirilerek o konu ile ilgili sözcüklerin dilin etrafında dolanması/onu çevrelemesi olarak ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sürekli bahis konusu yapılmak. (amaç)

tilke erklig: diline hâkim

biliglig kişi tilke erklig kerek “Bilgili kişi diline hâkim olmalıdır.” (KB: 971 [114]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Diline hâkim (araç)

İlişi Ögesi: Hâkim; egemenliğini, buyruğunu yürüten, sözünü geçiren anlamlarına sahiptir. Dil ise sözlerin dışarı çıkmasını sağlayan uzuvdur. *Diline hâkim* (olan) kimse, sözleri aklın süzgecinden geçirerek her sözü her yerde söylemez. Dil burada, hâkim olunacak/söz geçirilecek bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nerede nasıl konuşacağını bilen. (amaç)

tiş teri: diş kirası

usa tiş teri ber kesilsü çogı “Mümkünse diş kirası ver, sesleri kesilsin.” (KB: 4661 [467]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Diş kirası (araç)

İlişi Ögesi: Kira, bir şeyin bir süre için başka biri tarafından kullanılmasıdır. Dişlerin bir süre için bir kimse tarafından verilen yemek dolayısıyla meşgul edilmesi ise bir nesneyi kiralamak ile ilişkilendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle dişlerin bir süre başka biri tarafından harekete geçirilmesi, kiralamak eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimseyi yedirip içirdikten sonra o kimseye verilen harçlık. (amaç)

tişi kamaş- dişi kamaşmak

amdı tişim kamaştı “şimdi dişim kamaştı.” (DLT: 323 [II 19]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dişi kamaşmak (araç)

İlişi Ögesi: Kamaşmak, dişin ekşi bir şeyden dolayı uyuşmasıdır. Öfke ve kızgınlık anında bu duyguları harekete geçiren etkiye karşı direnmek için dişlerin sıkılması ve uyuşması, kamaşmaya benzetilmiştir. Ekşinin keskin tadı ile öfkenin keskin yanı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. İnsanın öfke anında gösterdiği bu fiziksel tepki, öfkeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öfkelenmek. (amaç)

toņ yürek: pek yürek

körüşgüte yüreki yavılmaş toņ “Karşılaştığında ürpermeyen yüreği katı(dır).” (KB: 2271 [242], 1949 [213]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tok yürek (araç)

İlişki Ögesi: Tok; açlığını gidermiş, doymuş anlamalarına gelir. Eksiği bulunmayan, tamamlanmış gönderimlerine sahiptir. Herhangi bir şeyden çekinme veya korkma duygularını barındırmayan yürek doymuş/tok olarak ifade edilmiştir. Tok ve diri bir insanla yüreğin güçlüğü benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korkusuz. (amaç)

tuyuk kişi: kapalı adam

tuyuk kişi “Kapalı –canı sıkkın- adam.” (DLT: 518 [II 235]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapalı adam (araç)

İlişki Ögesi: Kapalı, *gizli ve karanlık* gönderimlerine sahiptir. *Kapalı adam* ise, hissettiği olumsuz duygular sebebiyle içe dönük olan, kendisini dışa (diğer insanların etkisine) kapatan insandır. Dış etkilerle ilgilenmeyerek kendi duygu ve düşünceleri ile meşgul olan bir kimse *kapalı* göstergesinin gönderiminden hareketle ifade edilmiştir. Somut şeylerin niteleyicisi olan kapalı, soyut bir durum için kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canı sıkılmış kişi. (amaç)

tuyuk gün: kapalı gün

tuyuk gün “Kapalı gün.” (DLT: 518 [II 235]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapalı gün (araç)

İlişki Ögesi: Kapalı, açık karşıtıdır. Kapalı bir şeyin diğer tarafı görünmez. *Kapalı gün* ise havanın aydınlık olup olmaması ile ilgilidir. Sis, pus veya başka hava olayları sebebiyle gökyüzünün görünmez/kapalı bir hâle gelmesi ile bir nesnenin kapalı olması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sisli puslu gün. (amaç)

tügük yüz: düğümlenmiş yüz

tügük yüz açığ söz kişig tumlıtur Çatık kaş, acı söz insanı soğutur.” (KB: 2577 [270], 2077 [224]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Düğümlenmiş yüz (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Bunlar, yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır. Düğüm ise “bükülebilir şeyleri kıvrarak kendine veya başka bir yere dolayarak yapılan boğum”dur. Kızgın olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde yüzünü

buruşturur. Bu öbekte, yüzün bu hâli ile düğüm arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtan çehre, çatık kaş. (amaç)

tüpi kop-: tipi kopmak

tüpi kopdı “Tipi koptu.” (DLT: 265 [I 389]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tipi kopmak (araç)

İlişki Ögesi: Kopmak, bir şeyin yerinden ayrılmasıdır. *Ani ve gürültülü* gönderimlerine sahiptir. Tipi ise kar fırtınasıdır. Kar fırtınasının bir yerden ayrılması/kopması ise birdenbire güçlü bir şekilde meydana gelmesini ifade eder. Bu öbekte kopmak ile çıkmak/mejdana gelmek eylemlerinin kavram alanları ilişkilendirilmiştir. Şiddet ve ani gönderimlerine sahip olması sebebiyle *kopmak* eylemi tercih edilmiştir. Olumsuz ve güçlü bir olayın birdenbire gerçekleşmesi *kopmaya* benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Fırtına çıkmak. (amaç)

umunç kes-: umut kesmek

umunç kesmegey men saña ay umunç “Ey umudum, ben senden umudumu kesmeyeceğim.” (KB: 6515 [642]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Umut kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek “bıçak, makas vb. araçla bir şeyi ikiye ayırmak veya parçalamak” anlamına gelir. *Umut kesmek* ise bu duyguyu zihinden ve kalpten ayırmayı yani ona son vermeyi ifade eder. Kesmek sözcüğünün “ayırma, bağlantıyı koparma” anlamı ile bir duygunun sonlanması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Umut, kesme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Umudunu yitirmek. (amaç)

usı uç-: uykusu uçmak

usı uçtı koptı aēakın örü “Uykusu kaçtı, ayağa kalktı.” (KB: 3962 [398], 5970 [592]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uykusu uçmak (araç)

İlişki Ögesi: Uçmak, havada yol almaktır. Uyku hâlinin insanda etki göstermeye başlaması yerine havada yol alması yani uzaklaşması uyuyamamayı ifade etmek için kullanılmıştır. İnsan çoğu zaman düşüncelerin bilinci etkin tutması sebebiyle uykuya dalamaz. Bu yüzden kaygıdan uyuyamamak, *uykunun uşması* yani bilinci etkisi altına alamaması ile ifade edilmiştir. Somut varlıklara özgü bir eylem olan uçmak, soyut bir

durum için kullanılmıştır. Uyku, uçabilen bir varlık gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaygıdan uyuyamamak. (amaç)

usı yit-: uykusu kaçmak

usı yitti artuk uzadı tüni “Uykusu kaçtı, gecesi fazlasıyla uzadı.” (KB: 4965 [495]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uykusu kaçmak (araç)

İlişki Ögesi: Kaçmak, hızla koşup bir yere saklanmaktır. Uyku hâlinin insanda etki göstermeye başlaması yerine koşup saklanması yani uzaklaşması uyuyamamayı ifade eder. İnsan çoğu zaman düşüncelerin bilinci etkin tutması sebebiyle uykuya dalamaz. Bu yüzden tedirginlik veya huzursuzluk sebebiyle uyuyamamak, *uykunun kaçması* yani bilinci etkisi altına alamaması ile ifade edilmiştir. Somut varlıklara özgü bir eylem olan kaçmak, soyut bir durum için kullanılmıştır. Uyku kaçabilen bir varlık gibi değerlendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gece yattığında herhangi bir nedenle uyuyamamak, tedirgin olmak. (amaç)

usına kel-: aklına gelmek

kaçan kim usına keldi erse aydı “Aklına geldiğinde söyledi.” (KurT: 7₁₄₃ [28]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklına gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Gelmek; ulaşmak, varmaktır. Aklına gelmek, bir düşüncenin zihinde canlanmasını ifade eder. Gelmek, somut ve hareket edebilen varlıklar için kullanılan bir eylemdir. Bu eylem, soyut bir kavram olan düşünce ile kullanılarak onu somutlaştırmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hatırlamak. (amaç)

uşaklık kıl-: çocukluk etmek

uşaklık kılma “Çocukluk etme!” (DLT: 86 [I 167]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Çocukluk etmek (araç)

İlişki Ögesi: Çocukluk, insan hayatının bebeklik ve ergenlik arasındaki dönemidir. Bu dönemde insan, henüz doğruyu ve yanlış tam olarak ayırt edemez. Oynar, bağırır, gülüşür. Yaptıklarının sonucunu genellikle düşünmez. Yetişkin bir kimse için *çocukluk etmek*, yaşına uygun davranışlarda bulunmamayı ifade eder. Bir yetişkinin tutum ve davranışlarındaki abartı ve taşkınlık bir çocuğun davranışlarına benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çocukça davranışlarda bulunmak. (amaç)

vebal yüē-: vebal yüklemek

al artuk tileme vebal yüēgülik “Al, vebalini yükleneneğin daha fazlasını isteme.” (AH: 190 [55]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Vebal yüklemek (araç)

İlişki Ögesi: Vebal, günah anlamına gelir. Yüklemek ise bir yere, taşınması için eşya veya araç gereç koymaktır. *Vebal yüklemek*, yapılan herhangi bir işin günahını veya sevabını ahirete kadar (Allah’a hesap vereceği güne kadar) üzerinde taşımaktır. Soyut bir kavram olan *vebal*, somut varlıklarla kullanılan bir eylem olan *yüklemek* ile kullanılmıştır. Bir işin günahı veya sevabı taşınabilen somut bir şeye benzetilmiştir.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Manevi sorumluluğu üstlenmek. (amaç)

yarpı yazıl-: yüzünün parlaklığı açılmak

anın yarpı yazıldı “Onun yüz güzelliği belirdi.” (DLT: 447 [II 149]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünün parlaklığı açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Açılmak, bir engelin kalkması veya renk koyuluğunu yitirilmesidir. Yüzünün parlaklığı açılmak, güzelliğinin görünmesini engelleyen unsurun ortadan kalkması ve renginin açılmasını ifade eder. Bir kimsenin yüz güzelliğinin ortaya çıkması, *açılmak* eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüz güzelliği ortaya çıkmak. (amaç)

yak yuk kadaş: bulaşık hısım

yak yuk kadaş “Bulaşık –uzak- hısım.” (DLT: 515 [II 231]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bulaşık hısım (araç)

İlişki Ögesi: Bulaşık; *iz, etki ve kalıntı* gönderimlerine sahiptir. Akraba; kan bağıyla birbirine bağlı olan kimselerdir. Hısım ise evlilik yoluyla birbirine bağlı olan kimselerdir. *Bulaşık hısım* öbeğinde bir kimsenin doğrudan kan bağıyla değil, kan bağından olan kimselerin evlendikleri kimselerle arasındaki akrabalık ilişkisini ifade eder. Bu öbekte iki kişi arasındaki bu akrabalık ilişkisinin ne kadar uzak olduğu *bulaşık* göstergesinin gönderimleriyle ilişkilendirilmiştir. İlişkideki bağ, bir kabın üzerindeki küçük bir kalıntıya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Uzak akraba. (amaç)

yarmak kulu: para kulu

kişi barça yarmak kulu boldılar “İnsanların hepsi paranın kulu oldular.” (KB: 6476 [639]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Para kulu (araç)

İlişki Ögesi: Kul; birinin emri altında bulunan, özgür olmayan kimsedir. *Para kulu* ise paranın emrinde olan yani paranın gerektirdiği her şeyi yapan kimsedir. Para için her şeyi yapan bir kimse, birinin emri altında olan kimselere benzetilerek *kul* göstergesi ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Para için her şeyi yapabilen. (amaç)

yası tokı-: zararı dokunmak

esizdin yırak tur tokıgay yası “Kötülerden uzak dur, zararları dokunur.” (KB: 1378 [155]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Zararı dokunmak (araç)

İlişki Ögesi: Dokunmak; “nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak/değmek/temas etmek”tir. Somut bir eylemdir. Zarar ise bir şeyin, bir olayın yol açtığı çıkar kaybı veya olumsuz, kötü sonuçtur. Soyut bir isimdir. *Zararı dokunmak*, bir kimsenin olumsuz bir şey yaşamasına sebep olmayı ifade eder. Bu öbekte *zarar*, insana doğrudan temas edebilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Çünkü zarar göstergesinin kavram alanındaki en önemli anlam ögesi “yoğun bir şekilde hissedilebilen olumsuz etki”dir. Bu da *dokunmak* sözcüğünün anlamı ile desteklenerek karşılanabilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin kötülüğü bulaşmak, belaya uğramak.(amaç)

yayık kişi: yayık kişi

yayık kişi “Dağınık (karakterli) kişi” (DLT: 454 [158]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yayık kişi (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak; bir şeyi bir alana dağıtmak, sınırını genişletmektir. Dağınık, saçılmış, kendi hacminin/alanının dışına çıkmış olandır. Yayık kişi ise belirli bir karar ve düşüncede durmayan, istikrarsız bir kimseyi ifade eder. *Yayık* göstergesi ile istikrarsızlık arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İstikrarsız kimse. (amaç)

yayılğan kişi: yayılğan kimse

yayılğan kişi “Yayılğan kişi” (DLT: 468 [II 177]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yayılğan kimse (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak; bir şeyi bir alana dağıtmak, sınırını genişletmektir. Dağınık, saçılmış, kendi hacminin/alanının dışına çıkmış olandır. Yayık kişi ise belirli bir karar ve düşüncede durmayan, istikrarsız bir kimseyi ifade eder. *Yayık* göstergesi ile istikrarsızlık arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kararda durmayan istikrarsız kimse. (amaç)

yér sargısı: yer derisi

yér sargısı “Yeryüzü” (DLT: 212 [I 319]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yer derisi (araç)

İlişki Ögesi: Deri, vücudu kaplayan dış tabakadır. Bir canlıya dışarıdan bakıldığında gözle görülebilecek tek bölgedir. Dünyanın dış tabakası ile insanın dış tabakası arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Yeryüzü veya yer kabuğu yerine *yer derisi* öbeği kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yeryüzü. (amaç)

yér uçı: yer ucu

nişanlarmızın yér uçlarında hem özleri içinde “Nişanlarımızı ufuklarda ve kendileri içinde...” (KurT: 41₅₃ [118]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yer ucu (araç)

İlişki Ögesi: Uç, genellikle uzun bir nesnenin incelerek biten son ve sivri noktasıdır. Ufuk ise düz arazide veya açık denizde gökle yerin birleşir gibi görüldüğü yerdir. Gökle yerin birleştiği bu nokta, bir nesnenin ucuna benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ufuk. (amaç)

yérig süçit: toprağı tatlandırmak

ol yerig süçitti “O, toprağı tatlandırdı.” (DLT: 415 [II 113]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Toprağı tatlandırmak (araç)

İlişki Ögesi: Tatlandırmak, acı, tatlı, ekşi vb. bir tat kazandırmaktır. *Toprağı tatlandırmak* ise ona bir tat kazandırmak yani yeşertmektir. Çorak yeri ekip yeşertmek bir yemeği tatlandırmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çorak yeri yeşertmek. (amaç)

yéti köz: keskin göz

seniñ közüñ bu kün yéti “Senin gözün bugün keskin.” (KurT: 50²² [141]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Keskin göz (araç)

İlişki Ögesi: Keskin; iyi kesen, etkili anlamlarına gelir. *Keskin göz* ise iyi gören net gören gözü ifade eder. Çok iyi gören göz, çok kesici/iyi kesen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok iyi gören göz. (amaç)

yéti közlüg: keskin gözlü

negü tér éşitgil yéti közlüg er “Keskin gözlü kimse ne söyler, işit.” (KB: 1133 [130], 1369 [154], 1855 [203], 5936 [588]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Keskin gözlü (araç)

İlişki Ögesi: Keskin; iyi kesen, etkili anlamlarına gelir. *Keskin gözlü* ise iyi gören net gören bir canlıyı ifade eder. Çok iyi gören göz, çok kesici/iyi kesen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok iyi gören. (amaç)

yéti kulak: keskin kulak

oëug bol kulak köz yéti tut ma sak “Uyanık ol, gözünü ve kulağını keskin ve tetikte tut.” (KB: 5936 [588]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Keskin kulak (araç)

İlişki Ögesi: Keskin; iyi kesen, etkili anlamlarına gelir. *Keskin kulak* ise iyi işiten kulağı ifade eder. Çok iyi işiten kulak, çok kesici/iyi kesen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok iyi işiten kulak. (amaç)

yinçge ay-: ince söylemek

sözün yanızatur sözke yinçge ayur “Sözü söze benzer, ince söyler.” (KB: 613 [77]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İnce söylemek (araç)

İlişki Ögesi: İnce, kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olandır. Söylenen şeyin ince olması ise diğer sözlere göre daha az/kısa olması ancak anlam açısından diğerlerine göre daha geniş olmasını ifade eder. Öz konuşup çok mana barındırmak, ince bir nesnenin durumuna benzetilmiştir. Somut nesnelerin niteleyicisi olan ince söylemek eylemi ile bir arada kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Derin manalı konuşmalar yapmak. (amaç)

yinçge kız: ince kız

yinçge kız “Cariye.” (DLT: 164 [I 260]; KurT: 4₂₅ [7]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İnce kız (araç)

İlişki Ögesi: İnce, kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olandır. *İnce kız* ise anlam bakımından bir yer kaplamayan kızdır. Kızın soyut açıdan değersiz bulunması somutlaştırılarak ince göstergesi ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cariye. (amaç)

yinçge söz: ince söz

savlarig ertiñü yinçge sözler ermiş “Sözleri son derece derin manalı sözler imiş.” (KB: 613 [77]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İnce söz (araç)

İlişki Ögesi: İnce, kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olandır. Söylenen şeyin ince olması ise diğer sözlere göre daha az/kısa olması ancak anlam açısından diğerlerine göre daha geniş olmasını ifade eder. Öz konuşup çok mana barındırmak, ince bir nesnenin durumuna benzetilmiştir. Somut nesnelerin niteleyicisi olan ince söylemek eylemi ile bir arada kullanılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Derin anlamlı söz. (amaç)

yol bér-: yol vermek

öziñe yakın kıldı bérdi yolug “Kendi etrafına topladı ve onlara çalışma imkânları verdi.” (KB: 5625 [558]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol vermek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Vermek eylemi de yine erişirmek, ulaştırmak anlamına gelir. *Yol vermek*, bir amaca ulaşmak için izlenecek metodu ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Yol göstermek, doğruluğa yöneltmek. (amaç)

yol ker-: yol germek

beg yol kerdı “Bey yolu kapattı.” (DLT: 267 [I 391]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol germek (araç)

İlişki Ögesi: Germek, bir şeyin uçlarından çekerek gergin duruma getirmektir. *Yol germek* ise yolu geçilemeyecek duruma getirmeyi ifade eder. Bir nesne iyice gerildiğinde diğer tarafına geçmek bir o kadar zorlaşır. Bu öbekteki yol da gergin bir

nesnenin durumuna geçit vermezliğine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yol kesmek, yolu kapatmak. (amaç)

yol kesil-: yol kesilmek

kalı yol kesilse tapug başçısı / yana kurgü bolsa er at sözçisi “Kapıcı başı ziyaret süresinin bitiminden sonra, yine de girmek isteyen sözcü varsa, izin vermelidir.” (KB: 2540 [267]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Kesmek ise bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmaktır. *Yol kesmek*, bir yere gitmek veya geçmek için olan bölgeyi bir engelle ikiye ayırmaktır. Bir yere geçilememesi, yolun kesilmiş olmasına benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir yere girişin yasaklanması, bir yere giriş süresinin dolması. (amaç)

yolka köndür-: yola sokmak

tanrı yokla köndürmes kimni yolsuz kılsa “Tanrı yoldan çıkardıklarını hidayete erdirmez.” (KurT: 45₂₃ [131], 16₉₃ [56]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yola sokmak (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Vermek eylemi de yine erdirmek, ulaştırmak anlamına gelir. *Yol vermek*, bir amaca ulaşmak için izlenecek metodu ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Hidayete erdirmek. (amaç)

yol köşer-: yol göstermek

ol yol köşerdi “O, doğru yolu gösterdi.” (DLT: 365 [61]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol göstermek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Göstermek ise birini veya bir şeyi işaretle belirtmektir. *Yol göstermek*, doğru bir şeye ulaşmak için izlenecek metoda işaret etmeyi ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. Bu metodu anlatmak ise göstermek ile ilişkilendirilmiştir.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Doğruyu anlatmak, hidayet etmek. (amaç)

yol körgüz-: yol göstermek

yol körgüzeyin mü sizke satıgcılık üze “Size ticarete yol göstereyim mi? “(KurT: 61₁₀ [149]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol göstermek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Göstermek ise birini veya bir şeyi işaretle belirtmektir. *Yol göstermek*, doğru bir şeye ulaşmak için izlenecek metoda işaret etmeyi ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. Bu metodu anlatmak ise göstermek ile ilişkilendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Öğüt vermek, yardımda bulunmak. (amaç)

yol körkit-: yol göstermek

anlardin kimke köni yol körkitti tañrı “Tanrı, onlardan kimine doğru yolu gösterdi.” (KurT: 16₃₆ [52], 7₁₅₉ [29], 20₁₂₈ [72]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol göstermek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Göstermek ise birini veya bir şeyi işaretle belirtmektir. *Yol göstermek*, doğru bir şeye ulaşmak için izlenecek metoda işaret etmeyi ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. Bu metodu anlatmak ise göstermek ile ilişkilendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Yardımda bulunmak. (amaç)

yol körset-: yol göstermek

adem mü yol körsetür bizke “İnsan mı yol gösterecek bize? “(KurT: 64₆ [152], 63₆ [151], 61₅ [149], 61₇ [149]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol göstermek (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yeri başka bir yere bağlar. Sonludur ve bir amaca götürür. Göstermek ise birini veya bir şeyi işaretle belirtmektir. *Yol göstermek*, doğru bir şeye ulaşmak için izlenecek metoda işaret etmeyi ifade eder. Bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. Bu metodu anlatmak ise göstermek ile ilişkilendirilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Öğüt vermek, yardımda bulunmak. (amaç)

yol oğlu: yol oğlu

eēgölük kılınlar yandakı eşke yol oğlıña “İyilik ediniz, dostlarınıza ve yolculara.” (KurT: 4₃₆ [8], 8₄₁ [36], 9₆₀ [41]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol oğlu (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Yol oğlu, yolun doğurduğu/yolun evladı olan kimsedir. Uzun bir süre yolda olan bir kimse bu beraberlik sebebiyle evlada benzetilmiştir. Yol ile insanın içinde bulunduğu ilişki, ebeveyn ile oğul arasındaki ilişkiye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yolcu, sefere çıkan. (amaç)

yolda az-: yolunu şaşırmak

aya yolda azmış başı tezgînük “Ey yolunu şaşırmış ve başı dönen kimse.” (KB: 3089 [317]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yolunu şaşırmak (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Şaşırmak ise doğru ve yanlış ayırt edemeyecek duruma gelmektir. Bu öbekte, bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. *Yolunu şaşırmak*, ne yöne gideceğini bilemez duruma gelmeyi ifade eder. Ne yapacağını bilmeyen bir kimse, yolunu şaşıran bir yolcuya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ne yapacağını bilmemek. (amaç)

yoldan çık-: yoldan çıkmak

buldumuz olarnıñ üküşreklerini yoldın çıkıglılar ol “Onların çoğunu yoldan çıkmış olarak bulduk.” (KurT: 7₁₀₂ [25]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yoldan çıkmak (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Çıkmak ise bulunulan yeri bırakıp başka bir yere geçmektir. Bu öbekte, bir doğruya, amaca giden metot, yola benzetilmiştir. *Yoldan çıkmak*, izlenen yol ve yöntemin dışına çıkmaya, başka yere geçmeyi ifade eder. Doğru metot/yöntemden ayrılan kimse, kendisini varmak istediği yere ulaştıran yoldan çıkan bir yolcuya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Azmak, yolunu şaşırmak. (amaç)

yolu kön-: yolu belli olmak

yawuzrak ay bilgem köner teg yolu “Durumu kötüleşmektedir, ey bilgem, yolu belli olmuştur.” (KB: 5965 [591]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yolu belli olmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin gideceği yer belli olduktan sonra o yere varmak için kullanacağı yolu da belli olur. Bu öbekte kullanılacak olan yol ifade edilmiş ancak

gidilecek olan yer kastedilmiştir. Bütün canlıların en sonunda gidecekleri yer bellidir. İslam inanışına göre bu yer ahirettir. Bir kimsenin sağlığının kötüye gitmesi, onun ölüme yaklaştığının yani varacağı yerin, kullanacağı yolun belli olduğu anlamına gelir. Yaşamla ölüm arasındaki zaman bir sonunun nereye çıkacağı bilinen bir yola benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölüme yaklaşmak, sonu belli olmak. (amaç)

yolu könge-: yolu belli olmak

ayur ay kadaşım yolum köngelir “Ey kardeşim, yolum belli oldu.” (KB: 5976 [592]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yolu belli olmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin gideceği yer belli olduktan sonra o yere varmak için kullanacağı yolu da belli olur. Bu öbekte kullanılacak olan yol ifade edilmiş ancak gidilecek olan yer kastedilmiştir. Bütün canlıların en sonunda gidecekleri yer bellidir. İslam inanışına göre bu yer ahirettir. Bir kimsenin sağlığının kötüye gitmesi, onun ölüme yaklaştığının yani varacağı yerin, kullanacağı yolun belli olduğu anlamına gelir. Yaşamla ölüm arasındaki zaman bir sonunun nereye çıkacağı bilinen bir yola benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölüme yaklaşmak, sonu belli olmak. (amaç)

yolu tayıg: yolu kaygan

usal bolma saklan yolu keē tayıg “Gafil olma, dikkat et yolu çok kaygandır.” (KB: 5231 [521]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yolu kaygan (araç)

İlişki Ögesi: Yol “bir yerden başka bir yere ulaştırması” anlamı dolayısıyla bir amaç için kullanılan yöntemle benzetilmiştir. Kaygan ise kolayca yer değiştirendir. Yolu/yöntemi kolayca yer değiştiren, tutum ve davranışlarında tutarsız olan kimse *yolu kaygan* olan, yüzey üzerindeki küçük bir sürtünmeyle kolayca yer değiştiren bir kimseye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güven duyulmaz. (amaç)

yorık til: akıcı dil

yorık til “Akıcı dil” (DLT: 451 [II 154]; KB: 162 [33], 669 [83], 669 [83]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Akıcı dil (araç)

İlişki Ögesi: Akmak, sıvı veya ince taneli maddelerin bir yerden başka bir yere doğru gitmesidir. Akıcı ise bu özelliğe sahip olandır. Somut nesnelerin niteleyicisidir. Akıcı

dil, ardı ardına kolayca sürüp giden sözleri ifade eder. Bu öbekte sözler kolayca akıp giden nesnelere benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Fasih dil. (amaç)

yumuşak köñüllü: yumuşak gönüllü

yumuşak köñüllüger müminler üze “Yumuşak gönüllüler, müminler üzerine...” (KurT: 554 [24]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yumuşak gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Yumuşak; kolay bükülen, katı/sert karşıtıdır. *Yumuşak gönüllü* ise duygu ve düşünceleri kolay esnetilen, duruma göre değişebilen anlamını taşır. Burada *gönül* yumuşak niteleyicisini alan somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: ılımlı, iyi kalpli. (amaç)

yumuşak söz: yumuşak söz

sözi yumşak erdi tili tüz tamar “Sözi yumşak, dili doğru söyler.” (KB: 464 [60], 703 [87], 2576 [270]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yumuşak söz (araç)

İlişki Ögesi: Yumuşak; kolay bükülen, katı/sert karşıtıdır. Olumlu, ılımlı gönderimlerine sahiptir. Yumuşak nesneler, kolay şekil alır, istenilen kıvama getirmek için fazla çaba gerektirmez ve dokunulduğunda hoş bir his bırakır. Tüm bu anlam özelliklerinden dolayı güzel/hoş söz, yumuşak bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel, gönül alan söz. (amaç)

yumuşak til: yumuşak dil

kerek köñli koēki ma yumşak tili “Alçak gönüllü ve yumuşak dilli olmalıdır.” (KB: 2229 [238]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yumuşak dil (araç)

İlişki Ögesi: Yumuşak; kolay bükülen, katı/sert karşıtıdır. Dil ise seslerin/sözcüklerin çıkış noktasıdır. Bu öbekte söz yerine onunla doğrudan ilgili olan dil göstergesi kullanılmıştır. Yumuşak nesneler, kolay şekil alır, istenilen kıvama getirmek için fazla çaba gerektirmez ve dokunulduğunda hoş bir his bırakır. Tüm bu anlam özelliklerinden dolayı güzel/hoş söz, yumuşak bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tatlı dil, güzel söz. (amaç)

yunçığ iş: çürük iş

yunçığ iş “Çürük iş” (DLT: 462 [II 169]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Çürük iş (araç)

İlişki Ögesi: Çürük, sağlam ve dayanıklı olmayandır. *Çürük iş* ise sağlam ve bir temele dayanmayan, her an sonlanabilecek sorunlu bir işi ifade eder. Bir işin eksik, bozuk veya temelsiz olması çürük niteleyicisini alabilen bir nesneye benzetilmesine sebep olmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sorunlu olduğundan uzak durulan iş. (amaç)

yuwka köñül: yufka gönül

boēun köñli yuwka küēezmeki sarp “Halkın gönlü yufka, muhafazası zordur.” (KB: 3351 [338], 3393 [342], 4610 [462]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yufka gönül (araç)

İlişki Ögesi: Yufka, incedir. Küçük bir el hareketi veya sürtünmeyle bile hemen yırtılabilir. Zayıf ve dayanıksız gönderimlerine sahiptir. *Yufka gönül* ise olumsuz bir etki karşısında kolayca etkilenen, duygusal açıdan çok çabuk zarar görebilen gönüldür. Gönülün dayanıksızlığı ile yufka arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çabuk etkilenip üzülebilen. (amaç)

yügrük bilge: -aklını zekice- yürüten bilge

yügrük bilge “-Aklını zekice- yürüten bilgin.” (DLT: 464 [171]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: -Aklını zekice- yürüten bilge (araç)

İlişki Ögesi: Yürümek, devamlılığı ve ilerlemeyi ifade eder. Bilge ise bilgili, bilgiye hâkim olan kimsedir. Yürüten bilge, daima bilgiye açık olan, bilgisinin üzerine sürekli yeni bilgiler ekleyen kimsedir. Bu da bilgenin ne denli derin bilgiye sahip olduğunun ifadesidir. Derin âlim, aklını zihnini sürekli ileri taşıyan/yürüten olması ilişkilendirilmiştir. Bir şeyleri düşünmenin devamlılığı yürümek eylemine benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Âlim. (amaç)

yürek kagrul-: yürek kavrulmak

üēik otu tutunup öpke yürek kagrulur “Aşk ateşi tutuştuğunda ciğer, yürek kavrulur.” (DLT: 339 [II 35]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek kavrulmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Kavrulmak ise bir şeyin bir kabın içine konularak kendisinden başka bir malzeme konmadan pişirilmesidir. *Yüreğin kavrulması*, ruhta duyulan üzüntü ve acıyı ifade eder. Bu acı yanmaya sonucu oluşan acıya benzetilir. Kavrulmak ise bunun bir iki aşama ötesidir. Üzücü bir olayın insana hissettirdiği yanma/kavrulma benzeri his somutlaştırılarak *yürek kavrulmak* şeklinde ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acı çekmek. (amaç)

yürek tut-: yürek tutmak

kamug türlü işke bu tutsa yürek “Her türlü işe yüreği tutmalıdır.” (KB: 2640 [277]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yürek tutmak* öbeğinde ise yürek cesaretin temsilidir. Kişinin kendinde o güveni hissetmesi ise bir nesneyi sıkı sıkı/düşürmeyecek şekilde tutmaya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendine güven duymak, cesaretlenmek. (amaç)

yürek yar-: yürek yarmak

tolun ayın yüzi yardı meniñ yürek “Dolun ay gibi yüzü, yüreğimi yardı.” (DLT: 458 [II 164]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek yarmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Yarmak ise uzunlamasına bölüp ayırmaktır. Bir canlı için düşünüldüğünde ise onda derin bir yara açmaktır. *Yürek yarmak*, ruhta duyulan üzüntü ve acıyı ifade eder. Bu acının sebep olduğu olumsuzluk ise derin bir yaraya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acı vermek. (amaç)

yürek yırtıl-: yürek yırtılmak

emdi yürek yırtılır “Şimdi yürek yırtılır.” (DLT: 33 [I 92]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek yırtılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Yırtmak ise kâğıt, kumaş gibi bükülüp katlanan şeyleri parçalamaktır. *Yürek yırtılmak*, yüreği/insanı acıtacak/kanatacak kadar derin bir şekilde üzmektir. Ruhta duyulan üzüntü ve acıyı somutlaştırılarak yürekteki yırtılma ile ifade edilmiştir. Bu acının sebep olduğu olumsuzluk ise yürekteki yırtığa/yaraya benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok acı çekmek. (amaç)

yürekin yér-: yüreğini yermek

yagız yér katında yürekin yérer “Kara toprak altında pişmanlık duyar.” (KB: 1144 [131]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüreğini yermek (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Yermek ise birinin veya bir şeyin kusurlarını otaya koymaktır. *Yürek yermek*, orada hissedilen duygu ve düşüncelerin doğruluğunu veya yanlışlığını değerlendirmektir. İnsanın kendi duygu ve düşüncelerini değerlendirmesi onlarla doğrudan ilişkili olan yürek göstergesi ile ifade edilmiştir. Pişmanlık duygusu, onun öncesinde gerçekleşen *yürek yermek* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Pişmanlık duymak. (amaç)

yüz açıklukı: yüz açıklığı

yüz açıklukı “Yüz gülümseyişi” (DLT: 86 [I 167]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüz açıklığı (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Açık ise *engelsiz*, *sorunsuz* gönderimlerine sahiptir. Yüz açıklığı, mutluluk ve huzur gibi olumlu duyguların yüze yansması sonucu oluşan tebessümü ifade eder. Yüz, açık niteleyicisini alabilen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüz gülümseyişi. (amaç)

yüzi tügöl-: yüzü düğümlenmek

serildim saña men tügöldü yüzün “Sana tahammül ettim, (fakat) senin yüzün düğümlendi.” (KB: 795 [97], 5064 [505]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü düğümlenmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Bunlar, yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır. Memnuniyetsiz olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde yüzü buruşur. Yüzde meydana gelen bu buruşukluk şekli dolayısıyla düğüme benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü memnuniyetsiz bir hâl almak. (amaç)

yüzin tüg-: yüzünü düğümlemek

yanut bérdi ay toldı tügdi yüzin “Ay Toldı memnuniyetsiz bir çehre ile cevap verdi.” (KB: 626 [78], 409 [412], 4204 [423]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Bunlar, yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır. Memnuniyetsiz olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde yüzü buruşur. Yüzde meydana gelen bu buruşukluk şekli dolayısıyla düğüme benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir

Deyim Anlamı: Çehresine memnuniyetsiz bir hâl aldirmek, somurtmak. (amaç)

3.1.3. Üçüncü Dereceden Deyim Aktarmalı Deyimler

açıg bér-: ihsan vermek

agırladı ilig bu ay toldını / açıg bérdi elgin tilin ögdini “Hükümdar Ay-Toldı’yı ödüllendirdi; eliyle ihsan verdi, diliyle övdü.” (KB: 1035, 2807).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İhsan vermek (araç)

İlişki Ögesi: Soyut bir kavram olan *ihsan* “iyilik” anlamına gelir. *Vermek* ise “elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştırmek”tir. İyilik yalnızca maddi şeylerin karşı tarafa verilmesiyle gerçekleşmez. Bir fikir veya hissettirilen bir duygu da iyilik olabilir. Bu öbekte iyilik, kişinin kendi eylemi olmasına rağmen karşı tarafta yarattığı etkiden dolayı yapma/etme yerine verme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir.

Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardım etmek. (amaç)

açuk iş: açık iş

açuk iş “Temiz iş” (DLT: 44 [I 106]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Açık iş (araç)

İlişki Ögesi: Bir niteleyici olarak kullanılan *açık*, kapalının karşıtıdır. “Engelsiz, serbest” anlamlarına gelir. Gizliliği olmayan veya olduğu gibi görünendir. Sorunsuz ve olumlu gönderimlerine sahiptir. *Açık iş* ise örtüsü olmayan, şeffaf, temiz işi ifade eder. Öbekte yer alan *iş* göstergesi, *açık* niteleyicisini alabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Temiz iş, güzel iş. (amaç)

açuk kök: açık gökyüzü

açuk kök “Bulutsuz hava” (DLT: 44 [I 106]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Açık gök (araç)

İlişki Ögesi: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz tanecikleri yoğunlaşarak katman hâline gelir ve gökyüzünü bir örtü gibi kapatırlar. Bulutların dağılmasıyla hem gökyüzü görünür hâle gelir hem de havanın rengi bulutların gölgesinden ve ağırlığından kurtulduğu için açılır. *Açık*, gereçlerin niteleyicisi olarak kullanılır. Burada gökyüzü bir gereç gibi, bulutlar ise onu kapatan, görünmesini engelleyen bir nesne gibi değerlendirilmiştir. Bulutlar dağıldığında hava sıcaklığı artar. Böylece açılan hava güzel ve temiz olur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Açık hava, bulutsuz gök. (amaç)

and sı-: andını kırmak

kaçan kim bıçığ sizler sımañlar andlarıñıznu “Ne zaman buyursa siz andlarınızı bozmayın.” (KurT: 16₉₁ [56], 38₄₄ [101], 48₁₀ [137]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Andını kırmak (araç)

İlişki Ögesi: Ant “Tanrı’yı tanık tutarak herhangi bir şey üzerine söz vermek” anlamına gelir. Kırmak ise “bütün hâlindeki bir nesneyi parçalara ayırmak”tır. Ant edilirken gerekli olan tüm öğeler bir arada söylenir. Tıpkı bir dua gibi bütünlüğe sahiptir. Verilen sözden vazgeçilmesi, andı oluşturan öğeleri bozmak/*kırmak* olarak ifade edilmiştir. Ant, kırma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Andını bozmak, yeminine uymamak. (amaç)

and tut-: andını tutmak

bu and tutguçı kim anı er atayı “Bu andı tutan ki adam diye anılır.” (KB: 6583).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Andını tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ant “bir şeyin yapılacağına veya yapılmayacağına dair edilen yemin”dir. Tutmak ise “elde bulundurmak, alıkoymak” anlamlarına sahiptir. Edilen yeminin gereklerini yapmaya devam etmek, onu aynı şekliyle tutarak muhafaza etmek şeklinde ifade edilmiştir. Ant, tutma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözünü yerine getirmek. (amaç)

and yar-: and yarmak

yardılar sıdılar andlarını “Andlarını bozdular.” (KurT: 9₁₃ [38]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: And yarmak (araç)

İlişki Ögesi: Ant “Tanrı’yı tanık göstererek herhangi bir şey üzerine söz vermek”tir. Bu söz verilirken gerekli tüm ögeler bir arada kullanılır. Yarmak ise “bölüp ayırmak” anlamına gelir. Verilen sözden vazgeçilmek istendiğinde bir arada söylenen bu ögeler dağıtılmak istenir. Böylece bu sözün tutulmasına devam ettirilmesine gerek kalmaz. Ant, yarma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Andını bozmak, sözünden caymak. (amaç)

ar tut-: Ar tutmak

hiç ar tutmaz “Hiç utanmaz...” (KurT: 4₁₇₂ [19]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ar tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ar, utanmadır. Tutmak “elde bulundurmak, alıkoymak” anlamına gelir. Utanmayı tutmak/kendinde bulundurmak, utanma duygusuna sahip olmayı ifade eder. Ar, tutma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Utanmak. (amaç)

arzu yé-: arzu yemek

sen inçik yéyü bar ol arzu yéyü “Sen inleme yiyerek git, o arzu yesin.” (KB: 3385, 4066).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arzu yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek “besinleri ağız yoluyla mideye almak”tır. *Arzu yemek* ise arzu edilen şeyleri bünyemize almak yani istenilen duyguları yaşamayı ifade eder. Arzu, yeme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Arzularına erişmek. (amaç)

at bér-: ad vermek

tegme birne türkçe bir at bérmiş turur “Her birine Türkçe bir ad verilmiştir.” (KB: A₃₁ [3], 3319 [336], 4854 [484]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad vermek (araç)

İlişki Ögesi: “Vermek” bir şeyi birisine eriştirmek, ulaştırmaktır. Birine ad vermek ise o adı ona bırakmak, uygun görmektir. Bir kimseyi veya nesneyi ad sahibi yapmaktır. Ad, elle tutulabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Adlandırmak. (amaç)

at ur-: ad koymak

at urguçı bakşını sakınıp “İsim koyan hocayı düşünüp...” (KB: 1600 [177], B₂₇[6]), 1600 [177], 350 [49]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad koymak (araç)

İlişki Ögesi: Koymak, bir şeyi bir yere bırakmaktır. Bir adın bir kişiye bırakılması, onu ad sahibi yapmak, adlandırmak anlamına gelir. Koymak ise elle tutulabilen nesneler ile kullanılan bir eylemdir. Burada ad, somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Adlandırmak. (amaç)

at lakab ur-: ad lakap koymak

tegme biri bir türlü at lakab urdular “Her birine başka bir ad koydular.” (KB: A₁₈ [2]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ad lakap koymak (araç)

İlişki Ögesi: Lakap, bir kimseye sonradan verilen, onun bir özelliğinden kaynaklanan addır. Koymak ise elle tutulabilen bir nesneyi bir yere bırakmaktır. Burada ad ve lakap somut bir nesneye benzetilmiş ve koyma işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ad vermek, adlandırmak. (amaç)

bagdaş il-: bağdaş kurmak

yana bagdaş ilme yanın yatmagıl “Bir de bağdaş kurma, yan yatma!” (KB: 4114 [415]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bağdaş kurmak (araç)

İlişki Ögesi: Bağdaş “sağ ayağı sol uyluğun, sol ayağı sağ uyluğun altına almak”tır. Kurmak ise bir şeyi oluşturan parçaları birleştirerek bütün durumuna getirmek anlamına gelir. Burada ayaklar, bir mekanizmanın parçalarına, ortaya çıkan görüntü ise bütününe benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Ayakları çaprazlama olarak altına alarak oturmak. (amaç)

bıçığ buz-: yemin bozmak

ançada buzlar bıçıgnı “O zaman yeminlerini bozarlar.” (KurT: 7₁₃₅ [27]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yemin bozmak (araç)

İlişki Ögesi: Yemin, Tanrı’yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek söz vermektir. Bu söz verilirken gerekli tüm ögeler bir arada kullanılır. Yemin tıpkı bir dua gibidir. Gerekli sözcüklerin bir kısmı geri alındığında veya yerleri değiştiğinde bütünlük bozulmuş olur. Bu öbekte yemin, bozulabilecek somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Sözünden dönmek. (amaç)

bürt bas-: kâbus basmak

anı bürt basdı “Onu kâbus bastı.” (DLT: 268 [I 392]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kâbus basmak (araç)

İlişki Ögesi: Basmak, bir şeyi üzerine kuvvet vererek itmektir. Kâbus ise acı, sıkıntı ve korku verir. Bu duygular bir anda hissedildiğinde insanda baskı hissi yaratır. Kötü rüyalar sonucunda hissedilen duygu yoğunluğu ile somut bir nesne ile bir şey üzerine baskı uygulamak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü rüyalar görmek. (amaç)

devlet bér-: devlet vermek

bayat bérdi devlet ay terken kutı “Ey yüce hükümdar, Tanrı sana saadet verdi.” (KB: 109 [27]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Devlet vermek (araç)

İlişki Ögesi: Devlet; mutluluk, saadet anlamına gelir. *Devlet vermek*, mutluluk vermeyi yani bir kimseyi mutluluğa erdirmeyi ifade eder. Mutluluk somutlaştırılarak verme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saadet vermek. (amaç)

dost tut-: dost tutmak

kim kim dost tutsa olarnı “Her kim dost tutarsa onları...” (KurT: 9₂₃ [38], 58₂₂ [146], 55₁ [24]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dost tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; elde bulundurmak, ele almaktır. Dost tutmak ise onu yanında bulundurmaktır. Burada *dost* kavramı *tutmak* sözcüğüyle bir arada kullanılarak somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Dost, arkadaş edinmek. (amaç)

hoş kel-: hoş gelmek

eger hoş kelse saña olarnıñ cemalleri “Eğer onların güzellikleri sana hoş gelse...” (KurT: 33₅₂ [81], 63₄ [151], 9₂₅ [39]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hoş gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Hoş, beğeni ifade eden bir sözcüktür. İlk anlamı ulaşmak olan *gelmek* sözcüğü ise burada, etkisini herhangi bir biçimde ulaştırmak/göstermek anlamıyla

kullanılmıştır. Hoş göstergesi, ulaşma eylemine konu olabilen somut bir kavrama benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cazip gelmek, ilgi çekmek. (amaç)

meded bér-: medet vermek

meded bérür men sizke “Size yarım ederim.” (KurT: 8₉ [34]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Medet vermek (araç)

İlişki Ögesi: Medet “iyilik” anlamına gelir. *Vermek* ise “elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek”tir. İyilik yalnızca maddi şeylerin karşı tarafa verilmesiyle gerçekleşmez. Bir fikir veya hissettirilen bir duygu da iyilik olabilir. Bu öbekte iyilik, kişinin kendi eylemi olmasına rağmen karşı tarafta yarattığı etkiden dolayı yapma/etme yerine verme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardım etmek. (amaç)

minnet ur-: minnet koymak

yana minnet urmaz kişike külük “Şöhret için iyiliklerini insanların başına minnet olarak vurmaz.” (KB: 857 [103]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Minnet koymak (araç)

İlişki Ögesi: Minnet, yapılan bir iyiliğe karşı kendini borçlu saymadır. Minnet koymak ise bir kimsenin yaptığı iyiliği her fırsatta hatırlatması/ortaya koymasıdır. Gönül borcu olan minnet duygusu, koyma eylemine konu edilebilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaptığı iyiliği başına kakmak. (amaç)

müjde bér-: müjde vermek

müjde bérürler anlarka “Müjde verirler onlara...” (KurT: 3₁₇₀ [6], 19₇ [60], 42₂₃ [119]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Müjde vermek (araç)

İlişki Ögesi: Müjde, sevindiren haberdur. Somut bir eylem olan *vermek* ise “elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek” anlamına gelir. Müjde, verme eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Müjdelemek. (amaç),

mün ur-: kusur koymak

maña mün ururlar bu atım üçün “Bu adım için bana kusur isnat ederler.” (KB: 690 [85]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kusur koymak (araç)

İlişki Ögesi: Kusur, eksiklikler. *Kusur koymak* ise bir kimsede var olan eksikliği her fırsatta hatırlatmayı/ortaya koymayı ifade eder. Hata ve özür gönderimlerine sahip olan kusur kavramı, koyma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. *Deyim* aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kusurlu saymak. (amaç)

öç al-: öç almak

öç adlınız olardin “Onlardan öç aldık...” (KurT: 43₂₅ [123], 9₇₄ [42], 43₄₁ [124]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öç almak (araç)

İlişki Ögesi: Öç, kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteğidir. Öç kavramının içerisinde kin ve öfke duyguları vardır. Kötülük yapılan kimse, hissettiği olumsuz duyguları karşı tarafın da yaşaması gerektiğini düşünür. Bunu da almak eylemi ile ifade eder. Kötülük yapan borçlu, yapılan ise alacaklı durumundadır. Kötülüğe karşılık kötülük etme, somutlaştırılarak *almak* öbeği ile ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yapılan bir kötülüğün acısını kötülük yaparak çıkarmak (amaç)

öē kıyıl-: zaman dönmek

öē kıyıldı “Zaman döndü (geçti).” (DLT: 528 [II 248]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Zaman dönmek (araç)

İlişki Ögesi: Zaman; saat, gün, ay, mevsim ve yıl olmak üzere dilimlere ayrılmıştır. Bu dilimler birer daire olarak düşünüldüğünde her bir dilim kendi süresini tamamlar ve tekrar başlar. Bu süreç döngü hâlinde devam ederken zaman geçer/ilerler. Dönmek ise kendi eksenini üzerinde veya başka bir şey dolayında hareket etmektir. Zamanın geçmesi, belirli zaman aralıklarının tekrar başlaması, *zaman dönmek* olarak ifade edilmiştir. Soyut bir kavram olan zaman, dönme eylemine konu olabilen somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Zaman geçmek. (amaç)

öē ur-: zaman koymak

kaçan keldi erse musa öē urmışmızka “Musa verdiğimiz mühlet içinde geldi ise...” (KurT: 7143 [27], 7₁₅₅ [29]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Zaman koymak (araç)

İlişki Ögesi: Koymak “bir şeyi bir yere bırakmak veya belli bir yere yerleştirmek” anlamına gelir. *Zaman koymak* ise belli bir süre vermektir. Bir kimseye belli bir süre

vermek/bildirmek, koyma eylemi ile ifade edilerek zaman kavramı somutlaştırılmıştır. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mühlet vermek. (amaç)

öğüt al-: öğüt almak

algıl ogul méndin ogul “Oğul benden öğüt al.” (DLT: 37 [I 98]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öğüt almak (araç)

İlişki Ögesi: Öğüt, bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen sözdür. Öğüt almak ise söylenen bu sözleri akla almak, dinlemektir. Öğüt dinlemek, bir kimse tarafından söylenmesi/verilmesi sebebiyle almak eylemi ile ifade edilmiştir. Öğüt, alma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nasihat dinlemek. (amaç)

ökünç yé-: pişmanlık yemek

ulındı yana ol ökünçler yédi “Tekrar inleyip pişmanlık duydu.” (KB: 1510 [168]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Pişmanlık yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek, besinleri vücuda almaktır. Pişmanlık ise yapılan bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlayarak üzülmektir. *Pişmanlık yemek*, bu duyguyu vücuda/gönle almayı, hissetmeyi ifade eder. Bir duyguyu hissetmek ile bir besini yemek arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Pişmanlık duymak. (amaç)

ölüm tut-: ölüm tutmak

ölüm tutsa uēlur ökünçün ölür “Ölüm tutsa, karşı koyamaz pişmanlıkla ölür.” (KB: 1125 [130]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ölüm tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; ele geçirmek, alıkoymaktır. *Ölüm tutmak* ise ölümün canlı bir varlığı ele geçirmesi, alıkoymasıdır. Bir canlının ölmesi, somutlaştırılarak ölümün/ecelin onu tutması olarak ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (araç)

öñdi ur-: yasa koymak

élin étse bassa tüz öñdi urup “Ülkesini düzene sokmalı, iyi yasalar koyup yönetmeli.” (KB: 2179 [233]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yasa koymak (araç)

İlişki Ögesi: Koymak “bir şeyi bir yere bırakmak” anlamına gelir. *Yasa koymak* ise toplum için gerekli olan bir kuralı/yasa önerisini onaylayarak topluma bırakmaktır. Yasayı çıkarmak, hayata geçirmek, *koymak* sözcüğünün görünür, bilinir olma gönderimleriyle ifade edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yasayı hayata geçirmek. (amaç)

öt bér-: öğüt vermek

közi sukka öt saw erig bérgüçi “...” (KB: 2617 [275]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öğüt vermek (araç)

İlişki Ögesi: : Öğüt “bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz”dür. *Öğüt vermek* ise bir kimseye yapması gerekenleri söylemek/dinletmektir. Öğüt karşı tarafta yarattığı etkiden dolayı somutlaştırılarak, verme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nasihat etmek. (amaç)

övkesi kel-: öfkesi gelmek

anta ok ertingü övkesim kelip ayguçısın okıp inçe tép tédi “Bunun üzerine ziyadesiyle öfkelenip danışmanını çağırıp şöyle dedi.” (KurT: 42₃₇ [120], 48₂₉ [135]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öfkesi gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Gelmek “ulaşmak, varmak” anlamına gelir. *Öfkenin gelmesi* ise bu duygunun gönle ulaşması ve hissedilmeye başlamasını ifade eder. Öfke duymak, gelme eylemine konu edilerek canlı bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sinirlenmek, hiddetlenmek. (amaç)

pend al-: Öğüt almak

yéme pendim al kel uzatma emel “Gel yine öğüdümü al fazla emel besleme.” (AH: 293 [64]; KurT: 71₃₀ [26], 35₃₇ [88], 38₂₉ [100]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öğüt almak (araç)

İlişki Ögesi: Öğüt “bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz”dür. Öğüt almak ise söylenen bu sözleri akla almak, dinlemektir. Bu öbekte öğüt, alma eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Akıl danışmak. (amaç)

pend bér-: Öğüt vermek

nelük pend bérürmiz ol boēunka “Neden o halka nasihatte bulunuruz...” (KurT: 7₁₆₄ [30], 34₄₆ [86], 16₉₀ [56]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öğüt vermek (araç)

İlişki Ögesi: Öğüt, bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen sözdür. Öğüt vermek ise söylenen bir kimseye vermek/dinletmektir. Öğüt dinlemek, karşı tarafta yarattığı etkiden dolayı verme işine konu edilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nasihat etmek. (amaç)

sıgan saç-: sıvanmış saç

sıgan saç “Düz saç” (DLT: 203 [I 307]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sıvanmış saç (araç)

İlişki Ögesi: Sıvamak, herhangi bir yapıdaki yüzey üzerinde el gezdirerek düzgünleştirmeye çalışmaktır. Sıvanmış bir yüzey de düz saç da düzgün ve pürüzsüzdür. Düz saç ile sıvanmış bir yüzey arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kırırcık olmayan düz saç. (amaç)

tañ kel-: İlginç gelmek

tañ kelmēsün saña olarnıñ malları “Onların malları sana tuhaf gelmesin.” (KurT: 9₅₅ [41], 9₈₅ [43]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İlginç gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Gelmek; ulaşmak, varmak anlamına gelir. *İlginç gelmek* ise olağandan farklı bir durumun ilgi uyandırmasıdır. Bir şeyin etkisini herhangi bir biçimde göstermesi ile gelmek eylemi ile ifade edilmiştir. Etki, somut bir varlık gibi düşünülmüştür. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şaşırtmak, hoş gitmek. (amaç)

tapug kes-: hizmet kesmek

uçuzluk oēinte tapug kesmedi “İtibardan düştüğü zaman da hizmetini kesmedi.” (KB: 1718 [189]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hizmet kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek; bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmaktır. *Hizmet kesmek* ise bir kimsenin işine son vermeyi ifade eder. Bir kimseyi yaptığı işten ayırmak

ile bütün hâlinde olan somut bir nesneyi ikiye ayırmak arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hizmetine son vermek. (amaç)

ün kesil-: ses kesilmek

çoğu ün kesildi tirigler sözi “Canlıların konuşurken çıkardığı sesler kesildi.” (KB: 5030 [502]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ses kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek; bıçak, makas vb. araçla bir şeyi ikiye ayırmak veya parçalamak anlamına gelir. *Ses kesilmek* ise sesin dinmesini/sonlanmasını ifade eder. Ses, kesme eylemine konu olabilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Artık ses duyulmamak. (amaç)

vade bér: vaat vermek

vade berür olarka “Onlara vaatte bulunur.” (KurT: 4₁₂₀ [15], 8₇ [34], 35₄₀ [89]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Vaat vermek (araç)

İlişki Ögesi: Vaat, bir işi yerine getirmek için verilen sözdür. *Vaat vermek* ise söz vermek anlamına gelir. Somut eylemler için kullanılan *vermek*, soyut bir gösterge olan *vaat* ile kullanılmıştır. Vaat somut bir varlığa benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söz vermek. (amaç)

yanut ber- (2): yanıt vermek

yanut bérdi ögdülmiş açtı tilin “Ögdilmiş yanıt verdi ve dilini açtı.” (KB: 3403 [343], 3862 [389]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yanıt vermek (araç)

İlişki Ögesi: Yanıt, cevaptır. Bir soruya, bir isteğe, bir söz, bir davranış veya yazıya verilen karşılıktır. Vermek ise “üzerinde, elinde veya yakınında bulunan bir şeyi birisine eriştirmek/ulaştırmak”tır. Yanıt ismini “yanıtlamak” şeklinde ifade etmek yerine *vermek* eylemi ile kullanarak somutlaştırma yapılmıştır. Yani yanıt/cevap fiili olarak birisine eriştirilebilen somut bir şeye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cevaplamak. (amaç)

yari bér-: yardım etmek

yari bérdi sizke taşrı “Tanrı size yardım etti...” (KurT: 9₂₅ [39], 48₃ [136], 7₁₅₇ [29]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yardım vermek (araç)

İlişki Ögesi: Yardım, kendi gücünü ve imkânlarını başka birinin iyiliği için kullanma anlamına gelen bir isimdir. Yardım hem soyut hem de somut bir şekilde yapılabilir. *Yardım* kavramı, somut bir eylemle ifade ederek anlamı daha etkin kılınmak istenmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendi gücünü ve imkânlarını başka birinin iyiliği için kullanmak. (amaç)

yarlıg bér-: emir vermek

keçirgöl ötegil anı kim yarlıg bérür sen “Sana emrolundu ki onu bağışla!” (KurT: 15⁹⁴ [50], 16⁵⁰ [53]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Emir vermek (araç)

İlişki Ögesi: Emir, belirli bir davranışta bulunmayı zorlayıcı sözdür. Vermek ise üzerinde, elinde veya yakınında bulunan bir şeyi birisine eriştirmek/ulaştırmaktır. *Emir*, verme eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işin yapılmasını istemek, buyurmak. (amaç)

yarlıgdın çık-: emirden çıkmak

munu körkitür men sizke yarlıgdın çıkıglarka “Bunu siz yoldan çıkanlara gösteririm.” (KurT: 7¹⁴⁵ [28], 28³² [76], 49⁷ [139]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Emirden çıkmak (araç)

İlişki Ögesi: Emir, belirli bir davranışta bulunmayı zorlayıcı sözdür. Çıkmak ise içeriden dışarıya varmaktır. Emirden çıkmak, bir kimse tarafından zorunlu kılınan bir davranışa uymamayı ve istenilenin dışında kalmayı ifade eder. *Emir*, çıkma eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Yoldan çıkmak, emirlere uymamak. (amaç)

yol tut-: yol tutmak

öñ arkış uzadı kopup yol tutup “Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır.” (AH: 179 [54]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Tutmak ise elde bulundurmak/alıkoymaktır. *Yol tutmak*, yolu elde bulundurmayı yani yola koyulmayı ifade eder. Bir kimsenin gideceği yola koyulması, tutmak eylemi ile ilişkilendirilmiştir.

Yol tutulabilen bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gideceği yola koyulmak. (amaç)

zaman bér-: zaman vermek

zaman bérür men olarka “Zaman veririm onlara...” (KurT: 7₁₈₃ [31], 47₂₅ [135], 3₁₄₅ [4]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Zaman vermek (araç)

İlişki Ögesi: Zaman; bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süredir. Vermek ise “üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine ulaştırmak/ulaştırmak” anlamına gelir. *Zaman vermek*, bir kimseye belirli süre tanımayı ifade eder. Bu öbekte zaman, verme eylemine konu olabilen somut bir nesneye benzetilmiştir. Deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mühlet tanımak. (amaç)

3.2. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE AD AKTARMASI YOLUYLA OLUŞAN DEYİMLER

Bu yapıları, deyim aktarmalı yapılardan ayıran özellik, deyimlik anlam yapılanması ile deyim anlamı arasında dolaylı benzerlik yerine “ilişki/bağlantı” bulunmasıdır. Kurulan bu ilişki uzaklaştıkça deyimleşme derecesi artar. Bu grupta yer verilen tüm deyimler “ilişki/bağlantı”nın yakın veya uzak olmasına göre üç derecede toplanmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen ad aktarması yoluyla oluşan deyimlerin bir kısmı Birinci Dereceden (Tam Deyim), büyük çoğunluğu İkinci Dereceden (Yarı Deyim) Deyim özelliği göstermektedir. Bunun yanı sıra deyimleşmiş birleşik fiiller ve iki ögeden oluşan sıfat tamlamaları da oldukça fazladır.

3.2.1. Birinci Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler

agındın yüz at keç-: bacaklarının arasından yüz at geçmek

yüz at meniñ agdın keçti “Bacaklarımın arasından yüz at geçti.” (DLT: 53 [I 118]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ağından yüz at geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Ağ, pantolunun orta kısmıdır. Yani ata binildiğinde atın tam üzerinde kalan bölümdür. Bir kimsenin *agından yüz at geçmesi*, yüz ata binmiş olmasını ifade eder. Özellikle yüz sayısının kullanılması çokluğu vurgulamak içindir. At ise dönemin toplum kültürü içerisinde hem ulaşımda hem de savaşlarda önemli bir yere sahiptir. Bir insanın çok fazla ata binmiş olması, başından birçok olayın geçmesi ile ilişkilendirilmiştir.

Yaşadığı çoğu olayda at sırtında olan insanın bu olaylardan çok şey öğrenmiş olduğu ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Görmüş geçirmiş olmak, tecrübeli olmak. (amaç)

bu kün bar yarın yok: bugün var yarın yok

bu kün bar yarın yok bu dünya neji “Bu dünya malı bugün var yarın yoktur.” (AH: 197 [56]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bugün var yarın yok (araç)

İlişki Ögesi: Bugün, içinde bulunduğumuz gün, yarın ise bugünden sonraki gündür. Bir şeyin bugün var olup yarın olmaması, o şeyin durumunun sabit olmamasını ifade eder. Bu öbekte yer alan bugün ve yarın göstergeleri içinde bulunduğumuz, yaşadığımız günlere ve gelecekteki günlere gönderimde bulunmaktadır. Uzun bir zaman dilimi içerisinde kalıcılığı koruyamamak, bugün ve yarın gibi somut göstergelerle ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Gelip geçici. (amaç)

éşik öp-: eşik öpmek

kayu keldi öpti éligke éşik “Kimi gelip hükümdarın eşiğini öptü.” (KB: 451 [59]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eşik öpmek (araç)

İlişki Ögesi: Eşik “kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak”tır. Bir kimseden yardım istemek için onun yanına/evine gitmek, evle doğrudan bağlantılı olan *eşik* göstergesiyle ifade edilmiştir. Eşik, sınırdır. Öpmek ise sevgi veya saygı amacıyla yapılan bir eylemdir. Yardımı istenen kimsenin evinin sınırları içerisine bile girmeden *eşiğini öpmek* onun büyüklüğünü gösterirken kendisinin de ne kadar müşkül durumda olduğunu gösterir. Bir kimsenin yaşadığı alanı yerine *eşik*, saygı ifadesi için ise *öpmek* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Büyük ve saygın kimseden yardım istemek. (amaç)

éşik yastan-: eşiği yastık yapmak

bagırsak tapugçı éşik yastanur “Sadık hizmetçi kapıyı yastık yapar.” (KB: 2727 [285]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eşiği yastık yapmak (araç)

İlişki Ögesi: Yastık “genellikle yatmak için başın altına konulan bir nesne”dir. Eşik ise “kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak”tır. Bu öbekte basamak ile yastık arasında bir benzerlik ilişkisi kurulmuş ve orada uzun süre beklemek/bulunmak anlamını ifade eder olmuştur. Bir kimsenin kapısında her daim hazır beklemek *eşiği*

yastık yapmakla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Yaşanan bu somut durum, hizmette bulunmanın adı olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin hizmetine her daim hazır olmak. (amaç)

etin yé-: etini yemek

kişi kılkı kirtüç etiñni yégey “İnsanın tabiatı kıskançtır, dedikodunu yapacaktır.” (KB: 194 [36]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Etini yemek (araç)

İlişki Ögesi: İslam dinine göre dedikodu yapmak, ölmüş kardeşin etini yemeye benzetilmiştir. Dedikodu yapmak ile ölmüş kardeşin etini yemek ile eş değer tutulmuştur. Zamanla bu durum *dedikodu yapmak* ifadesi yerine onunla doğrudan ilgili olan *etini yemek* öbeği ile karşılanmaya başlanmıştır. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimsenin dedikodusunu yapmak. (amaç)

köşig tile-: gölge dilemek

kayu sığnu keldi tiledi köşig “Kimi gelip sığındı, gölgesini diledi.” (KB: 451 [59]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gölge dilemek (araç)

İlişki Ögesi: Gölge “ışığın etkisiyle bir cismin veya kimsenin yakınına düşen karaltı”dır. Bir kimse, nereye doğru yönelse veya ilerlese gölgesi de kendisiyle birlikte hareket eder. Gölge, yakın ve olumlu gönderimlerine sahiptir. *Gölge dilemek* ise bir kimsenin yakınında olmayı ve onun etki alanında bulunmayı ifade eder. Bir kimsenin etki alanı onun gölgesiyle ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Himaye istemek. (amaç)

köz yumup açmak teg: göz yumup açıncaya dek

kıyamet işi meger köz yumup açmak teg azu ol yakınrak “Kıyamet göz yumup açmak kadar yakındır.” (KurT: 1677 [54]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz yumup açıncaya dek (araç)

İlişki Ögesi: Uyanık olduğumuz zamanlarda gözlerimiz yaklaşık üç saniyede bir yumulup açılır. Çok kısa bir sürede yapılan bir şey ile gözün bu hareketi gerçekleştirme süresi arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok kısa sürede, bir anda. (amaç)

közde yırak köñülke yakın: gözden ırak gönle yakın

közümde yırak sen köñülke yırak sen köñülke yakın “Gözümden ıraksın gönle yakın.” (KB: 11 [18]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözden ırak gönle yakın (araç)

İlişki Ögesi: Bir insanın gözden ırak olması, görülemeyecek uzaklıkta olmasını, gönle yakın olması ise duygu ve düşüncelerde ona yer verilmesini ifade eder. Bir kimseyle bir arada olmak ve onu görmek göz, bir kimseye sevgi duymak ise gönül göstergesi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yanında olmasa da daima sevilen. (amaç)

közi köñli bay: gözü gönlü zengin

tili çın bütün hem közi köñli bay “Sözü doğru, gözü gönlü tok olmalıdır.” (KB: 2607 [274], 2885 [299]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü gönlü zengin (araç)

İlişki Ögesi: Zengin, parası ve malı çok olan; gözü ve gönlü zengin ise merhamet ve paylaşma duygusu çok (gelişmiş) olandır. Bu iki kavram arasında ilgi/bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dünya nimetlerine tamah etmeyen. (amaç)

kudruk tüg-: -Atın- kuyruğunu düğümlemek

tıg at kudrukın tügüp “Dor atın kuyruğunu düğümleyip (savaşa hazırlanıp) ...” (DLT: 237 [I 353]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: -Atın- kuyruğunu düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: Eski Türklerde savaşa girecek atların kuyruklarının kesilmesi yaygın bir gelenektir. Çetin savaşlara girmek üzere hazırlanan savaşçılar atlarının kuyruklarını kesip tuğ yaparak kendilerinin fedaî olduklarını ilan ederlerdi. Savaşçı savaşta düğümlemiş olan atın kuyruğu mezarına dikilirdi. Zafer için Tanrı’ya yapılan eski at kurbanlarının bir tür devamı olan bu gelenek, daha sonraları atın kuyruğunu düğümleme biçiminde devam etmiştir (Esin, 1995: 54-90). Savaşa hazırlanmak yerine bu hazırlığın bir parçası olan *atın kuyruğunu düğümlemek* ifadesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Savaşa hazırlanmak, savaş ilan etmek. (amaç)

kur ba-: kuşak bağlamak

umınçlıgka dewlet maña kur badı “Umutlu olabilirim, saadet bana kuşak bağladı.” (KB: 1588 [176], KB: 1605 [178]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kuşak bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: *Kuşak bağlamak*, eski Türklerde hizmetlilerin gelenek hâline getirdiği bir durumdur. Hizmetli, başka birinin yararına olacak şekilde bedenini ve el becerisini kullanan kişidir. Ancak bunun dışında kafa gücüyle de bir kimseye katkıda bulunmak, hizmette bulunmak anlamına gelir. Hem beden hem de beyin ile bir kimsenin her türlü hizmetini yapmak, doğrudan hizmetli kimsenin beline bağladığı kuşak ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hizmetinde olmak (amaç)

kurka teg: kuşağa erişmek

bu kurka tegip uz tapınsa bu er “Bu kuşağa erişip iyi hizmet eden bu adam...” (KB: 4066 [410], 4072 [411]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kuşağa erişmek (araç)

İlişki Ögesi: Erişmek “varılması zamana, emeğe bağlı olan veya uzakta bulunan bir amaca ulaşmak”tır. Kuşak ise bele sarılan uzun ve enli kumaştır. Karahanlı Döneminde, bir mesleği icra edebilecek duruma gelen kimseye kuşak bağlanırdı. Bir tören eşliğinde gerçekleştirilen bu durum, meslek teşkilatlarının bir ritüeli hâline gelmiştir (Cevdet, 2008: 363-364). Bu yüzden *kuşağa erişmek*, bir şeyi hak etmeyi/bir mertebeye ulaşmayı ifade etmiştir. Bir kimsenin eriştiği mertebe, bu durumla doğrudan ilgili olan *kuşak bağlamak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Makam sahibi olmak. (amaç)

tuz etmek hakkı: tuz ekmek hakkı

tuz etmek hakkı tep öter er hakkı “Tuz ekmek hakkı diye askerler bunun hakkını öder.” (KB: 2312 [246], 5797 [575], 5889 [583], 6584 [649]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Tuz ekmek hakkı (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmek temel besin öğeleridir. Bir kimsenin misafirine veya herhangi birine ikram ettiği yemek, yaptığı bir iyilik vb. olumlu davranışları, bunların bir parçası olan *tuz ve ekmek* ile ifade edilmiştir. Bu davranışlarda bulunan kimsenin karşıdaki insana hakkı geçmiş olur. Karşıdan görülen bu iyilik ve sevgi bağı sebebiyle kişi, kendisini borçlu sayar. İnsanlar arasında karşılıklı yaşanan bu düşünce ve duygu durumunun tamamı, bunların bir parçası olan ve bunlarla doğrudan bağlantılı olan *tuz ve ekmek* göstergeleriyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin iyilik ettiği kimse üzerindeki hakkı. (amaç)

tuz etmek iâisi: tuz ekmek sahibi

tuz ekmek iēisi akı er başı “Tuz ekmek sahibi, cömertlerin önde geleni.” (KB: 1191 [136]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuz ekmek sahibi (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmek temel besin öğeleridir. Bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın ise hem bir göstergesi hem de bir parçasıdır. *Tuz ekmek sahibi* yani varlıklı kimse, misafirine ikramlarda bulunur, insanlara yardım eder. Varsıl bir insanın cömertliği, malının en temel parçalarıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Zengin, varlıklı. (amaç)

tuz etmek kēñüt-: tuzu ekmeği bollaştırmak

tuz etmek kēñüt ay kişi kutlugı “Ey kutlu kişi, tuz ekmeği bol tut.” (KB: 2319 [246]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuzu ekmeği bollaştırmak (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmek temel besin öğeleridir. Bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın ise hem bir göstergesi hem de bir parçasıdır. *Tuz ekmek sahibi* yani varlıklı kimse, misafirine ikramlarda bulunur, insanlara yardım eder. Varsıl bir insanın cömertliği, malının en temel parçalarıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cömert olmak, iyiliksever olmak. (amaç)

tuz etmek yétür-: tuz ekmek yedirmek

kü çaw at tilese tuz etmek yétür “Nam ve şöhrat dilersen tuz ekmek yedir.” (KB: 2320 [246], 4219 [424], 4222 [425], 6096 [604]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuz ekmek yedirmek (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmek temel besin öğeleridir. Bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın ise hem bir göstergesi hem de bir parçasıdır. *Tuz ekmek sahibi* yani varlıklı kimse, misafirine ikramlarda bulunur, insanlara yardım eder. Varsıl bir insanın cömertliği, malının en temel parçalarıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cömertçe davranmak, iyilik etmek. (amaç)

tuz etmekni kēñ tut-: tuz ekmeği bol tutmak

tuz etmekni kēñ tut kişike yétür “Tuz ekmeği bol tut, insanlara yedir.” (KB: 4537 [456]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuz ekmeği bol tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmek temel besin öğeleridir. Bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın ise hem bir göstergesi hem de bir parçasıdır. *Tuz ekmek sahibi* yani varlıklı

kimse, misafirine ikramlarda bulunur, insanlara yardım eder. Varsıl bir insanın cömertliği, malının en temel parçalarıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cömert olmak. (amaç)

tuz tatur-: tuz tattırmak

taturmaz eseninde tuz dostuğa “Sağlığında bir dostuna faydası dokunmamıştır.” (AH: 263 [61]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuz tattırmak (araç)

İlişki Ögesi: Tuz, en temel besin öğelerindendir. Yiyeceklere tat vermede ise en çok kullanılan maddelerden biridir. Bu özellikleri dolayısıyla *tuz tattırmak* öbeğinde tuz, bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın hem bir göstergesi hem de bir parçası olarak kullanılmıştır. *Tuz tattırmak*, varlıklı bir kimsenin, misafirine ikramlarda bulunmasını veya insanlara yardım etmesini ifade eder. Varsıl bir insanın yardımı, malının en temel parçalarından biriyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Faydası dokunmak. (amaç)

tuzı etmeki keñ: tuzu ekmeği bol

tuzı etmeki kén ne kılkı amul “Tuzu ekmeği bol ve soğukkanlı (olmalıdır).” (KB: 2274 [242], 2317 [246], 2532 [266]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tuzu ekmeği bol (araç)

İlişki Ögesi: Tuz ve ekmeğin temel besin öğeleridir. Bir kimsenin sahip olduğu mal mülk ve paranın ise hem bir göstergesi hem de bir parçasıdır. *Tuz ekmeğin sahibi* yani varlıklı kimse, misafirine ikramlarda bulunur, insanlara yardım eder. Varsıl bir insanın cömertliği, malının en temel parçalarıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sofrası açık, cömert. (amaç)

tünni künke ula-: geceyi gündüze katmak

özin emgetür tünni künle ulap “Geceyi gündüze katarak zahmet çeker.”

Deyimlik Anlam Yapılanması: Geceyi gündüze katmak (araç)

İlişki Ögesi: Gündüz, günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümüdür. Gece ise akşamdan sonra günün tekrar ağarınca kadar geçen zamandır. *Geceyi gündüze katmak/ulamak*, bir günün 24 saatini ara vermeden çalışarak geçirmeyi ifade eder. Bu da büyük çaba ve emek anlamına gelir. Bir kimsenin aralıksız çalışması/büyük çaba

göstermesi, bu durumun bir parçası olan *geceyi gündüze katmak* ile ilişkilendirilmiştir.

Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Durup dinlenmeden çalışmak. (amaç)

urug kes-: tohum kesmek

urug kesmegüke kişi ol emi “Tohumun (neslin) kesilmemesinin ilacı kadındır.” (KB: 3372 [340], 3375 [340], 3653 [367]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tohum (urug) kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek “bıçak, makas vb. araçla bir şeyi ikiye ayırmak veya parçalamak” anlamına gelir. Tohum ise bitkilerde döllenme sonunda yumurtacıktan oluşan ve yeni bir bitkinin oluşmasını sağlayan tanedir. Tohum/urug aynı zamanda insan için soy, sülale anlamına gelir. *Tohum kesmek* ise üremenin/çoğalmanın durmasını ifade eder. Kesmek sözcüğünün “ayırma, bağlantıyı koparma” anlamından hareketle neslin sonlanması ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Nesil kesilmek. (amaç)

ürün kuş: beyaz kuş

bu erdem yarıkı ürün kuş teg ol “Bu erdem karakteri talih kuşu gibidir.” (KB: 3010 [310], 3011 [310]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Beyaz kuş (araç)

İlişki Ögesi: Beyaz, olumlu gönderime sahip olan bir renktir. Siyah karşıtıdır. Siyah ne kadar sıkıntıya, hüzne ve mateme gönderimde bulunursa beyaz da bir o kadar mutluluğa, huzura ve sağlığa gönderimde bulunur. Kuş ise her an nereye konacağı bilinmeyen yükseklerde/gökte süzülen bir hayvandır. Göksel olan kutsaldır. Kuş, huzurdur, mutluluktur, özgürlüktür. Beyaz ve kuş göstergeleri ile mutluluk ve şans ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Talih kuşu. (amaç)

yaka tut-: yaka tutmak

yaragsız saña kelge tutga yaka “Münasebetsiz kimseler sana gelip yakana yapışır.” (KB: 4243 [426], 3806 [383]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yaka tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaka; giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümüdür. Tartışma esnasında öfke duyulan kimseyi kuvvetle sarsmak veya canını acıtmak amacıyla tutup çekilen bölümdür. Yaka/boyun, düşünme yetisinin harekete geçtiği beynin ve duyguların dışı vurumunun gerçekleştiği yüzün hemen alt bölümüdür. Bir hesap sorma

ve hükmetme anlamı taşır. Bir kimseye musallat olmak, bunun somut bir göstergesi olan *yaka tutmak* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birine musallat olmak. (amaç)

yaka yéŋ tut-: yaka yen tutmak

yaka yén tutar künde kesmez urı “Yaka yen tutar hiçbir gün zırlamasını kesmez.” (KB: 3541 [355]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yaka yen yırtmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaka; giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümüdür. Yen ise giysinin koludur. Tartışma esnasında öfke duyulan kimseyi kuvvetle sarsmak veya canını acıtmak amacıyla tutup çekilen bölümdür. Yaka/boyun, düşünme yetisinin harekete geçtiği beynin ve duyguların dışa vurumunun gerçekleştiği yüzün hemen alt bölümüdür. Yen ise karşıdaki kişinin hareketlerini engellemek veya kontrol altına almak için tutulan bölümdür. Yaka tutmak, duygu ve düşünceleri engelleme, yen tutmak ise beden gücünü engellemenin temsili olmuştur. Böylece *yaka yen tutmak*, hesap sormayı ve hükmetmeyi ifade etmiştir. Bir kimseye musallat olmak, bunun somut bir göstergesi olan *yaka yen tutmak* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Musallat olmak. (amaç)

yaka yırt-: yaka yırtmak

yırtıp yaka orlayı “Yakasını yırtıp feryat ediyor.” (DLT: 104 [I 189]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yaka yırtmak (araç)

İlişki Ögesi: Yaka; giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümüdür. Bir kimse yoğun bir şekilde sıkıntı ve üzüntü duyduğunda kalbinde baskı hisseder. Hissettiği bu duygular, kalbinin çok hızlı çarpmasına, kan akışının ve vücut ısısının artmasına sebep olur. Bunun dışa vurumu ise tepkisel olarak giysinin yakasını yırtarak göğsündeki acıyı bastırma isteği şeklinde olur. Bir kimsenin hissettiği acıyla bilincini kaybederek yakasını yırtması bu acıyı ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle yoğun bir üzüntü duymak, onun somut göstergesiyle ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendinden geçecek seviyede üzölmek. (amaç)

yéél kap-: yel kapmak

oglanıŋ yéél kapdı “Çocuđu yel kaptı.” (DLT: 265 [I 389]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yel kapmak (araç)

İlişki Ögesi: Kapmak; birdenbire yakalayarak, çekerek almaktır. Yel ise rüzgârdır, soğuk hava getirir. Bir kimsenin yeli/soğuk havayı kapması, hastalanmasını ifade eder. Hastalığın vücudu ele geçirmesi, kapmak göstergesinin “kendinde tutma, bulundurma” anlamlarından faydalanılarak anlatılmıştır. Burada, yel kapmak, hastalanmanın sebebidir. Sebep söylenmiş, sonuç kastedilmiştir. Hastalanmak, ona sebep olan bir durumla ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Soğuk algınlığına yakalanmak. (amaç)

yér öp-: yer öpmek

yér öpti kör ögdilmiş aydı élig “Ögdilmiş yer öptü ve hükümdara seslendi.” (KB: 1601 [177]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yer öpmek (araç)

İlişki Ögesi: Yukarıda olan iyi, aşağıda olan kötüdür. Bu durum Gök Tanrı inancı ve dünyanın şekilsel yapısı ile ilgilidir. Yeryüzünün alt katmanlarında/derinlerinde ateş, karanlık ve bilinmezlik varken gökyüzü bir o kadar ferah, aydınlık ve iç açıcıdır. Bir kimse için böylesine olumsuz gönderimlere sahip “yer”i öpmek, o kişiye duyulan saygının ve hürmetin fazlalığını gösterir. Karşıdaki kişinin önünde eğilmek ve sırf onu selamlamak için *yeri öpmek* saygının göstergesi olarak görülmüştür. Saygıyla selamlamak yerine bunu karşılayan tutum ve davranış ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saygıyla selamlamak. (amaç)

yérdin sal-: yere çalmak

ol ol kim tekebbürni yérdin salıp “O söz şöyledir: Kibri yere çalıp...” (AH: 267 [61]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yere çalmak (araç)

İlişki Ögesi: Yukarıda olan iyi, aşağıda olan kötüdür. Bu durum Gök Tanrı inancı ve dünyanın şekilsel yapısı ile ilgilidir. Yeryüzünün alt katmanlarında/derinlerinde ateş, karanlık ve bilinmezlik varken gökyüzü bir o kadar ferah, aydınlık ve iç açıcıdır. Çalmak ise atmak, çarpmak, vurmak anlamlarına gelir. Bir şeyi değersiz bulmak, somutlaştırılarak *yere çalmak* öbeğinin gönderiminden faydalanılarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Fırlatmak, değersiz bulmak. (amaç)

yérke çal-: yere çalmak

tutup çaldı yérke ağır ig kelip “Ağır hastalık gelip onu yere çaldı.” (KB: 1056 [122]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yere çalmak (araç)

İlişki Ögesi: Yukarıda olan iyi, aşağıda olan kötüdür. Bu durum Gök Tanrı inancı ve dünyanın şekilsel yapısı ile ilgilidir. Yeryüzünün alt katmanlarında/derinlerinde ateş, karanlık ve bilinmezlik varken gökyüzü bir o kadar ferah, aydınlık ve iç açııcıdır. Çalmak ise atmak, çarpmak, vurmak anlamlarına gelir. Olumsuz bir duruma düşmek, somutlaştırılarak *yer* ve *çalmak* sözcüklerinin gönderimlerinden faydalanılarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yere atmak, kötü duruma düşürmek. (amaç)

yérig töşe: yeri döşemek

bulun kıldı bogzı töşendi yérig “Boğazlarına esir olup yerle bir oldular.” (KB: 4591 [461]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yeri döşemek (araç)

İlişki Ögesi: Yukarıda olan iyi, aşağıda olan kötüdür. Bu durum Gök Tanrı inancı ve dünyanın şekilsel yapısı ile ilgilidir. Yeryüzünün alt katmanlarında/derinlerinde ateş, karanlık ve bilinmezlik varken gökyüzü bir o kadar ferah, aydınlık ve iç açııcıdır. Döşemek ise bir tabanı tahta, karo vb. yapı gereçleriyle kaplamaktır. *Yeri döşemek*, yeri kişinin kendisiyle kaplamasını yani yerle bir olmasını ifade eder. Zor bir durumda olmak, *yer* ve *döşemek* sözcüklerinin gönderimleri ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yerle bir olmak, mahvolmak. (amaç)

yilig yétür-: ilik yedirmek

tilese neñiñke tegürgey elig / tilese canıñka yetürgey ilig “İsterse senin malına el uzatır, isterse senden hiçbir şeyini esirgemez.” (KB: 4267 [429]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İlik yedirmek (araç)

İlişki Ögesi: İlik, kemiklerin iç boşluklarını dolduran ve kan hücrelerinin yapımını sağlayan dokudur. En içte, en derinlerde bulunur. *İlik yedirmek*, bir kimseye gösterilen değer in iyice/en son sınırına dek olmasını ifade eder. Kalpten/en derinden verilen değer, vücudun en içteki dokusu olan ilik ile adlandırılmıştır. Bu durumun bilinçli ve istekli bir şekilde olması ise yedirmek eyleminin anlamı ile karşılanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birine çok değer vermek, birinden hiçbir şeyi esirgememek. (amaç)

3.2.2. İkinci Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler

aēak bekit: ayağını sağlam basmak

yiti közlüg ol kör bakışı yırak / kayu işke tegse bekitür aēak “Keskin gözlü ve uzak görüşlüdür; hangi işe başlasa ayağını sağlam basar.” (KB: 1855).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını sağlam basmak (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, gövdeyi taşıyan ve onun dik durmasını sağlayan uzuvdur. Vücudun sendelememesi veya yıkılmaması için ayağın yere tam ve sağlam basması gerekir. Ayağını sağlam basmayan insan; sendeler, kayar, düşer. Dikkatli ve uyanık olmayan bir insan ise şaşırır, hata yapar. *Ayağını (yere) sağlam basmak* ile duygu ve düşüncelerin sağlam bir temele dayanması arasında ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşinde uyanık ve dikkatli olmak. (amaç)

aēak berkit-: ayağını bağlamak

bezenür kişike öözin körkütür / köñül bérđiñ erse aēak berkitür “Süslenir ve insana kendini gösterir; gönül verirsen ayağını bağlar.” (KB: 6128, 3568).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını bağlamak (araç)

İlişki Ögesi: Ayak; yürümeyi, ilerlemeyi sağlayan uzuvdur. Kişi bir yere ayaklarını bağlarsa olduğu yerde kalır, hiçbir yere gidemez, uzaklaşamaz. Bu yüzden ayağın bağlanması, insanın kendisinin bağlanması anlamına gelir. Bu durum ise insanı bir yere veya bir kişiye bağımlı kılar. Bir kimseyi kendine bağımlı kılmak, onun rahatça/özgürce hareket etmesini sağlayan ayaklarını bağlamak ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendine bağımlı kılmak. (amaç)

aēak tik-: ayak dikmek

yana aēak tiker boynagu / ançaklı eşitmez teg anı “Yine ayak direr kibirlilerin işitmediği gibi.” (KurT: 45₈ [130]; KB: 4208).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayak dikmek (araç)

İlişki Ögesi: Dik “hiçbir eğriliği, girdabı bulunmayan” gönderimlerine sahiptir. Dümdüzdür. Eğilme, bükülme veya farklı tarafa yönelme yoktur. İnat etme eyleminde de bir fikir üzerinde farklılık arz eden her şeyi yok sayıp yalnızca bir noktaya odaklanmak vardır. Ayağını bir yere diken/sabitleyen kimse, başka hiçbir yöne/yere

gidemez. Bir yere götürmek istenen bir kimsenin inatlaşıp ayaklarını olduğu yere sabitleyerek hareket etmemesi durumu, doğrudan inat etmeyi ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İnat etmek. (amaç)

aēakı tayıg: ayağı kaygan

inançsız turur kut vefasız yayıg / yorırda uçar terk aēakı tayıg “Mutluluğa inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken birden uçar, ayağı kaygandır.” (KB: 670 [83]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağı kaygan (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümüdür. Ayak zemine sağlam basmazsa yalpalar. Ne yöne gideceği veya bedenin ayakta kalıp kalmayacağı belli olmaz. Aynı şekilde istikrarsız kişilerin de ne yöne gidecekleri ve sağlam bir şekilde ayakta kalıp kalmayacakları belli değildir. İnsanın aynı kararda kalması ile ayağın aynı biçimde sabit kalması arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İstikrarsız, güvenilmez. (amaç)

aēakın bol-: ayakta olmak

ol kün aēakın bolur kıyamet “O gün kıyamet hazır olur, mutlaka gerçekleşir.” (KurT: 40₄₆ [112], 40₅₁ [112], 47₂₇ [131]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayakta olmak (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, hareket etmeyi ve yürümeyi sağlar. Bir yere gitmek, bir işi yapmak veya bir şeye başlamak için öncelikle ayağa kalkmak gerekir. Meydana gelmeyen veya hazır olmayan olaylar, oturup bekleyen bir insan gibi düşünülmüştür. Olayların ortaya çıkması ise oturan bir insanın ayağa kalkması olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca ayakta olan insan, etrafı tarafından görünür ve bilinir hâle gelir. Ortada/meydanda olur. Somut bir durum olan ayakta olmak, soyut durumların gerçekleşmesi/meydana gelmesinin ifadesi olmuştur. Bir olayın yükselmesi, vuku bulması *ayakta olmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hazır olmak, meydana gelmek. (amaç)

aēakın kuç-: ayağını kucaklamak

seviglini sevmez keyik teg kaçar / kaçıklıka yapçur aēakın kuçar “Seveni sevmez ondan geyik gibi kaçar; kaçana yapışır, ayağını kucaklar.” (KB: 401).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını kucaklamak (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, insan vücudunun en aşağıdaki bölümüdür. Yere yakındır. “Aşağı” ise *kötü, düşük* gönderimlerine sahiptir. Kişinin yere eğilip karşısındakinin *ayağını kucaklaması* “sen benden nitelikçe üsttesin, büyüksün” anlamına gelir. Büyük olan ise anlayış gösterir, affeder. Yalvarmak, bu durumla ilgili somut bir gösterge olan *ayağını kucaklamak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ayağına kapanmak, yalvarmak. (amaç)

aēakın örü tik-: ayağını yukarı dikmek

kim erse urup koēsa eēgü törü / anın tikdi atın aēakın örü “İyi kanunlar koyup bırakan kimse öylece adını kalıcılaştırdı.” (KB: 1461).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını yukarı dikmek (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, vücudun yere basan bölümüdür. Gövdeyi yukarı kaldırır ve dik tutar. *Ayağı dik tutmak* ise ayakta durmak/yaşamak anlamına gelir. Yukarıda olan iyidir. Yukarı, Gök Tanrı inancından dolayı *olumlu* gönderime sahiptir. Dikmek ise sabit olma gönderimine sahiptir. İyi kanunlar koyan, iyi işler yapan bir kimsenin daima ayakta duracağı/adının yaşayacağı ifade edilmektedir. Ayrıca insan, ayağı ile bastığı, geçtiği yere iz bırakır. Ayağını bir yere dikerse/basarsa iz olur, yukarı dikerse olumlu/güzel bir iz olur. İz bırakmak, insanın bir parçası olan ayak ve onun hareketleri ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kalıcılaşmak, iz bırakmak. (amaç)

aēakın tut-: ayağını tutmak

miñ eēgüg aēakını tutgınça sen / yakañnı bir ök yolu tutgıl esen “Sen bin iyinin ayağını tutacağına, bir defacık olsun, sağlamca kendi yakana yapış.” (KB: 3806 [383]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, insanın hareket etmesini ve yürümesini sağlar. İnsanı gitmek istediği yere ulaştırır. Gerçek anlamda, bir kimse başka birinin ayağını tuttuğunda onun bütün hareketlerine uyum sağlamak ve gittiği her yere gitmek zorunda kalır. Ayrıca ayak, olumsuz gönderime sahiptir. Çünkü düşünme eyleminin gerçekleştiği “baş”a en uzak, yere en yakın uzuvdur. Ayak göstergesi kullanılarak, bir kimsenin isteğiyle/emriyle yapılan işlerde kişinin kafa gücünü değil yalnızca beden gücünü kullanması ifade edilir. Başka birinin fikirlerinin peşinden gitmek, onun emirlerine göre hareket etmek, *ayağını tutmak* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Birinin peşinden gitmek, emrine girmek. (amaç)

aēn er yüzi körme-: başka adam yüzü görmemek

usa ev kızı al elig tegmedik / seniñde aēn er yüzün körmedük “Alacaksan el değmemiş, senden başka adamın yüzünü görmemiş aile kızı al.” (KB: 4477 [450]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başka adam yüzü görmemek (araç)

İlişki Ögesi: Türk toplumunda ahlaksal değerlere bağlı olan bir kadın, erkeklerle yakın ilişkiler içinde olmaz. İslam dinine göre de bu yakınlıklar haram kabul edilir. Bu öbekte, kadının ilişki kuracağı, ilgileneyeceği erkek yerine onun bir parçası olan yüz kullanılmıştır. Yüz ise muhatap olunan kişide en önce görülen ve görülmesi en doğal karşılanan uzuvdur. Kadının, adam yüzü bile görmemesi iffetini ne denli koruduğunu ifade eder. Namuslu olmak onunla doğrudan ilgili olan *başka adam yüzü görmemek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İffetini korumak, kız oğlan kız olmak. (amaç)

agızın köni tut-: ağzını doğru tutmak

negü kelse tapla kör eēgü isiz / boyun bér kazaka köni tut agız “İyi veya kötü, ne gelirse ona razı ol; kazaya boyun eğ, ağzını bozma.” (KB: 1431[160]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ağzını doğru tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Ağız, seslerin çıktığı yerdir. Bu sesler bir araya geldiklerinde sözleri oluşturur. Doğru göstergesi ise “yönü değişmeyen, gerçek” anlamlarına sahiptir. Sözlerin doğru veya yanlış olması, onların çıkış noktası olan ağız ile ilişkilendirilmiştir. *Ağzını doğru tutmak* ise ağızdan çıkan sözlerin doğru olmasını ifade eder. Kötü söz söylememek, onunla ilgili olan *ağzını doğru tutmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Ağzını bozmamak, kötü söz söylememek. (amaç)

ajun taru-: dünya dar gelmek

kirip kend içinde tiledi tüşün / tüşün bulmadı kör tarudı ajun “Şehrin içine girip incek bir yer aradı; arayıp bulamayınca gör ki dünya ona dar geldi.” (KB: 488 [63]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünya dar gelmek (araç)

İlişki Ögesi: Bir sorunla karşı karşıya kalındığında onun çözümü için tüm olanaklar değerlendirilir. Olanaklar bitip sorun çözümsüz kaldığında ise kısıtlanılmış hissedilir. Olanakların tükendiği yer “dünya” olduğu için bu kısıtlanmışlığı anlatırken *dünyanın darlığı* ifadesi kullanılmıştır. Çaresiz durumda olmak, içinde bulunulan en büyük yer olan dünya ve onun darlığıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Her şeyin kapsayıcısı

olan dünyanın bile dar gelmesi, yaşanan çaresizliği boyutunu göstermiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Çaresiz durumda olmak. (amaç)

ajun tér-: dünyayı toplamak

negü asgı ahır ajun térdikün / ecel can térer kör üzer bu kökün “Bu dünya malını toplamanın sonunda faydası nedir; bak, ecel can toplar ve kökünü kazır.” (KB: 5383 [535]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünya toplamak (araç)

İlişki Ögesi: Dünya birçok nimeti barındıran yerdir. İnsanoğlu, bu nimetleri sonsuz bir istekle kendisinde toplamak ister. Burada *dünya* sözcüğü kullanılıp içerisinde bulunan nimetler kastedilmiştir. Ayrıca dünya her şeyi kapsar ve büyüktür. Toplanan nimetlerin fazla olması ve onlara aşırı düşkün olma, dünyanın bu gönderimlerinden faydalanılarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Dünya malı biriktirmek, dünya malına düşkün olmak. (amaç)

ajun tut-: dünyayı tutmak

ajun tutguka er ukuşlug kerek “Dünyayı (elde) tutmak için insan anlayışlı olmalıdır.” (KB: 217 [38], 281 [43], 1746 [191]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünya tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; “elde bulundurmak, ele almak” anlamlarına gelir. Dünya ise üzerinde yaşadığımız topraktır. Gerçek anlamda bu toprağı tutmak/elde bulundurmak ile fethetmek arasında bir ilişki kurulmuştur. Elimize aldığımız bir şey bizim yönergelerimize göre şekil alır. Dünya üzerinde yaşayan insanları yönetmek de onları ele almakla/elde tutmakla mümkündür. Ayrıca güç alanının genişliğini ifade etmek için tüm insanları barındıran ve büyük bir yer olan *dünya* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Dünyayı yönetmek, fethetmek. (amaç)

ajundın bar-: dünyadan gitmek

barur men ajundın eşit sen özüñ “Ben dünyadan gidiyorum, sen beni dinle.” (KB: B₇₆ [10]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünyadan gitmek (araç)

İlişki Ögesi: Dinlere ve dinî felsefelere göre insanda vücuttan ayrı bir varlık olarak kabul edilen *ruh* vardır. Öldükten sonra ruh vücuttan ayrılır. Öteki dünya olarak bilinen ahirete göç eder. Geride kalan vücut ise çürür ve yok olur. İnsan için bu durum acı ve

kabullenmesi zor bir şeydir. Bundan dolayı doğrudan *ölmek veya yok olmak* göstergeleri yerine onunla ilişkili olan *dünyadan gitmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

ajunug karıt-: dünyayı kocatmak

negü tir eşitgil örün başlıg er / ajunug karıtmış uzun yaşlıg er “Dünyayı kocatmış, uzun yaşamış, ak saçlı adam ne der, dinle.” (KB: 3012 [310]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünyayı kocatmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan doğar, yaşar ve ölür. O yaşadığı sürece dünya da var olmaya devam eder. Uzun yıllar yaşayan insan, dünyanın da uzun yıllar geçirdiğine tanık olur. *Dünyayı kocatmak*, onun kocadığına şahit olacak kadar yaşamış olmayı yani ihtiyarlığı ifade eder. Bir kimsenin uzun ömür sürmesi, içinde yaşadığı dünyanın ömrü ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Uzun ömür sürmek. (amaç)

alın kaş çat-: alın kaş çatmak

ajun külçirer baz alın kaş çatar “Dünya gülümser bazense alın buruşturur, kaş çatar.” (AH: 205).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alın kaş çatmak (araç)

İlişki Ögesi: Çatmak “birden fazla şeyi birbirine çaprazlama dayayarak durdurma” anlamına gelir. Sinirlenme esnasında alın ve kaş kasları istemsiz bir şekilde gerilir ve belli bir bölgede toplanır. Böyle bir durumda kaşların birbirine yaklaşması ve ikisi arasında kalan mesafenin azalması birbirine dayanmış gibi görünmesine sebep olur. Ortaya çıkan bu görüntü, *alın kaş çatmak* şeklinde algılanarak psikolojik durumun ifadesi olmuştur. Sinirlenmek, onun fiziksel dışı vurumu olan alın kaş çatmak öbeği ile adlandırılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sinirlenmek, somurtmak. (amaç)

alının yaruk tut-: alnını parlak tutmak

süçig sözle barça kişike tilin / açuk tut yüzüñni yaruk tut alın “Herkes tatlı söz söyle, yüzünü açık ve alnını parlak tut.” (KB: 5222 [520]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Alnını parlak tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Parlak, temiz ve açık gönderimlerine sahiptir. Yapılan yanlış şeyler gizlenir, karanlığa bırakılır. Hiç kimse tarafından bilinmesi istenmez. Bunun tersi olarak doğru ve güzel şeylerin ise herkes tarafından bilinmesi ve aydınlıkta olması istenir.

Güzel işler yapan kimse bundan duyduğu gururdan dolayı kendisini herkesin görmesini ister. Alın ise yüzün en önce fark edilen bölümüdür. Utanılacak bir durumu olmamak, başını öne eğmeden alnı açık bir şekilde tutmak ile ilişkilendirilmiştir. Hissedilen duygu yerine duygu sürecindeki fiziksel ifade kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Utanılacak bir durumu olmamak. (amaç)

altun yé-: altın yemek

tére bildiñ altun yéye bilmediñ “Altını toplamayı bildin fakat yemesini bilmedin.” (KB: 167).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Altın yemek (araç)

İlişki Ögesi: Altın “yüksek değerli bir element”tir. Eski dönemlerde para işlevi görmektedir. Bu öbekte altın; onun karşılığında alınan şeyleri ifade eder. Yemek sözcüğüyle de yalnızca yemek değil, ihtiyaca yönelik olan her şeyi almak, kendinde bulundurmak kastedilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Para yemek, hesapsızca harcama yapmak (amaç)

aēakın tilese başın bér-: ayağını dilese başını vermek

oyun sakış ol bu dünya işi / aēakın tilese bérür bu başı “Bu dünya işleri oyun gibidir, ayağını dilersen o, başını verir.” (KB: 5927).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayağını dilese başını vermek (araç)

İlişki Ögesi: Ayak, insanın hareket etmesini ve yürümesini sağlar. Baş ise içerisinde yer alan beyin ile düşünmeyi gerçekleştirir. İstenen/arzu edilen herhangi bir şey yerine kullanılan ayak, vücudun en alt kısmında yer alırken istenilmeyen şeyler yerine kullanılan baş ise vücudun en üst kısmında bulunur. Yani birbirlerine oldukça zıt konumdadırlar. Ayrıca işlevleri açısından ayak yürümeyi, baş ise düşünmeyi sağlar. Ayak ve baş arasındaki bu zıtlık ile istenen ve karşılığında ele geçen şeyler arasında bir ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim anlamı: Muhatabının isteğini karşılamamak. (amaç)

arka bér- (1): arka vermek

tiren arka bérme yagıka bolup “Dayan düşmanına arkayı dönüp sakın kaçma.” (KB: 2378, 2386).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arka vermek (araç)

İlişki Ögesi: Arka “bir şeyin temel yüzünün ters yanı”dır. İnsanın temel yüzünün tersi ise sırtıdır. Burada düşmandan kaçmak ile bu durumun somut gerçekliği olan *sırtını*

dönmek/arka vermek arasında bir bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Düşmana arkasını dönüp kaçmak. (amaç)

arka bér- (2): Arka vermek

bu köñülke arka bérse pardakçan bolur “Bu düşünceyi önemseme bayağı kişi olur.” (KurT: 8₁₅ [34], 37₉₀ [94]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arka vermek

İlişki Ögesi: İnsan bir olayın veya bir nesnenin varlığını duyu organlarıyla algılar. Bu organlar insan vücudunun ön yüzünde yer alır. Göz önünde bulunan şeyler daha çok irdelenir ve düşünülür. Arkaya atılan bir şey ise görülmediği ve algılanmadığı için çok fazla düşünülmez. Bir şeye önem vermemek, onunla ilgili olan fiziksel bir durumla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Önem vermemek, dikkate almamak. (amaç)

arka bol- : arka olmak

kamug işte bolgıl sen arka yülek “Bütün işlerde sen bizlere yardımcı ol.” (KB:116, 90, 122).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arka olmak (araç)

İlişki Ögesi: Herhangi bir nesne dış etkenlere karşı yeterince sağlam duramadığında arkasına destek verici bir gereç konur. Bu gereç konulmadığında bozulabilir, dağılabilir veya yıkılabilir. İnsanlar da tıpkı nesneler gibi dışarıdan gelecek etkilere karşı tek başına duramadıklarında destek almaları gerekir. Bu kimi zaman maddi kimi zamansa manevi olur. Ayrıca insan, vücudun arka kısmında bulunan bel kemiği sayesinde dik durur. Aldığı bir darbe karşısında arkadan verilecek bir destekle eğilmeden, düşmeden ayakta kalabilir. Olumsuzluklar karşısında kalan bir insana yapılan destek, bu durumun (somut) fiziksel görünümü olan *arka olmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Destek olmak yardımcı olmak. (amaç)

arkası bol-: arkası olmak

kimiñ arkası bolsa küçlüg bolur “Kimin arkası olsa güçlü olur.” (KB: 1699).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arkası olmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin eğilmemesi veya düşmemesi için ona destek olan bir kimse ile bir nesnenin düşmemesi için arkasına konan dayak arasında bir bağlantı/ilişki kurulmuştur. Ayrıca insanın dik durmasını sağlayan bel kemiği de vücudun arka

tarafında bulunur. Vücut herhangi bir olumsuzluğa dayanamayıp öne doğru eğildiğinde beline destek verilerek doğrultulur. Arkasından/belinden tutulan kişi, dik durmayı başarabilir ve düşmez. Zor durumda kalan bir kimseye yapılan maddi ve manevi destek, onun fiziksel görünümü olan *arkası olmak* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Maddi ve manevi açıdan destek sahibi olmak. (amaç)

artuk kıl-: fazla kılmak

artuk kıldımız olarnı alemluglar üze “Canlılar arasında onları üstün kıldık.” (KurT: 45₁₆ [130], 4₃₄ [15], 4₉₅ [26]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Fazla kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Fazla “gereğinden, alışılmıştan çok veya aşırı olan” anlamlarına gelir. Üstün ise benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, onları geride bırakandır. Üstün olan bir şey, niteliği bakımından daha yüksek seviyede olduğu için değerli ve seçkindir. *Fazla* göstergesinin “alışılmış olandan daha çok” anlamıyla “üstünlük” arasında bir bağlantı kurulmuştur. Fazla kılmak, bir şeyi başkalarından daha seçkin hâle getirmektir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Üstün tutmak, seçkin kılmak. (amaç)

artukluk bér-: fazlalık vermek

ol artukluk bérdi sizke alemluglar üze “Canlılar arasında sizi üstün kıldı.” (KurT: 7₁₄₀ [27], 8₂₉ [35]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Fazlalık vermek (araç)

İlişki Ögesi: Artık/fazlalık “bir şeyin kullanıldıktan sonra geriye kalan bölümü”dür. Yani kullanılması gerekenden fazlasıdır. Bir şeye alışılmıştan fazlası verildiğinde alışılmışların hepsinin önüne geçer. Bu da onu diğerlerinden üstün kılar. Üstünlük ile o üstünlüğü sağlayan fazla kısım arasında bir bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Üstün kılmak. (amaç)

artukluk ur-: artıklık koymak

tanrı artukluk urdı amarıñızlerke “Tanrı bazılarınıza üstünlük verdi.” (KurT: 16₇₁ [54]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Artıklık koymak (araç)

İlişki Ögesi: Artık “bir şeyin kullandıktan sonra geriye kalan bölümü”dür. Bu kalan bölüm, normalde olması gerekenin üzerine eklendiğinde diğerlerinden ayrı bir durum

ortaya çıkar. Bu durum üstünlüktür. *Üstün kılmak* yerine onunla bağlantılı olan *artıklık koymak* ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Üstün kılmak. (amaç)

asanlık ur-: kolaylık koymak

tanrı asanlık urdı “Tanrı selamete çıkardı.” (KurT: 843 [37]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kolaylık koymak (araç)

İlişki Ögesi: Kolay “sıkıntı çekmeden, yorulmadan yapılabilen zahmetsiz emeksiz” anlamına gelir. Selamet ise ruhsal ve bedensel açıdan sağlıklı, sıhhatli olma durumudur. Bir insanın sağlığının yerinde olması yaşamını kolay kılar. Bu ikisi arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Selamete çıkarmak. (amaç)

aşak yer: aşağı yer

kelse biregü sizdin aşak yerdin “Sizden birisi tuvaletten gelse...” (KurT: 443 [8]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aşağı yer (araç)

İlişki Ögesi: Aşağı, bir yere göre daha alçakta bulunandır. Eski dönemlerde tuvalet evin dışında ve eve göre daha aşağı bir yerde olduğu için tuvalet yerine onun konumundan hareketle bir adlandırma yapılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tuvalet. (amaç)

aşru kör: uzağı görmek

kulak köz yéti kılssa aşru körü “Kulağı ve gözü keskin ileri görüşlü (olmalı).” (KB: 4040 [408]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uzağı görmek (araç)

İlişki Ögesi: Uzak, çok ötelerde bulunandır. Arada hem zaman hem de nesneler vardır. Bulunulan yerin uzağını görmek ile hâlihazırda bulunan fikirlerin daha ötesini görebilmek arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İleri görüşlü olmak. (amaç)

aşı kéñ: aşı bol

tuzı etmeki hem aşı kéñ “Tuzu ekmeği ve aşı bol (olmalıdır).” (KB: 2317 [246]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aşı bol (araç)

İlişki Ögesi: Cömert “parasını ve malını esirgemeyen yardımsever kişi”dir. Hiçbir şeyini kimseden sakınmadan bol bol ortaya döker. Bir kimsenin yemeğinin bol olması ise insanlara yedirip içirmesi yani cömert olmasını ifade etmiştir. Cömert bir kimsenin mal varlığı ve bu varlığı diğer insanlardan esirgememesi/yardım etmesi, gerçekte bu durumun parçası olan *aşı bol* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cömert, yedirip içirmeyi seven, iyiliksever. (amaç)

ayada tut-: ayada tutmak

ayada tutayın agı çuz töşettim “Seni el üstünde tutayım (senin için) için ipek ve sırma döşettim.” (KB: 6523 [644]; 717 [88]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ayada tutmak (araç)

İlişki Ögesi: El, vücudun ön tarafında ve gözün görüş alanı içerisinde yer alır. Elde tutmak “sahip olma” kavramına gönderimde bulunur. Değer verilen şeylere sahip çıkma, görülebilecek yerde ve yukarıda tutma isteği ile yaklaşılr. Bu sebeple değer vermek yerine bununla doğrudan ilgili olan *ayada tutmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok değer vermek, el üstünde tutmak. (amaç)

bağır bér-: bağır vermek

kadaşka bağır bér yakınlık ula “Akrabanı bağırına bas, yakınlık kur.” (KB: 3237 [329]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bağır vermek (araç)

İlişki Ögesi: Bağır, vücudun boyunla karın arasında kalan bölümüdür. İki kişi karşılıklı durduğunda birbirine en yakın olan yerdir. Herhangi bir nesneyi taşıırken de en çok destek alınan yer, bağırdır. Taşınan nesnenin sağlam bir şekilde bırakılacağı yere ulaşması için yaşanan küçük bir sarsıntıda bile bağır biraz daha öne doğru eğilir. Yakınlık göstermek ve destek olmak ile bunlarla bağlantılı olan *bağır vermek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yakınlık göstermek destek olmak. (amaç)

bagırka urun-: bağırına basmak

bagırsaknı bulsa bagırka urun “Merhametli birini bulursan, bağırına bas.” (KB: 1947 [212]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Bağırına basmak (araç)

İlişki Ögesi: Bağır, vücudun boyunla karın arasında bulunan bölümüdür. İki kişi sarılırken daha çok bu bölümler birbirine temas eder. Ayrıca birini bağrınıza basıp ellerinizi onun etrafına sardığınızda o kişiyi dışarıdan gelecek olan tüm etkilere kapatmış ve korumuş olursunuz. *Kucaklamak* yerine onun bir parçası olan *bağır* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kucaklamak, koruyup kollamak. (amaç)

bağırlı er: ciğerli adam

bağırlı er “Kimseye boyun eğmeyen adam.” (DLT: 247 [I 367]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ciğerli adam (araç)

İlişki Ögesi: Ciğer, yürek, iç anlamına gelir. Yürek ise bir kimsenin ruhsal yönünü ifade eder. Yürekli adam, korkularla baş edebilen cesur adamdır. Burada yürekli göstergesinin kullanılmasının sebebi, yaşadığı olaylara karşı dayanıklılık göstermesi ve yüreğinin atmaya devam etmesidir. Cesur olan kişi kimseden korkmaz ve kimseye boyun eğmez. *Cesurluk* ve bu durumun bir parçası olan *yürek* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kimseye boyun eğmeyen adam. (amaç)

baş ağrığ: baş ağrısı

neçe er beēüse baş ağrığ beēür “İnsan ne kadar büyürse baş ağrısı da o kadar büyür.” (KB: 435 [57], 2147 [231], 4915 [491]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş ağrısı (araç)

İlişki Ögesi: Sıkıntı ve dert; bir bozukluk veya tekdüzelik sonucunda ortaya çıkan olumsuzluklardır. Baş ağrısı ise başta oluşan rahatsızlıktır. İnsan sıkıntılı olduğu zamanlarda sıkıntısına sebep olan sorunları ortadan kaldırmak için her zamankinden daha fazla düşünür ve zihnini yorar. Bunun sonucunda baş ağrısı hissetmeye başlar. Zamanla baş ağrısı sıkıntının olağan bir sonucu olarak görülmüştür. Böylece baş ağrısı denildiğinde sıkıntı kastedilmeye başlanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sıkıntı, dert. (amaç)

baş ağrığın kötür-: baş ağrısını gidermek

baş ağrığ yük emgek kötürse kulı “Kul, baş ağrısını sıkıntı ve zahmetleri ortadan kaldırmalı” (KB: 1883 [206]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş ağrısını gidermek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan sıkıntılı olduğu zamanlarda fazla düşünmekten ve duyduğu üzüntüden dolayı baş ağrısı hissetmeye başlar. Zamanla *baş ağrısı*, sıkıntının olağan bir sonucu olarak kabul edildiği için sıkıntı yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu öbekte ise başta oluşan ağrıyı gidermek/dindirmek ile derde çözüm bulmak arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Derdine derman olmak. (amaç)

baş bürün-: baş bürümek

başı bürünü yér ewde yalñuz aş “Yemeğini insanlardan gizlenerek evde yalnız yer.” (KB: 4665 [468]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş bürümek (araç)

İlişki Ögesi: Bürünmek; sarınmak, örtünmek anlamlarına gelir. Bir şeye sarınan gizlenmiş, saklanmış olur. Baş ise vücudun en üstünde ve önünde bulunan, yüzü de kapsayan bölümdür. Yani insanın ilk başta fark edilebilecek, görülebilecek yeridir. İnsanların yüzleri dışında tüm uzuvları birbirine benzerdir. En belrigin ayırt edici yüz’dür. Yüzünü kimseye göstermeyerek kendini gizlemek doğrudan *baş bürünmek* öbeği ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saklanmak, kimseye görünmemek. (amaç)

baş çal-: başını çalmak

sakış bérdikünde ulır baş çalar “Hesap verirken ağlar başını (taşlara) çalar.” (KB: 2781 [290]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını çalmak (araç)

İlişki Ögesi: Çalmak “vurmak ve çarpmak” anlamına gelir. Akıl ve düşünme yeteneği ise “baş”ta bulunur. Yani baş, insanın kendi iradesiyle düşünüp karar verdiği yerdir. Verilen bir karar sonucu olumsuz bir durumla karşılaşmanın sorumlusu baş olarak düşünülmüştür. Ortaya çıkan sorunu çözmek için yapılacak hiçbir şey kalmadığında başı cezalandırmak ise onu yere çalmak ile ifade edilmiştir. Aslında suçlu olan baş değil, insanın kendisidir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çaresiz kalıp pişman olmak. (amaç)

baş eg-: baş eğmek

bayusa baş egmez boēun yuwğası “Halkın en zayıfı bile zenginleştğinde baş eğmez olur.” (KB: 5523 [549]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş eğmek (araç)

İlişki Ögesi: Baş; insanın varoluşunun, düşünebilmesinin temsilidir. Baş olmadan insan olunmaz. İnsan için böyle kıymetli bir şeyin eğilmesi açıkça itaat anlamına gelir. Başın eğilmesi karşıdaki kişinin düşüncelerinin kendi düşüncelerinden daha üstte ve yüce tutmayı ifade eder. Ayrıca baş eğmek, kabul etmeyi ifade eden bir onay hareketidir. Verilen buyruğa uymak ile baş eğmenin ifade ettiği değer arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat etmek. (amaç)

baş élt-: baş iletmek

kalı öznese begke éltür başı “Eğer beğе baş kaldırırlarsa başları gider.” (KB: 2420 [256]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş iletmek (araç)

İlişki Ögesi: Baş, gövdeye boyunla bağlanır ve içinde bulunan beyin sayesinde tüm gövdeyi yönetir. Baş olmadığında vücut hiçbir fonksiyonunu yerine getiremez. İnsanın başını gövdesinden ayırarak bir başka kişiye iletmek onun ölmüş olmasını ifade eder. Eski dönemlerde, hükümdarın çıkarına ters düşen bir şey yapan kimseler, cezalandırılarak başları gövdelerinden ayrılırdı. Bu kesik baş ise hükümdara sunulurdu. Bu ritüel, daha sonra doğrudan ölümün ifadesi olarak kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek, öldürölmek. (amaç)

baş koēi: baş aşağı

baş koēi erenler baş koēi tişiler (Mütevazı erkekler, mütevazı dişiler...) (KurT: 33₃₅ [80]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş aşağı (araç)

İlişki Ögesi: Duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu beyin, başın içerisinde yer alır. İnsanın düşünceleri de beynin işlevleri sonucu ortaya çıkar. Bir kimsenin başını diğerinden aşağıda tutması kişinin kendi düşüncelerini diğerinden daha aşağıda tutmasını ifade etmiştir. Kendi düşüncelerini başkalarından aşağı gören insan, bu durumun fiziksel dışı vurumu olan *baş aşağı* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mütevazı. (amaç)

baş kötör- (1): baş kaldırmak

tekebbürlük mu kıldın azu boldun mu baş kötörgenlerdin “Kibri mi gösterdin ya da büyüklük taslayanlardan mı oldun?” (KurT: 38₇₅ [102]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş kaldırmak (araç)

İlişki Ögesi: Baş, insan vücudunun en önemli parçasıdır. Baş olmazsa vücut hiçbir fonksiyonunu yerine getiremez. Düşünmeyi, hissetmeyi yani insanı insan yapan tüm olguları başın içerisinde bulunan beyin gerçekleştirir. *Baş kaldırmak*, onun içerisinde bulunan düşünceleri karşı tarafa göstermek anlamına gelir. Yani kişinin kendi düşüncesini karşısındakinden üstte tutmasıdır. Ayrıca başın yukarı doğru kalkması reddetmeyi ifade eden bir onay vermeme hareketidir. Büyüklük taslayan, itaat etmeyen bir kimse, bu psikoloji ilgili fiziksel bir durumla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Büyüklük taslamak, itaatsizlik etmek. (amaç)

baş kötür- (2): baş kaldırmak

ésiz baş kötürse kör eēgü yiter “Kötülük baş kaldırırsa iyilik kaybolur.” (KB: 890 [106], 545 [69], 3346 [338], 4746 [475], 2850 [296]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş kaldırmak (araç)

İlişki Ögesi: Baş, insan vücudunda en üstte ve önde yer alır. Bir topluluk içerisinde en önce fark edilir. Onun kaldırılması görünür olmayı, aşikâr olmayı ifade eder. Sesin, konuşmanın, düşüncenin ve coşkunun hepsinin merkezi baştır. Yükselmek, coşmak yerine bunların gerçekleştiği organ olan *baş* ögesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Coşmak, yükselmek, öne çıkmak. (amaç)

baş küēez-: baş gözetmek

aya til iēisi küēezgil başıg “Ey dil sahibi, başını gözet.” (KB: 168 [33], 176 [34], 652 [81], 2825 [294]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: Baş, insan vücudunda en önemli fonksiyonların yerine getirildiği merkezdir. Başın olmaması, ölmeyi ifade eder. İnsanın kendini gözetmesi, yaşamasını temel kaynağı olan başı ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Canının güvenliğini önemsemek. (amaç)

baş yé-: baş yemek

neçe baş yédi bu takı ma yéyür “O ne kadar baş yemiştir, daha da yemektedir.” (KB: 966 [114]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Baş yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek “besinleri çiğneyerek vücuda alma işi”dir. Çiğnenen besin canlı durumdan ezilmiş/aşınmış duruma geçer. Baş ise insanın hayatta kalmasını, düşünmesini, hissetmesini, konuşmasını sağlayan en önemli organdır. Onu yemek, bu yetileri kaybolmasını ve ölümü ifade eder. Bu bir yok olma ve felakettir. Bir kimsenin felaketine sebep olmak, *baş yemek ile* ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin felaketine neden olmak. (amaç)

başı alsık-: başı kaybolmak

iēisi başın yér ya baş aslıkar “Ya sahibinin başını yer ya da kendi başını kaybeder.” (KB: 2726 [285]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı kaybolmak (araç)

İlişki Ögesi: Baş, insanın en önemli uzvudur. Baş olmadan yaşanmaz. Kaybolmak ise görünür olmaktan çıkmaktır. Bir insanın başının görünür olmaktan çıkması ölmeyi ifade eder. Ölüm ise yok olmaktır ve yaşayanlar için felaket olarak algılanır. Ölmek veya bir felakete uğramak, *başın kaybolması* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek, felakete uğramak. (amaç)

başı bar-: başı gitmek

kişig til uçuzlar barır er başı “İnsan dili yüzünden değersizleşebilir ve başı gidebilir.” (KB: 163 [33], 1914 [209]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı gitmek (araç)

İlişki Ögesi: Başın gitmesi, gövdeden ayrılması anlamına gelir. Başsız gövde ise ayakta duramaz. Bu da ölmek anlamına gelir. Ancak başın kendi kendine gövdeden ayrılması mümkün değildir. Başka biri tarafından gerçekleştirilmesi gerekir. Öldürülmek yerine insanın yaşam olan başın gitmesi ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldürülmek. (amaç)

başı kawrıl-: başı bükülmek

koēi bolsu düşman başı kawrılı “Düşmanın başı hep aşağı eğik olsun.” (KB. 119 [28]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı bükülmek (araç)

İlişki Ögesi: Bükülmek; katlanmak, eğilmektir. *Başın bükülmesi* ise öne doğru eğilmesi ve aşağı bakması anlamına gelir. Aşağı bakan insan gözlerini diğer gözlerden kaçırmış olur. Gözlerini kaçırma isteği ise kazanan tarafın gözleriyle başarısını anlatma ve hissettirme durumundan doğar. Ayrıca baş insanın düşünmeyi gerçekleştiren organı olan beyni barındırdığı için başarıların da başarısızlıkların da temsilidir. *Başı eğmek*, karşı tarafın kendinden üstte olduğunu kabul etmektir. Mağlubiyet yerine onun fiziksel ifadesi olan *baş bükmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Başı eğilmek, mağlup olmak, başı önünde olmak. (amaç)

başı kökke teg-: Başı göğe değmek

başın kökke tegrür yokaru kılıp “Onun başını yukarı kaldırır ve göğe değdirir.” (KB: 3072 [315]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı göğe değmek (araç)

İlişki Ögesi: Başarı elde eden bir kimse, yaptığı işten dolayı gurur duyar ve dik durur. Başını yukarı kaldırır. Herkes tarafından görünür ve bilinir olur. Ayrıca, aşağı; *kötü ve karanlık*, yukarı ise *iyi ve aydınlık* gönderimlerine sahiptir. Gök, temiz ve ulaşılmazdır. Başın göğe değmesi insanın şerefine göğe kadar yükseldiğini, arttığını ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şan şeref kazanmak. (amaç)

başı tezgîn-: başı dönmek

korkup başı tegzinür “Korkup başı döner.” (DLT: 421 [II 20]; 344 [48]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı dönmek (araç)

İlişki Ögesi: Dönmek “bir şeyin dolayında hareket etmek”tir. Bir durum veya bir düşüncenin etrafında bir yerde durup karar verememek, dönmeye devam etmek, ne yapacağını bilememeyi ifade eder. Bunu anlatmak için düşünme ve karar verme işinin merkezi olan *baş* göstergesi kullanılmıştır. Başın dönmesi, içindeki düşüncelerin de dönüp sabit bir yerde karar kılamaması anlamına gelir. Ne yapacağını bilememek yerine onunla bağlantılı olan *başı dönmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bunalıp ne yapacağını bilememek. (amaç)

başı tezgînük: başı dönmüş

aya yolda azmış başı tezgînik “Ey yolunu kaybetmiş, ne yaptığını bilmez.” (KB: 3089 [317]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başı dönmüş (araç)

İlişki Ögesi: Başı dönmüş, yönünü bulamayan bir insan ile düşüncelerini belli bir noktada sabitleyemeyen insan arasında bağlantı kurulmuştur. Düşünceler etrafında dönüp durmak ve herhangi birine karar verememek, bu düşüncelerin gerçekleşme yeri olan *baş* ile ifade edilmiştir. Yani *baş* göstergesi kullanılmış, içindeki düşünceler kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ne yaptığını bilmez hâlde olan. (amaç)

başın koēi kemiş-: başını öne eğmek

... *başların koēi kemişmişler uçuzlukdın* “... değersizlikten başlarını aşağı eğmişler.” (KurT: 42₄₅ [121]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını öne eğmek (araç)

İlişki Ögesi: Baş, insanın en mühim organıdır. İnsan hem soyut hem de somut anlamda kendi varlığını başıyla ortaya koyar. Baş; yaşamanın, düşünebilmenin, konuşabilmenin, hissedebilmenin temsilidir. Böylesine önemli bir şeyi diğer insanlardan öne eğmek/saklamak, onun utanç verici bir şeye sebep olduğunu ifade eder. Hor ve hakir durumda olan bir kimsenin psikolojisi, onun fiziksel ifadesi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hor ve hakir durumda olmak. (amaç)

başın kurıt-: başını kurutmak

kara élke yazsa kurıtur başın “Halk ülkeye karşı suç işlerse başını kurutur.” (KB: 2515 [264]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını kurutmak (araç)

İlişki Ögesi: Kurutmak “suyunu çekmek, cansız duruma getirmek”tir. Birinin başını kurutmak ise oradaki hareketliliği, fonksiyonları durdurmayı ifade eder. Baş kurursa yani fonksiyonlarını yerine getiremezse ölüme sebep olur. Bu yok oluş insanoğlu için felaket olarak algılanır. Bir kimseye yapılan kötü bir şey, genel ve somut duruma getirilerek *başını kurutmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Felaketine sebep olmak. (amaç)

başın yé: başını yemek

anın öz tili öz başın yér “Onun kendi dili kendi başını yer.” (AH: 120 [50], 138 [51]; KB: 170 [34], 2726 [285], 4078 [411], 4563 [458]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını yemek (araç)

İlişki Ögesi: Yemek “besinleri çiğneyerek vücuda alma işi”dir. Çiğnenen besin canlı durumdan ezilmiş/aşınmış duruma geçer. Baş ise insanın hayatta kalmasını, düşünmesini, hissetmesini, konuşmasını sağlayan en önemli organdır. Onu yemek, bu yetileri kaybolmasını ve ölümü ifade eder. Bu bir yok olma ve felakettir. Bir kimsenin felaketine sebep olmak, *başını yemek ile* ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin felaketine neden olmak. (amaç)

başın yérke çal-: başını yere çalmak

başın yérke çalsa ulıp miñ kata “Ağlayıp bin kez başını yere çalsa...” (KB: 1207 [138]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını yere çalmak (araç)

İlişki Ögesi: Baş, duyum ve bilinç merkezlerinin bulunduğu beyni içinde barındıran organdır. Çalmak ise “vurmak, yere sürtmek”tir. İnsanın bir yerini vurması veya yere sürmesi acı verir. *Başı yere çalmak*, bir kimsenin yaptığı kötü bir şey yüzünden başını/düşüncelerini sorumlu tutmasını ifade eder. Çünkü pişman olduğu kötü şeye onunla karar vermiştir. Bundan dolayı insanın kendini cezalandırması başını yere çalmak göstergeleriyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaptığı kötü işten çok pişman olmak. (amaç)

başın yérke ildür-: başını yere indirmek

yagız yérke ildürür kötürmiş başın “Yükselttiği başını kara toprağa indirir.” (KB: 3081 [316], 2647 [277]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını yere indirmek (araç)

İlişki Ögesi: Yukarı, iyi; aşağı, kötüdür. Bu bağlamda “yer” sözcüğü *kötü, düşük* gönderimlerine sahiptir. Baş ise insanların tek ayırt edici organıdır. Baş dışındaki tüm uzuvlar bütün insanlarda benzerdir. Ayrıca duyum ve bilinç merkezinin bulunduğu beyni içinde barındırır. İnsan için tüm uzuvlardan daha değerli olan *başın yere inmesi* kötü bir duruma düşmüş olmayı ifade eder. Yaşanan psikolojik bir olumsuzluk, onun karşısında gösterilen fiziksel bir tavırla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yapılmış ve deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü duruma düşürmek. (amaç)

başında keç-: başından geçmek

başında keçürmiş bilir el işi “Başından geçirmiş, memleket işlerini bilir.” (KB: 1567 [173], 1949 [213], 2271 [242]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başından geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Bütün olayların algılandığı/çözüldüğü yer baştır. Yaşanan her şey *baş* sayesinde anlaşılır ve hatırlanır. Bundan dolayı insanın kendisinin yaşadığı olaylar *başından geçmek* şeklinde ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Daha önce aynı durumu yaşamak. (amaç)

başın kizle-: başını gizlemek

sözün kizle keēin başın kizleme “Sözünü sakla ki sonra başını saklamayasın.” (AH: 358 [69]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başını gizlemek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan, en çabuk başa aldığı darbeye ölür. Onun için baş, en önce korunması gereken yerdir. Gizlemek ise görünmeyecek duruma getirmektir. İnsanın kendini bütünüyle koruması yerine hayati önem taşıyan *başın gizlenmesi/korunması* ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendini korumak (amaç)

beēük sözle-: büyük söylemek

beēük sözledi söz ökte tiliē “Pervasız dilin büyük söz söyledi.” (KB: 672 [83]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Büyük söylemek (araç)

İlişki Ögesi: Söylenen her sözün kendi içerisinde bir önemi ve ölçüsü vardır. Sözün olması gerekenden daha abartılı bir şekilde söylenmesi iddialı olmayı ifade eder. İddialı konuşmak yerine onunla doğrudan ilgili olan *büyük söylemek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İddialı konuşmak. (amaç)

biri on bol-: biri on olmak

şükür kılsa nimet biri on bolur “Eğer şükrederse nimetin biri on olur.” (KB: 759 [93]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Biri on olmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir, az; on, fazla/çok gönderimine sahiptir. Ayrıca on, birden on kat daha fazladır. Bu gönderimlerden hareketle birken on olmak yani artmak, bereketlenme

kavramını karşılar hâle gelmiştir. Bereketlenmek yerine onunla ilişkilendirilen *biri on olmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bereketlenmek. (amaç)

boēi egi-: boyu eğilmek

boēum erdi ok teg egildi boēum “Boyum ok gibiydi, eğildi boyum.” (KB: 1099 [127]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyu eğilmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan yaşlandıkça kemiklerinde birtakım zayıflıklar meydana gelir. Bu zayıflıklar sonucu kemikler tam olarak fonksiyonlarını yerine getiremedikleri için eğilmeler oluşur. İhtiyarlamayı ifade etmek için insanda meydana gelen bu fiziksel değişiklik kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İhtiyarlamak. (amaç)

boēun bas-: halk basmak

boēun basguka er bilig bilse keē “Halkı itaat altına almak için bilgili olmak gerekir.” (KB: 224 [38], 1968 [214]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Halk basmak (araç)

İlişki Ögesi: Basmak “bir şeyi üzerine kuvvet vererek itmek”tir. *Halk basmak* ise insanlara güç uygulayarak onların görüş ve düşüncelerini sıkıştırmaktır. Halkın düşünceleri bastırıldıktan sonra ise buyrulan düşünceler dayatılmaya çalışılır. Halkı itaat altına almak için gerekli olan baskı bu durumun ifadesi olarak kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Halkı itaat altına almak. (amaç)

boguz arıt: boğazını temiz tutmak

boguzug arıtgu ay kalkı silig “Ey temiz yaradılışlı, boğazını temiz tutmalısın.” (KB: 4407 [443]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazını temiz tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yiyecek ve içecekler, boğazdan geçerek mideye iner. Boğazdan geçmeden yenebilen hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı boğaz yediğimiz her şeyin temsilidir. Temiz ise olumlu, doğru gönderimlerine sahiptir. *Boğazı temiz tutmak* ise oradan geçen yiyeceklerin durumu ile bağdaştırılmıştır. İslam dinine göre haram kabul edilen yiyecekler vardır. Bunların yenmemesi gerekir. Bu kurala uyup boğazından haram bir şey geçirmemekle *boğazı temiz tutmak* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Haram yememek. (amaç)

bogzı arıg bol: boğazı temiz olmak

arıg bolga bogzuñ helal bolga aş “Boğazın temiz kalsın, aşın helal olsun.” (KB: 4405 [443]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazı temiz olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yiyecek ve içecekler, boğazdan geçerek mideye iner. Boğazdan geçmeden yenebilen hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı boğaz yediğimiz her şeyin temsilidir. Temiz ise olumlu, doğru gönderimlerine sahiptir. *Boğazı temiz olmak* ise oradan geçen yiyeceklerin durumu ile bağdaştırılmıştır. İslam dinine göre haram kabul edilen yiyecekler vardır. Bunların yenmemesi gerekir. Bu kurala uyup boğazından haram bir şey geçirmemekle *boğazı temiz olmak* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Haram yememek. (amaç)

boş elig: boş el

boş elig “İşten ve maldan kurtulmuş olan el” (DLT: 497 [II 211]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boş el (araç)

İlişki Ögesi: Boş “üzerinde hiçbir şey bulunmayan”dır. El ise kolun bilekten aşağıda bulunan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümüdür. İnsan, yapacağı çoğu şeyde elini kullanmak zorundadır. Elin üzerinde hiçbir şey olmaması ve öylece boş durması yapacak bir işin olmadığını ifade eder. İş yapmamak yerine onunla ilgili olan *boş el* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşten kurtulmuş olan el. (amaç)

boş kişi: boş adam

boş kişi “Hür adam” (DLT: 497 [II 211]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boş adam (araç)

İlişki Ögesi: Boş adam, yapacak bir işi olmayan adamdır. Yapacak bir işi bulunmayan kimsenin, kendini bağlayan, engelleyen bir durumu da olmaz. İsteddiği şekilde davranır, istediği yere gider. Bir kimsenin özgür olması, boş olmasıyla/iş yapmamasıyla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hür adam. (amaç)

boş uragut: boş kadın

boş uragut “Boşanmış kadın” (DLT: 211 [II 211]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boş kadın (araç)

İlişki Ögesi: Boş “yanında kimse bulunmayan” anlamına gelir. Evli olan kadın, eşiyle birlikte. Eşinden ayrılmış olan kadın ise yalnızdır yani boştur. Boşanmış olma durumu ile boş olma/yalnız olma arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Boşanmış kadın. (amaç)

burkı yüz: buruşuk yüz

negülüg kaşın tügüp burkı yüzün olururyuk sen “... Neden kaşlarını çatıp, ekşi suratla oturuyorsun? (DLT: 215 [I 323]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Buruşuk yüz (araç)

İlişki Ögesi: Buruşuk “gerginliği, düzgünlüğü kalmamış olan”dır. İnsanın yüzünde bazı etkiler sonucu duygu ve düşüncelerini belirtecek biçimde hareketler belirir. Bu duygu ve düşüncelerin olumlu veya olumsuz oluşuna göre farklı şekiller ortaya çıkar. Hoşlanılmayan bir durum karşısında yüz kasları istemsiz bir şekilde alın ve kaş çevresinde toplanır. Olumsuz şeyler karşısında ortaya çıkan bu yüz ifadesi, hoşnutsuzluğu karşılar hâle gelmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ekşi surat, sevimsiz çehre, hoşnutsuz yüz ifadesi. (amaç)

boyun bér: boyun vermek

boyun bérinler tañrıka “Tanrıya itaat edin!” (KurT: 8₁ [33], 16₈₁ [55], 16₂₈ [51]; KB: 1431 [160], 2070 [224], 3491 [350]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun vermek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun “gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi”dir. Yani başı gövdeye bağlar. Baş ise içinde duyum ve bilinç merkezlerini bulundurur. İnsanın düşünce ve davranışlarını şekillendiren ve bedenini komuta eden beyni/başıdır. Boynu bir kimseye sunmak/vermek, bedenin komutasını başka birinin eline vermeyi ifade eder. Kendi düşüncelerine hareket etmek yerine başkasının emirleriyle hareket etmek, *boyun vermek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat etmek. (amaç)

boyun eg-: boyun eğmek

yaguları eşitip boyun egdiler “Düşmanları işitip boyun eğdiler.” (KB: 450 [59], 101 [27], 678 [84], 1037 [121], 1754 [192]; 5800 [575]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun eğmek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, başı gövdeye bağlar. Boyun eğildiğinde baş da eğilir. Baş eğmek ise insanın kendi düşüncelerini karşısındakinin düşüncelerinden aşağıda tuttuğunun göstergesidir. Bu da açıkça itaat anlamına gelir. *İtaat* yerine onunla bağlantılı olan *boyun eğmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat etmek. (amaç)

boyun sı-: boyun kırmak

hava arzu boynı sımaginça öz “Kendi heves ve arzularının boynunu kırmayınca...” (KB: 4807 [481]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun kırmak (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, başı gövdeye bağlar. Boyun kırıldığında başla gövdenin bağlantısı kopar. Ancak gövdeyi yöneten baştır. O olmadan hiçbir şey yapılamaz. İnsanın etkisiz duruma gelmesiyle *boyun kırmak* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Etkisiz duruma getirmek. (amaç)

boyun su-: Boyun sunmak

ayıbsız tişike er boyunun sumuş kerek “Namuslu kadına erkeğin itaat etmesi gerekir.” (DLT: 554 [279]; KurT: 5₄₄ [23], 9₇₄ [42], 49₁₄ [140]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun sunmak (araç)

İlişki Ögesi: Boyun “gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi”dir. Yani başı gövdeye bağlar. Baş ise içinde duyum ve bilinç merkezlerini bulundurur. İnsanın düşünce ve davranışlarını şekillendiren ve bedenini komuta eden beyni/başıdır. Boynu bir kimseye sunmak/vermek, bedenin komutasını başka birinin eline vermeyi ifade eder. Kendi düşüncelerine hareket etmek yerine başkasının emirleriyle hareket etmek, *boyun sunmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat etmek. (amaç)

boyun sü-: boyun sunmak

boyun sümek hem eēgü söz kerek erdi “İtaat etmek ve güzel söz gerekti.” (KurT: 47₂₁ [135], 41₁₁ [115]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun sunmak (araç)

İlişki Ögesi: Boyun “gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi”dir. Yani başı gövdeye bağlar. Baş ise içinde duyum ve bilinç merkezlerini bulundurur. İnsanın düşünce ve davranışlarını şekillendiren ve bedenini komuta eden beyni/başıdır. Boynu

bir kimseye sunmak/vermek, bedenın komutasını başka birinin eline vermeyi ifade eder. Kendi düşüncelerine hareket etmek yerine başkasının emirleriyle hareket etmek, *boyun sunmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat etmek. (amaç)

boyun yal beēt-: boyun ve ense büyütmek

boyun yal beētün buka teg kılıp “Boğa gibi ense ve boynunu büyüttün.” (KB: 5801 [575]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun ve ense büyütmek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, gövdeyi başa bağlar. O ne kadar kalın ve güçlü olursa, vücut o kadar direnç gösterir. Boyun sağlam durduğunda baş eğilmez, zarar görmez. Sağlıklı, güçlü kimselerin enseleri kalın/büyük olur. Bu fiziksel durum, güçlü olmanın ifadesi olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güçlenmek. (amaç)

boyun yanç: boyun ezmek

yagı boynı yançsa kéterse çoğı “Düşman boynunu ezsın, kargaşayı ortadan kaldırsın.” (KB: 1926 [210], 2016 [219], 2025 [220] 2708 [283], 3000 [309]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boyun ezmek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, vücudun en önemli bölgesinde yer alır. Onun ezilmesi, zorlanması demek, gövdenin başı taşıyamaması veya ayakta duramaması demektir. Tartışma hâlindeki iki insan, rakibini etkisiz hâle getirmek için ilk olarak boynunu tutar/kavrar. Çünkü boyunun hareketi kısıtlanırsa vücut da etkisiz hâle gelir. Bu da rakibini alt etmek anlamına gelir. Mağlubiyet yerine onunla bağlantılı olan *boyun ezmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mağlup etmek. (amaç)

boynı üze yük bol-: boynuna yük olmak

munuñ şükri boynum üze boldı yük “Bunun şükürü boynuma yük oldu.” (KB: 3118 [490]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boynuna yük olmak (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, başı gövdeye bağlar. Boyna zarar verildiğinde başla gövdenin bağlantısına zarar verilmiş olur. Gövdeyle baş arasındaki bağlantının kopmuş olması ise ölmeyi ifade eder. Eski dönemlerde, kendisine verilen vazifeyi doğru bir şekilde yerine getirmeyen kimseler ölümle cezalandırılırdı. Bu ölüm, yaşanan durumun sorumlusu

olan *başın/aklın* gövdeden ayrılmasıyla gerçekleşirdi. Burada boyna yük olan, verilen vazifedir. Çünkü boynun sağlam kalması, bu vazifenin yerine getirilmesine bağlıdır. Bir şeyi görev/vazife bilmek, onunla ilgili olan *boynuna yük olmak* öbeğiyle ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Vazife bilmek. (amaç)

boynın kaēr-: boynunu bükmek

alp ereni aēirdım boynın anıñ kaēirdım “Kahraman yiğitleri seçtim, boyunlarını bükürdüm.” (DLT: 186 [I 285], 307 [II 3]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boynunu bükmek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun “başı gövdeye bağlayan bölge”dir. Boyun büküldüğünde baş da bükülür *Baş eğmek* ise insanın kendi düşüncelerini karşısındakinin düşüncelerinden aşağıda tuttuğunun göstergesidir. Bu da açıkça itaat anlamına gelir. *İtaat* yerine onunla bağlantılı olan *boynunu bükmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtaat ettirmek. (amaç)

boynın yogun kıl-: boynunu kalın kılmak

hava nefes me kıldı boyun keē yogun “Arzu ve istek, boynunu fazlaca kalın kılmış ise ...” (KB. 4913 [490]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boynunu kalın kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Boyun “gövdenin başla omuz arasında kalan bölümü”dür. *Boynun kalın olması* fiziksel açıdan gelişmişliği ifade eder. Bu durum zaman içerisinde maddi açıdan gelişmişliği karşılamak için kullanılmıştır. İyi durumda olmak ile *boynun kalın olması* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi duruma gelmek, gelişmek. (amaç)

boyunka yüe-: boynuna yüklemek

emanet yüeürdi boyunka ulug “Boynuna büyük emanet yüklendi.” (KB: 1720 [189]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boynuna yüklemek (araç)

İlişki Ögesi: Boyun, başı gövdeye bağlar. Boyna zarar verildiğinde başla gövdenin bağlantısına zarar verilmiş olur. Gövdeyle baş arasındaki bağlantının kopmuş olması ise ölmeyi ifade eder. Eski dönemlerde, kendisine verilen vazifeyi doğru bir şekilde yerine getirmeyen kimseler ölümle cezalandırılırdı. Bu ölüm, yaşanan durumun sorumlusu olan *başın/aklın* gövdeden ayrılmasıyla gerçekleşirdi. Burada boyna yük olan, verilen vazifedir. Çünkü boynun sağlam kalması, bu vazifenin yerine getirilmesine bağlıdır. Bir

şeyi görev/vazife bilmek, onunla ilgili olan *boynuna yüklemek* öbeğiyle ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Borç ya da ödev olarak üstüne almak. (amaç)

bulgak kıl-: karışıklığa neden olmak

bulgak kıltaçlarının et'özin biçtimiz "... İsyan çıkaranların bedenlerini biçtik." (KurT: 9-49 [41]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Karışıklığa neden olmak (araç)

İlişki Ögesi: Karışıklık "farklı şeylerin aynı anda bir arada bulunması"dır. İsyan ise fikir farklılıklarından doğan karışıklıktır. İsyan sonucunda ortaya çıkan durum, isyanın kendisini ifade eder hâle gelmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İsyan çıkarmak, fesat çıkarmak. (amaç)

but mañıtma-: adım atmamak

yetilse öēi kör mañıtmaz butug "Zamanı tamamlandığında bak, adım atamaz." (KB: 1211 [138]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Adım atmamak (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın bir yerden başka bir yere gidebilmesi için ayaklarını kullanması ve adım atması gerekir. Adım atmak için ise ayağa kalkmak, hareket etmek gerekir. Bu, canlı ve sağlıklı olmanın göstergesidir. Ölmek yerine onunla bağlantılı olan hareketsizliği ifade eden *adım atmamak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hareket etmemek, ölmek. (amaç)

bügri bol-: beli bükülmek

munda kalıp olturu бүкри болуп үн бүтер "Burada elimizde kalıp oturur, beli bükülüp sesi kesilmiştir." (DLT: 117 [I 205]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Beli bükülmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın iskeletini oluşturan türlü biçimde kemik vardır. Bu kemikler, bebeklikten gençlik dönemine kadar gelişir, yaşlılığa doğru ise zayıflamaya başlar. Kemikler zayıfladıkça bedeni taşımakta güçlük çeker. İskeletin en önemli bölgesi olan bel kemiği ise fark edilir oranda eğilmeye başlar. Yaşlılıktan dolayı takatsizleşmek, yaşlılıkta meydana gelen fiziksel değişiklik ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaşlılıktan dolayı gücü kalmamak, kuvvetten düşmek. (amaç)

beēük bağırlıg: büyük bağırlı

beēūk bağırlıg “Kimseye boyun eğmeyen (kimse).” (DLT: 181 [I 279]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Büyük bağırlı (araç)

İlişki Ögesi: Büyük “boyutları benzerlerinden fazla olan” anlamına gelir. Bağır/ciğer ise yürek, iç anlamlarını sahiptir. Yüreği ve içi büyük olan yani dayanıklı olan insan en acı, en korku verici şeyler karşısında bile kolay kolay yıkılmaz. Bundan dolayı da hiç kimseye boyun eğmek zorunda kalmaz. Her şeyin üstesinden gelebilecek güçte hisseder. Kimseye boyun eğmemek, kişinin içsel yönüyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kimseye boyun eğmeyen. (amaç)

bogzı egini bütün: boğazı ve sırtı tam

negü tér eşit bogzı egni bütün “Karnı tok sırtı pek olan ne der, işit!” (KB: 3798 [382]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazı ve sırtı tam (araç)

İlişki Ögesi: Yemek yerine onun geçiş noktası olan *boğaz*, vücut yerine onun üst kısmı olan ve büyük bir bölümünü oluşturan *sırt* sözcüğü kullanılmıştır. Boğazın tam olması, tok olmayı; sırtın tam olması ise giyinmiş olmayı ifade eder. Beslenme ve giyinme gibi temel ihtiyaçlar söylenerek bunların bütünü kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karnı tok sırtı pek, geçim sıkıntısı çekmeyen. (amaç)

bogzı ulug: boğazı büyük

boguzka bulun bolma bogzı ulug “Boğazının esiri olma, ey aç gözlü!” (KB: 4593 [461]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boğazı büyük (araç)

İlişki Ögesi: Boğaz, yiyeceklerin geçiş noktasıdır. Onun büyük olması yiyeceklerin kolayca, hiçbir engele takılmadan geçmesini sağlar. Boğazın büyük olması, fazla yemekle doğrudan ilgilidir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aç gözlü, boğazına düşkün, nefsinin hizmetinde. (amaç)

can sür-: can sürmek

bu söz sözledim men tutup can süre “Hayat sürerken ben bu sözleri söyledim.” (KB: 6623 [652]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Can sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Sürmek “bir şeyin olmaya devam etmesi”dir. Zamanın geçmesidir. *Can sürmek* ise canın var olmaya devam etmesidir. Bu devamlılık, canla beden bir arada olması ile sağlanır. Hayat da ancak bu şekilde devam eder. Canın devamlılığı yani

yaşamak, canın varlığını sürdürmesi ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hayat sürmek, yaşamak. (amaç)

çav kemiş-: ses çıkarmak

ol çav kemişgenler kend içre “O dedikodu yapanlar şehir içinde...” (KurT: 33₆₀ [82]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ses çıkarmak (araç)

İlişki Ögesi: Ses çıkarma, konuşma esnasında gerçekleşir. *Konuşmak* yerine *ses çıkarmak* öbeğinin kullanılmasının sebebi, konuşmakla doğrudan bağlantılı olmasıdır. Bir kimsenin yaşadığı bir olay veya durumun aslını bilmeden yorum yapmak, bu yorumun dillendirilmesi/seslendirilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Çünkü “dedikodu ve asılsız haber yayma işi”nde “duyurmak” amacı ön plandadır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yalan haber yaymak, dedikodu yapmak. (amaç)

çogı kesil-: sesi kesilmek

usa tiş teri ber kesilsü çogı “Mümkünse diş kirası ver, sesleri kesilsin.” (KB: 4661 [467]; 5030 [502]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sesi kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Ses/sözcük, konuşmanın parçasıdır. Kesilmek ise dinmek/sonlanmaktır. Yaşanan olumsuz bir durum karşısında yakınmak/söylenmek, bu durumun bir parçası olan *sesin kesilmesiyle* ilişkilendirilmiştir. Burada özellikle *ses* göstergesinin kullanılmasının sebebi, yakınma ve söylenme işinin genellikle yüksek sesle yapılmasıdır. *Kesilmek* eylemi ile de gürültülü bir şekilde gerçekleşen bu olayın sonlanması/dinmesi ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yakınmaları son bulmak. (amaç)

dini bütün: dini bütün

bu çınlık bile keē bütün din kerek “Bu doğrulukla birlikte, iyi ve dini bütün olmalıdır.” (KB: 2436 [257]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dini bütün (araç)

İlişki Ögesi: Bütün “tam, eksiksiz” anlamına gelir. *Dinin bütün olması*, inanç duyulan dinin gereklerini eksiksiz olarak yerine getirmeyi ifade eder. Bütün parçalanmamış olandır. Bundan dolayı da içine farklı şeyler dâhil edemez. *Dini bütün* olan bir kimse de

olmaması gereken şeyleri yaşamına dâhil etmez. İkisi arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dinine bağlı, inancı ve ameli sağlam. (amaç)

dünya tér-: dünya dermek

nelük dünya térmek yana koēgu ol “Dünya (malını) dermek neye yarar, tekrar bırakılacak olduktan sonra.” (KB: 3528 [3549]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dünya dermek (araç)

İlişki Ögesi: Dermek “toplamak, bir araya getirmek”tir. Dünya göstergesi kullanılmış içindeki nimetler kastedilmiştir. Ayrıca dünya sözcüğünün “büyük, geniş” gönderimlerinden faydalanarak toplanan şeylerin fazlalığı ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mal mülk edinmek için çabalamak. (amaç)

eēgü at koē-: iyi ad bırakmak

ajunda at eēgü koēup bardı kör “Bak, dünyada iyi ad bıraktı gitti.” (AH: 240 [59]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İyi ad bırakmak (araç)

İlişki Ögesi: Ad “bir kimseyi bildirmeye yarayan söz”dür. İnsanın yaptığı iyi veya kötü her şey adıyla anılır. Yaşarken güzel şeyler yapan insan öldükten kendisinden iyi bir şekilde bahsettirir. Bu bahsetme esnasında kişinin adı sıkça kullanılır. İnsanın kendisi yerine bir parçası olan adı kullanılmıştır. Ayrıca burada iyi olan ad değil, adın sahibinin yaptıklarıdır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldükten sonra hayırla anılmak. (amaç)

egin kötür-: omuz dikleştirmek, kaldırmak

tapugçı bile beg kötürdi egin “Hizmetkârlar sayesinde beğin omzu dikleşir.” (KB: 1882 [205]; 1534 [170]; 5214 [520]; 5326 [530]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Omuz dikleştirmek (araç)

İlişki Ögesi: Gururlanan bir kişi heyecan, coşku, mutluluk vb. hisler duyar. Duyulan bu hisler sonucu nefes alış verişler sıklaşır ve göğsü doldurur. Göğsün dolması/kabarması ise omuzların dik durmasına sebep olur. Böyle bir durumda insan etrafındakilere göre daha yukarıda durur ve kendisini diğerlerinden yüce tutar. Bir kimsenin gururlanma esnasında yaşadığı psikolojik süreç, o andaki fiziksel görünümü ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gururlanmak, mağrurlanmak. (amaç)

egni büt-: sırtı pek olmak

egin bütti bogzum yeme boldı tok “Sırtım pekleşti, boğazım da tok oldu.” (KB: 3797 [382]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sırtı pek olmak (araç)

İlişki Ögesi: Sırt “boyundan bele kadar uzanan üst bölüm”dür. *Sırtın pek olması*, sağlam olması anlamına gelir. Yani giyinik olan sırt, dış etkenlere karşı daha dayanıklıdır. Burada insan yerine onun bir parçası olan *sırt* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Giysisi olmak. (amaç)

eginke yüe-: sırtında taşımak

apañ balsa men bir vefalığ akı er / eginke yüeyü közümke uray “Eğer vefalı, cömert bir insan bulursam onu sırtımda taşıyacak gözümde yer vereceğim.” (KB: 6569 [648]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sırtında taşımak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimse sırtta taşındığında yürümez, zorluk çekmez. Onun yürümesine bile kıyamamak, verilen değer in fazlalığını gösterir. Bir kimseye çok değer vermek, sırtında taşımak öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimseye çok değer vermek. (amaç)

elgi berk: eli sıkı

kerek elgi berk sak kereksiz akı “Eli sıkı ve uyanık olmalı, gereksiz cömertlikte bulunmamalıdır.” (KB: 2799 [291]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli sıkı (araç)

İlişki Ögesi: Elin sıkı olması, kolayca açılmamasını ifade eder. Bu da eldekileri yani sahip olunan her şeyi sıkı sıkı tutmak anlamına gelir. Kolayca açılmayan el ise kendisinde bulunan şeyleri karşıya vermekte güçlük çeker. Maddi birtakım değerleri başkalarına vermekte zorluk çekmek, o değerleri doğrudan karşıya ileten *el* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tutumlu. (amaç)

elgi berklig: eli sıkı

bérimdin bahıl elgi keē berklig ol “Cimrinin eli vermeden yana gayet sıkıdır.” (AH: 254 [60]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli sıkı (araç)

İlişki Ögesi: Verme işi el tarafından gerçekleşir. İnsanın kendisinde bulunan birtakım şeyleri karşıya sunabilmesi eli aracılığıyla olur. Onun sıkı olması bu eylemi

gerçekleştirmemesi ise kendinde bulunanları başkalarına vermemeyi ifade eder. Bu da tutumluluktur. Maddi birtakım değerleri başkalarına vermekte zorluk çekmek, o değerleri doğrudan karşıya ileten *el* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tutumlu. (amaç)

elgi boşgun-: eli boşalmak

er elgi boşgundı “Adamın eli boşaldı.” (DLT: 385 [II 81]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli boşalmak (araç)

İlişki Ögesi: El, çalışma eyleminin en baş ögesidir. Elin boş durması, hiçbir hareketin ve işin olmadığını gösterir. Elinde iş olmamak yerine onun boş durması ifade edilmiştir.

Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Elinde iş olmamak, çalışmamak. (amaç)

elgi işke yet-: eli işe yetmek

kênilse bilig işke yetmez elig “Bilgi sonraya bırakılırsa el işe yetmez.” (KB: 4389 [441]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli işe yetmek (araç)

İlişki Ögesi: Yetmek “ulaşmak, ermek” anlamına gelir. *Elin işe yetmesi*; işe erişmeyi, yapabilmeyi, muvaffak olmayı ifade eder. Bir işi yapabilecek durumda ve güçte olmak, işle doğrudan ilgili olan “el”in o işe ulaşması/erişmesi olarak ifade edilmiştir. Yapılan hem somut hem de soyut işler genelleştirilerek yalnızca bu öbek aracılığıyla ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Muvaffak olmak. (amaç)

elgi keñ: eli geniş

uwutlug bagırsak akı kên elig “... Edepli, samimi, cömert, eli geniş idi.” (KB: 43 [21], 55 [22], 3254 [330], 4416 [444], 4536 [456], 6488 [640]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli geniş (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın sahip olduğu şeylerden başkalarına vermesi eli aracılığıyla olur. Verme işi gerçekleşirken el açık durumdadır. Ne kadar büyük ve fazla şey verilirse el de o kadar açık olur. Cömertlik kavramıyla eldekileri geniş bir şekilde/bolca vermek arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Eli bol, cömert. (amaç)

elgi kısğa: eli kısa

elig kısğa boldı kamug eēgüke “Bütün iyilikler için eli kısa oldu.” (KB: 3983 [401], 4296 [431]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli kısa (araç)

İlişki Ögesi: El “insanın iş yapmaya yarayan en temel uzvu”dur. Elin uzun olması ulaşabileceği yerlerin fazlalığına, kısa olması ise azlığına gönderimde bulunur. Elin ulaşabileceği yerler kısıtlıysa yapabileceği işler de kısıtlı olur. Elin bir şeye uzanmak için yeterli boyutta olmamasıyla insanın bir işi yapmaya gücünün yetmemesi arasında ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İmkân sağlayacak durumda olmayan. (amaç)

elgi kurug: eli kuru

tili yalğan erse kör eli kurug “Dilin yalan söylese, eli kuru olsa.” (KB: 5075 [506]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli kuru (araç)

İlişki Ögesi: Kuru “suyu, nemi olmayan” anlamına gelir. *Elin kuru olması*, boş olmasını, bir şey bulunmamasını ifade eder. Verme işinin en temel ögesi olan “el”in boş olması, başkalarına bir şey vermemekle yani cimri olmakla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cimri, hasis. (amaç)

elgi taru-: eli daralmak

bu elğim tarusa sarıg kılga eñ “Bu elim daralsa, bu benim yüzümü sarı kılar.” (KB: 477 [62]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli daralmak (araç)

İlişki Ögesi: Dar “içine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan” anlamına gelir. El ise nesneleri tutmaya ve iş yapmaya yarar. “Sahip olma, bulundurma” gönderimlerine sahiptir. Zamanla insanın sahip olduğu maddi ve manevi her şey “el”de bulunanlarla ifade edilmeye başlanmıştır. Elde bulunanların/sahip olunanların az olması, elin daralmasıyla içine aldıklarının az olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Maddi açıdan zor duruma düşmek. (amaç)

elgi teg-: eli değmek

kaçan tegge elğim tapugka köre “Bak, (bu şartlarda) ibadete elim nasıl değecek.” (KB: 3366 [340]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli değmek (araç)

İlişki Ögesi: El; tutmaya ve iş yapmaya yarar. İşin el değerek yapılması, zamanla yapılan işin kendisini karşılar hâle gelmiştir. İş yapmaya fırsat bulmak onun bir parçası

olan *el değmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işi yapmaya vakit ve fırsat bulmak. (amaç)

elgi uzun: eli uzun

kalı bolsa elgiñ bodunka uzun “Halka elini uzatacak durumda olsa...” (KB: 230 [39], 546 [69], 1037 [121], 1463 [164]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli uzun (araç)

İlişki Ögesi: El, tutmaya ve iş yapmaya yarar. El göstergesinin kavram alanı içinde *bulundurma* ve *sahiplik* anlamları vardır. Elin uzun olması ise ulaşabileceği yerlerle arasındaki mesafenin uzunluğunu ifade eder. Bir kimsenin belli bir konuda gerekli mercilere ulaşabilmesi ve bir sorunu çözüme kavuşturması, elinin uzun olduğunun yani yapabilecek güce sahip olduğunun göstergesidir. Fiziksel anlamda elin bir nesneye uzanması ve onu kendinde bulundurması ile insanın gerekli yerlere ulaşabilecek güçte olması arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Etkin, kudretli. (amaç)

elgi üsteñ bol-: eli üstün olmak

yagıka tuçı bolsu üsteñ elig “Düşmanına karşı daima üstün ol.” (KB: 2269 [241]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli üstün olmak (araç)

İlişki Ögesi: El, gerçek anlamda iş yapmaya yarayan bir uzuv olduğundan zamanla yapılan tüm işleri ifade ederken kullanılır olmuştur. Elin üstte veya üstün olması, yapılan işlerin üstünlüğü anlamına gelir. Gerçekleştirilen başarılar yerine onunla doğrudan ilgili olan *eli üstün olmak* öbeği sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Üstün durumda olmak. (amaç)

elgi yetil-: eli yetişmek

üç iş kılgu ötrü yetilse elig “Elin yeterse şu üç işi yap.” (KB: 2068 [223], 3028 [312], 5094 [508]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Eli yetişmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan fiziksel anlamda elinin yetişebildiği işleri yapabilir. Zamanla bu durum, el kullanılmadan yapılan işleri de ifade etmeye başlamıştır. Bir kimsenin ulaşabildiği, çözüme kavuşturabildiği işlerin fazlalığı onun gücünün, yetkinliğinin

fazlalığını ifade eder. İnsanın yapabileceği şeyler onunla bağlantılı olan *elin yetişmesi* olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gücü el vermek. (amaç)

elig alış-: karşılıklı el sıkışmak

turup kirdiler ewke alışıp elig “El sıkışarak eve girdiler.” (KB: 5684 [564]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Karşılıklı el sıkışmak (araç)

İlişki Ögesi: El sıkışmak, bir selamlaşma hareketidir. Bu hareket, zamanla selamlaşma eyleminin adı hâline gelmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tokalaşmak, selamlaşmak. (amaç)

elig asrakı: el altındaki

yime eēgü tutgıl elig asrakı “Yine, emrin altında bulunanları hoş tut.” (KB: 4527 [455]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El altındaki (araç)

İlişki Ögesi: El “iş yapma ve sahip olma” anlamlarına sahiptir. *El altında olmak*, hem seviye olarak aşağıda olmayı hem de çabuk ulaşılır olmayı ifade eder. Bir kimsenin emrinde olmak da itaatkâr ve emri veren kişinin yakınında olmayı gerektirir. Bu iki durum arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Emrinde hazır bulunan, emri altında olan. (amaç)

elig bér-: el vermek

elig bérđi devlet açıldı kapug “Saadet ona el verdi ve kapılar açıldı.” (KB: 1607 [178], 400 [54], 598 [75], KurT: 48₂₄ [138]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El vermek (araç)

İlişki Ögesi: El, tutmaya ve iş yapmaya yarar. Gerçek anlamda bir kimsenin yaptığı somut bir eyleme yardım etmek veya destek olmak için *el* kullanılır. Düşünsel veya bedensel açıdan yapılan tüm yardımlar, *el vermek* ile adlandırılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Destek olmak. (amaç)

elig bir kıl-: elleri birleştirmek/el ele vermek

elig bir kılıp yazsa beglig tügün “El ele verip beylik düğümünü çözmek için.” (KB: 3469 [348])

Deyimlik Anlam Yapılanması: Elleri birleştirmek/el ele vermek (araç)

İlişki Ögesi: Elin *iş yapma* gönderiminden hareketle el ele vermek yani bir işin yapılmasında birçok elin/insanın bir araya gelmesi anlamı ortaya çıkarılmıştır.

Dayanışma ve yardımlaşmada birden fazla insanın olması, *elleri birleştirmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dayanışmak, beraber hareket etmek. (amaç)

elig kötür-: el kaldırmak

kiçigde bilig bilse kötrür elig “Küçükken bilgiyi öğrenirse başarıya ulaşır.” (KB: 1493 [166], 1845 [202], 3063 [315]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El kaldırmak (araç)

İlişki Ögesi: El, tutmaya ve iş yapmaya yarar. Bir nesneye erişmek, kavramak veya bırakmak el sayesinde olur. *El kaldırmak* ise yapılacak bir işin en başlangıcıdır. Herhangi bir işe başlamak/el kaldırmak, çalışmak ve onu nihayete erdirmek ise başarıya ulaşmak anlamına gelir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Başarıya ulaşmak. (amaç)

elig sun- (1): el uzatmak

negü tir eşit emdi kılkı silig / sinayu tegip ilke sunmış elig “Şimdi dinle, yumuşak tabiatlı olan ve tecrübe ile yükselerek, memleket işini eline alan adam ne der.” (KB: 346 [49], 2647 [277]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: El, tutmaya ve iş yapmaya yarar. Bir kimseye veya işe doğru el uzatılırsa olursa yardım etmeyi ifade eder. Çünkü elin bir şeye uzanması veya yönelmesi bir iş için yapılan ilk harekettir. Bu öbek, zamanla hem somut hem de soyut işlere yapılan yardımları ifade etmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardım etmek. (amaç)

elig su- (2): el uzatmak

ulugluk tapa elig sundukun “Ululuğa doğru el uzatman...” (AH: 286 [63])

idi artuk erdem kerek ög bilig / ajun tutguka ötrü sunsa elig “Dünyaya hâkim olmak ve onu idare etmek için pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır.” (KB: 281 [43]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir işi yaparken ilk önce *el* harekete geçer ve yapılması gereken işe uzanır. Eli bir işe doğru uzatmak girişimdir. Bu öbek, zamanla soyut durumları da ifade etmeye başlamıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Talepte bulunmak, bir işe kalkışmak. (amaç)

elig tarlıkı: El darlığı

elig tarlıkı tegse emdi saña “Şimdi, elin dara düşerse...” (KB: 2565 [269], 4540 [456], 5525 [549]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El darlığı (araç)

İlişki Ögesi: Dar “içine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan” anlamına gelir. El ise nesneleri tutmaya ve iş yapmaya yarar. “Sahip olma, bulundurma” gönderimlerine sahiptir. Zamanla insanın sahip olduğu maddi ve manevi her şey “el”de bulunanlarla ifade edilmeye başlanmıştır. Elde bulunanların/sahip olunanların az olması yani ekonomik açıdan zor durumda olmak, elin daralmasıyla ve içine aldıklarının az olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ekonomik açıdan zorda olmak. (amaç)

elig tegmedük: el değmemiş

usa ew kızı elig tegmedük “Mümkünse, el değmemiş ev kızı al.” (KB: 4467 [450]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El değmemiş (araç)

İlişki Ögesi: Değmek “yaklaşmak, dokunmak, temas etmek” anlamına gelir. Bir nesnenin veya kimsenin var olduğu ilk hâliyle kalması, herhangi bir değişime uğramaması, *el değmemiş* öbeği ile ifade edilmiştir. Burada *el* dışarıdan gelen herhangi bir müdahâlenin yerine kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sağlığı bozulmamış, bekâretini koruyan. (amaç)

elig tegür- : el sürmek

bilig birle işke tegürgü elig “İşe bilgi ile el değdirmelidir.” (KB: 4451 [447], 5723 [568]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Tutmaya ve iş yapmaya yarayan elin bir şeye değmesi, bir işin başlangıcını ifade eder. Gerçek anlamda bir işe başlarken el ona uzanır, değer, kavrar ve istenilen şekli vermeye başlar. Bir işi yapmaya başlamak yerine onunla doğrudan ilgili olan *el sürmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işi yapmaya başlamak. (amaç)

elig tegürme-: el sürmemek

kamug teşsiz işke tegürmez elig “Bütün uygunsuz işlere elini değdirmez.” (KB: 2006 [218]; 2029 [220], 4231 [425], 5489 [545]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El sürmemek (araç)

İlişki Ögesi: Bir işi yapmak için elin ona doğru uzanması, değmesi ve çalışmaya başlaması gerekir. *Elin işe değmemesi*, bu işin hiç yapılmadığını veya yapılması için bir adım atılmadığını ifade eder. Bu öbek, zamanla el yardımı gerektirmeyen işlerle de kullanılmaya başlanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işe karışmamak. (amaç)

elig til uzun kıl-: elini dilini uzun kılmak

elig til uzun kıldım erdi üküş “Çok defa başkalarına elimi ve dilimi uzattım.” (KB: 1120 [129]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Elini dilini uzun kılmak (araç)

İlişki Ögesi: El, insanın somut eylemlerinde, dil ise düşünceleri aktarması bakımından soyut eylemlerde kullanılan en önemli uzuvlarıdır. İnsanın bu yetilerini çevresindeki insanlar için kullanması ise onlara yardımcı olmak anlamına gelir. Burada *el*, onunla yapılan işlerle; *dil*, onunla ortaya konulan düşüncelerle ilişkilendirilmiştir. *Uzun kılmak* ile de bir işin halledilmesi için gerekli mercilere ulaşabilmek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Etrafına yardımcı olmak. (amaç)

elig tut-: el tutmak

ol maña elig tuttu “O benim elimden tuttu.” (DLT: 412 [II 109]; KB: B₁₇ [5], 30 [20], 32 [20]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Fiziki açıdan zor durumda olan bir kimsenin ayakta durabilmesi için destek olarak yapılacak ilk şey elinden tutmaktır. Kişi elinden tutulunca dengesini daha kolay sağlayabilir. Bu durum daha sonra soyut durumları da karşılar hâle gelmiştir. Yardıma ihtiyacı olan bir kimseye yapılan her türlü yardım *elinden tutmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kefil olmak, elinden tutmak. (amaç)

elig ur: el koymak

elig urmuş işke bakıp işlemiş “Elini sürdüğü işi dikkatle yapmış.” (KB: 255 [41], 1630 [180]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El koymak (araç)

İlişki Ögesi: *El koymak*, eli bir nesnenin üzerinde tutmak anlamına gelen somut bir kavramdır. Üzerine el konulan nesnenin dışarıyla bağlantısı kesilir ve elin hareketlerine göre şekil alır. Fiziksel anlamda var olan bu durum soyut şeyleri ifade etmek için de

kullanılmaya başlanmıştır. Herhangi bir işe el konulduğunda hem onun gidişatına müdahale edilmiş hem de o işe dâhil olunmuş demektir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Müdahâle etmek, işe dâhil olmak. (amaç)

elig uzat- (1): el uzatmak

elig til uzattım kişike telim “ İnsanlara çok el ve dil uzattım.” (KB: 5708 [566], 6538 [645]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: El, bir nesneyi tutmaya, kavramaya yarayan bir uzuvdur. *El uzatmak*, bir şeyi kendinde tutma işinin başlangıcıdır. Bu durumun en başındaki hareket söylenmiş ve sonucu yani kendinde tutma durumu kastedilmiştir. Elin, başkasına ait olan herhangi bir nesneye uzanması ve onu sahiplenmesi, karşıdaki insana yapılan haksızlığı ifade etmektedir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimsenin hakkına tecavüzde bulunmak, hak yemek. (amaç)

elig uzat- (2): el uzatmak

kılıç birle begler uzatur elig “ Kılıç ile beyler el uzatır.” (KB: 2139 [239], 4011 [404], 2968 [307]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: El, iş yapmaya yarayan uzuvdur. Elin yapılmakta olan bir iş üzerine uzanması onun yardımının da yapılan işe eklenmesi anlamına gelir. Bu da yapılan şeyin etkisini artırır. Bu yalnızca somut işler için değil soyut işler için de aynıdır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Etkisini arttırmak. (amaç)

elig uzat- (3): el uzatmak

üküş eëgülükke uzattı elig “Pek çok iyilikler için elini uzatır.” (KB: 151 [32], 2507 [264]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimseye yardım etmek için öncelikle elin ona doğru yönelmesi gerekir. Somut bir durumda ortaya çıkan *el uzatma* hareketi zamanla yapılan soyut yardımları da ifade eder hâle gelmiştir. *Yardım etmek* onunla doğrudan ilgili olan *el uzatmak* öbeği ile karşılanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardım etmek. (amaç)

elig yaē-: el yaymak

vefa birle halkga yaēıǵlı elig “Vefa ile halk üzerinde egemenlik kurarlar.” (KB: 2197 [235]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El yaymak (araç)

İlişki Ögesi: El göstergesi bulundurma ve sahip olma gönderimlerine sahiptir. Yaymak ise “bir şeyi bir alanı örtecek biçimde sermek”tir. Elin bir alana yayılması, o alana sahip olmasını ve oradaki insanlar üzerinde egemenlik kurmasını ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Egemenlik kurmak. (amaç)

elig yaz- : el açmak

üçünçi elig yazsa bolsa akı “Üçüncüsü eli açık ve cömert olmalı.” (KB: 5904 [585]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El açmak (araç)

İlişki Ögesi: Para ya da herhangi bir mal *el* ile verildiği için zamanla *el* sözcüğü onların hepsini karşılar hâle gelmiştir. Bir kimsenin sahip olduğu şeylerden diğer insanlara da verebilmesi için gerçekte de elinin açık olması gerekir. Bu durum ile cömertlik arasında doğrudan ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Eli açık olmak, cömertleşmek. (amaç)

elig yetür-: el yetiştirmek

tilemiş tilekke yetürdüm elig “Dilediğim arzuların hepsine eriştim.” (KB: 675 [84], 4413 [443]; 6330 [627]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El yetiştirmek (araç)

İlişki Ögesi: Elin kavram alanı içinde “ulaşma, erişme, kavrama” anlamları bulunmaktadır. İnsan istediği somut bir nesne için elini kullanır, uzanır ve onu alır. Eğer istediği şeye eli yetiştirmiyorsa alamaz. Bu durum zamanla soyut şeyler için de kullanılmaya başlanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İsteğine ulaşmak. (amaç)

elig yüz ov-: el ve yüz ovuşturmak

saña tapnayın elig yüz ova “Sana hürmet göstererek hizmet edeyim.” (KB: 3755 [378]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El ve yüz ovuşturmak (araç)

İlişki Ögesi: El ve yüz ovuşturmak; utanmanın ve çekinmenin göstergesidir. El yüz ovuşturan kişi yalnızca karşısındakine odaklanmış ve onun isteklerini yerine getirme arzusu içine girmiştir. Bir kimseye hürmet etme anında gösterilen fiziksel tepkiler, hürmet’in ifadesi olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hürmet göstermek. (amaç)

eñ kızıl bol-: yanak al al olmak

bayutgay seni kızıl bolga eñ “Seni zenginleştirir, yanağın al olur.” (KB: 4499 [452]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yanak al al olmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanın mutlu olması yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum olan *yanakların al al* olması ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu olmak, yüzü gülmek. (amaç)

eñin kızart-: yanağını kızartmak

ikigün ajunda kızartgay eñiñ “İki dünyada mesut kılacak.” (KB: 1287 [146], 3977 [401], 4117 [415]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yanağını kızartmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanı mutlu kılmak yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum olan *yanağını kızartmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu kılmak. (amaç)

eñin kurıt: yüzünü kurutmak

iletür ölümke kurıtur eñim “Ölüme ulaştırır ve yüzümü soldurur.” (KB: 1389 [159]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü kurutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün kuruması; utanma, korku, telaş ve heyecan gibi duygu durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Kurumak sözcüğü gerçek anlamda “ıslaklığını yitirmek”tir. Burada yüze ıslaklık veren onun kırmızı görünmesini sağlayan ise kandır. İnsanı oldukça şaşırtan olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması *kurumak* göstergesiyle ifade edilmiştir. Şaşırtıcı, korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Benzini soldurmak, yaşam sevincini ortadan kaldırmak. (amaç)

eñin sarıg kıl-: yüzünü sarı kılmak

bu elgim tarusa sarıg kılga eñ “Bu elim daralsa, bu benim yüzümü sarı kılar.” (KB: 477 [62]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü sarı kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün sarı olması; korku veya hastalık durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan ise kandır. İnsanı oldukça üzen olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması ise *yüzün sararması* olarak ifade edilmiştir. Korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korku ya da üzüntüye düşürmek. (amaç)

etmekin yé: ekmeğini yemek

begi etmeki yép işin işler er “Beyinin ekmeğini yiyip işini yapan adam.” (KB: 194 [36]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ekmeğini yemek (araç)

İlişki Ögesi: Ekmek, temel besin maddesidir. *Ekmek* sözcüğü kullanılarak bütün gereksinimler kastedilmiştir. *Ekmeğini yemek* ise bir ikimse veya iş sayesinde karın doyurmak, giyinmek, eksiklerini gidermek kısacası yaşam için gerekli olan her şeyi sağlayabilmek anlamına gelir. Yalnızca ekmek ifade edilmiş, tüm gereksinimler kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birisinin sayesinde geçimini sağlamak. (amaç)

ew barkdın kesil: evden kesilmek

anlar kim büttiler hem ew barkdın kesildiler “Onlar ki iman ettiler ve hicret ettiler.” (KurT: 9₂₀ [38], 33₅₀ [81], 59₉ [147]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Evden kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Göç “ekonomik, toplumsal, siyasi vb. sebeplerle bireyin yaşadığı yerleşim yerinden başka bir yere gitmesi”dir. Göç etme işinde temel ögeler; yaşanılan ve yaşanılacak yerdir. Burada yaşanılan yerden yani evden kesilme/gitme göstergeleri kullanılarak *göç etmek* ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hicret etmek. (amaç)

ew kızı: ev kızı

ew kızı “Ev kızı” (DLT: 164 [I 260]; KB: 4477 [450]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ev kızı (araç)

İlişki Ögesi: Ev “bir ailenin içinde yaşayabileceği biçimde yapılmış yapı”dır. Bu öbekte, *ev* sözcüğünün kavram alanı içinde olan *aile* kavramına gönderimde bulunmaktadır. Aile ise toplumun en küçük birimidir. Kendi içerisinde belirli ahlaki kurallara tabidir.

Ev kızı da aile ortamında ve içinde bulunulan toplumun ahlaki değerlerine göre yetiştirilmiş kişidir. Aile sözcüğü yerine onunla ilgili olan ev sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aile kızı (amaç)

haddin keç-: Haddini aşmak

ey bitig boēni haddin keçmeŋ “Ey kendilerine kitap indirilen halk haddi aşmayın!” (KurT: 20₁₂₇ [72]; 7₁₆₃ [30], 39₅₆ [197]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Haddini aşmak (araç)

İlişki Ögesi: Sınır anlamına gelen *had* sözcüğü zamanla insanın yetki ve değer alanına gönderimde bulunmaya başlamıştır. İnsana biçilen sınıra kadar olan şeyleri yapmak doğalken sınırın ötesine geçmek *haddini aşmak* öbeğiyle ifade edilmiştir. Sınırın ötesi ise *aşırı* kavramını göstermede kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Aşırıya kaçmak, haksızlık etmek. (amaç)

érini yağlıg: dudağı yağlı

érig érimi yeglig ermegü başı kanlıg “Çalışanın dudakları yağlı, üşenenin başı kanlı.” (DLT: 47 [I 110]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dudağı yağlı (araç)

İlişki Ögesi: Dudağı yağlı olan kimse, yemeğini henüz yemiş kimsedir. Yağ ise pahalı bir besin maddeisir. Bir kimsenin karnının güzel/pahalı yemeklerle “doyurmuş” olması, maddi durumunun iyi olduğunun göstergesidir. Bu durum, doğrudan ekonomik açıdan iyi durumda olmanın ifadesi olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hâli vakti yerinde, karnı doymuş. (amaç)

ınçık yé-: hıçkırık yemek

sen ınçık yéyü bal ol arzu yéyü “Sen inleme yiyerek git, o arzu yesin.” (KB: 3385 [341]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hıçkırık yemek (araç)

İlişki Ögesi: Hıçkırık çok ağlandığında çıkan ses tekrarıdır. Ağlamanın bir parçasıdır. Yemek ise “bir şeyi içine almak, yaşamak, özümsemek”tir. Ağlamak yerine onunla doğrudan ilgili olan *hıçkırık* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ağlamak. (amaç)

ısrım kişi: ısrıcı kişi

ısrım kişi “Sinirli, suratsız kişi.” (DLT: 66 [I136]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İsrıcı kişi (araç)

İlişi Ögesi: İsrımak, herhangi bir şeyi dişlerin arasına alıp sıkmak anlamına gelir. Canlı bir varlık üzerinde yapıldığında ağırı duyulmasına sebep olur. Bu yüzden *ısrıcı* göstergesinin kavram alanında saldırganlık, öfke, acı vb. gönderimler vardır. Sinirlilik yerine onunla ilgili olan *ısrım* sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sinirli, suratsız kişi. (amaç)

ışda boşlaglan-: işi boşlamak

er ışda boşlaglandı “Adam işi boşladı.” (DLT II: 402 [II 98]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş boşlamak (araç)

İlişi Ögesi: Boş, içinde hiçbir şey bulunmayandır. Boşlamak ise “bir şeyi bırakmak” anlamına gelir. Bu öbekte, bir işe karşı gösterilen ilginin kesilmesi, *boşlamak* eyleminin gönderimiyle ifade edilmiştir. İlginin emeğin yokluğu onunla bağlantılı olan *boşlamak* ile karşılanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşte kimsenin öğüdünü dinlemez olmak. (amaç)

ışg ewür-: işi evirip çevirmek

bu er ol ışg ewürgen tewürgen “Bu adam işi evirip çevirendir.” (DLT: 89 [I 172]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş evirip çevirmek (araç)

İlişi Ögesi: Evirmek “döndürmek”tir. Döndürmek ise hareket ve değişim gönderimlerine sahiptir. Bir işin evrilmesi ise onun için gerekli olan şeyleri devam ettirmeyi, yürütmeyi ifade eder. İşin devamlılığı onunla ilgili olan *evirmek* eylemi ile karşılanmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İş yürütmek. (amaç)

ışka egir-: işe dolandırmak

ol meni ışka egirdi “O beni işe görevlendirdi.” (DLT: 99 [I 184]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşe dolandırmak (araç)

İlişi Ögesi: Dolamak, bir şeyi sarmak/çevrelemektir. Dolandırmak ise bu çevreleme işinin yapılmasını sağlamaktır. Bir kimseyi bir işe dolandırmak, o işle meşgul etmeyi/uğraştırmayı ifade eder. Bir işe görevlendirilmek, onunla bağlantılı olan ve etrafını çevrelemek anlamına gelen *dolandırmak* göstergesiyle anlatılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşe görevlendirmek. (amaç)

ışka sarlan-: işe sarılmak

er ışka sırlandı “Adam işe sarıldı.” (DLT: 389 [II 85]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşe sarılmak (araç)

İlişki Ögesi: Sarılmak, bir şeye dolanmaktır. Bir işe sarılmak ise onu *benimsemek* ve *yapmaya koyulmak* anlamlarına işaret eder. Çevrelemek, ilgilenmek gönderimlerine sahip olan *sarılmak* sözcüğü kullanılarak *hazırlanmak* kavramı ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İşe hazırlanmak. (amaç)

iç dost: iç dost

yalavaçıda aēin müminlerde aēin iç dost “Peygamberden başka, müminlerden başka sırdaş ...” (KurT: 9₁₆ [38]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İç dost (araç)

İlişki Ögesi: İç sözcüğünün anlamlarından biri de “akıl, gönül, irade gibi insanın varlığını oluşturan şeylerden herhangi biri”dir. İç, yakın olandır. İç dost, içimizdekileri bilen bize yakın ve içten olandır. *Yakınlık* onunla ilgili olan iç göstergesi ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sırdaş. (amaç)

iki yüzlü: iki yüzlü

boyun sumagıl kafirlerka hem iki yüzlüglerke “Kafirlere ve münafıklara itaat etme!” (KurT: 33₄₈ [80], 4₆₁ [10], 4₁₃₈ [16])

iki yüzlüg erke sözüñ sözleme “İki yüzlü adama sır verme!” (KB: 1298 [147], 4227 [429]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İki yüzlü (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, insanın duygu ve düşüncelerinin dışa vurumunun gerçekleştiği yerdir. İnsanın mizacının bir temsili/aynasıdır. Bir insanın iki yüze sahip olması, kişiliğindeki ikiliği ifade eder. İki ayrı insan veya karakteri ifade etmek için onun bir parçası olan yüz göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Münafık, riyakâr. (amaç)

iş başka bar-: işin ucuna varmak

ol iş başka bardı sinadım üküş “Çok kez tecrübe ettim ki öyle işler başarıyla neticelenir.” (KB: 2604 [273], 2413 [255]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşin ucuna varmak (araç)

İlişki Ögesi: Uç “bir şeyin baş ve son noktası”dır. Bir işin ucuna varmak, sonuna gelmeyi yani bitirmeyi ifade eder. Başlanan bir işin bitmesi ise başarıdır. Burada başarılı olmak yerine onunla bağlantılı olan sona gelmek/ucuna varmak kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İş başarı ile neticelendirmek. (amaç)

işke tut-: İşe tutmak

muni işke tutgıl aya elgi kén “Ey eli açık, bunu işe tut!” (KB: 3254 [330]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İşe tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak “elde bulundurmak, alıkoymak”tır. Birini işe tutmak ise işin onu oyalaması/alıkoymasıdır. Tutmak eyleminin kavram alanından hareketle kurulan bu öbekte bir işi yaptırmak, onunla ilgili olan *işe tutmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çalıştırmak, iş gördürmek. (amaç)

iz tüz-: iz oluşturmak

eşi eēgü bolsa tüzzer bu ma iz “Arkadaşı iyi olursa bu da iyi yolda ilerler.” (KB: 877 [105], 886 [106]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İz oluşturmak (araç)

İlişki Ögesi: İz “bir olay, bir durum veya yaşayıştan kalan belirti, eser”dir. Bir kimsenin yaptıklarıyla gerisinde bıraktığı emareler, belli bir çizgi/yol oluşturur. *İz oluşturmak* göstergeleri kullanılmış; yol yordam, işleyiş kastedilmiştir. Arkada bırakılan işler, davranışlar ile iz arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tarz oluşturmak, kendi yolunda ilerlemek. (amaç)

kalem hakkı: kalem hakkı

kalemniñ hakkı tep ukuş hurmeti “Kalem hakkı diyerek pek çok hürmet (göstermiştir).” (KB: B₆₁ [9]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kalem hakkı (araç)

İlişki Ögesi: Yazı yazma işinin temel ögesi olan *kalem* göstergesi kullanılarak oluşturulan bu öbekte bütünün bir parçasından faydalanılmıştır. Hak ise verilmiş emekten doğan manevi yetkidir. Yazı yerine onun parçası olan *kalem* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yazının bedeli. (amaç)

kalı kaçaka kir-: nice ve nasıl konularına girmek

kalı kançaka kirme tutgıl özüñ “Nice ve nasıl –konularına girme- kendini tut.” (KB: 27 [19]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Nice ve nasıl konularına girmek (araç)

İlişki Ögesi: *Nasıl* sözcüğü, bir kimsenin karşısındaki ile olan konuşmasında geçen temel öğelerdendir. Gerçek anlamı bir işin ne biçimde, hangi yolla olduğunu belirtmek için kullanılan sözdür. İkili konuşmalarda genellikle karşı tarafın durumunu anlamak, neler yaşadığını öğrenmek için kullanılır. Hal hatır sormak, sohbet etmek veya merak edileni öğrenmek yerine bunların bir parçası olan *nice* ve *nasıl* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine grimiştir.

Deyim Anlamı: Vesveseli olmak, meraklı olmak. (amaç)

kan sor-: kan emmek

basınsa üzer baş sorar öz kanı “Baskıya uğrarsa baş keser, kan emerler” (KB: 655 [81]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kan emmek (araç)

İlişki Ögesi: Kan, canlılar için hayati bir sıvıdır. *Kanın emilmesi*, bu hayati sıvının vücuttan çekilmesi anlamına gelir. Belli bir miktar kanın vücuttan dışarı çıkması ise ölümle sonuçlanır. Burada, birini öldürmek yerine onunla ilgili olan *kan emmek* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldürmek. (amaç)

kan tök-: kan dökmek

kızıl kanım töküti kara terim / yügürti işig küçüg bértim “Kızıl kanımı akıtarak, kara terimi dökerek hizmet verdim.” (KB: 1395 [157], 1433 [160]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kan dökmek (araç)

İlişki Ögesi: Kan, canlılar için hayati bir sıvıdır. *Kanın dökülmesi*, bu hayati sıvının vücuttan atılması anlamına gelir. Belli bir miktar kanın vücuttan dışarı çıkması ise ölümle sonuçlanır. Burada, birini öldürmek veya yaralamak yerine onunla ilgili olan *kan dökmek* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldürmek ya da yaralamak. (amaç)

kanı ak-: kanı akmak

kanı akıp jagıladı “Kanı akıp çağıldadı.” (DLT: 386).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kanı akmak (araç)

İlişki Ögesi: Kan, canlılar için hayati bir sıvıdır. Vücudun belli bir bölgesinden kanın akması orada yara oluşmasına sebep olur. Burada, birini *yaralamak* yerine onunla ilgili

olan *kan akmak* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yaralanmak. (amaç)

kanı katı-: kanı katılaşmak

tili tamgakı kurıyur kırtışı sargarur kanı katıp barır “Dili damağı kurumaya, benzi sararmaya, kanı katılaşmaya başlar.” (DLT: 360 [II 56]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kanı katılaşmak (araç)

İlişki Ögesi: Kan, vücutta dolaşan hayati sıvıdır. Kanın katılaşması soucunda kan dolaşımı zorlaşır. Bu da ağrı eşiğinde azalma, halsizleşme ve solgunlaşmaya sebebiyet verir. Yaşanan bu belirtileri ifade etmek yerine onların nedeni gösterge olarak seçilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bitkin ve cansız duruma düşmek, canı acımak. (amaç)

kanı tepre-: kanı depremek

kara yérke kirdi kanı tepremez “Kara yere girdi kanı kımıldamaz.” (KB: 4725 [473]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kanı depremek (araç)

İlişki Ögesi: Depremek “hareketlenmek”tir. Kanın hızlı akması yani dolaşımının iyi olması da insana sıcaklık ve hareketlilik verir. İnsanın bir işi yapmaya gücünün olması bu durumun sebebi olan kanın hareketliliği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme gerçekleşmiştir.

Deyim Anlamı: Mekali olmak. (amaç)

kapug kuç-: kapı kucaklamak

tapug kıl bayatka anıj kapgı kuç “Tanrıya ibadet et onun kapısında yardım dile.” (KB: 1607 [178]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı kucaklamak (araç)

İlişki Ögesi: Kapı, ev göstergesinin baş ögesidir. Ev yerine onun girişi yani bir parçası olan *kapı* sözcüğü kullanılmıştır. Kucaklamak ise “sarmak, göğsüne basmak”tır. Bir kimseden yardım istemek için yaşadığı yere/kapısına giderek onu kucaklamak, doğrudan yardımla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yardım dilemek. (amaç)

kapug kurıt-: kapı kurutmak

kapugum kurittij kor éttiñ orun “Kapımı kuruttun yerini boş koydun.” (KB: 1558 [173]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı kurutmak (araç)

İlişki Ögesi: *Ev* yerine onun bir parçası olan *kapı* göstergesinin kullanıldığı bu öbekte, kişinin gidecek yer/ev bulamaması ifade edilmektedir. *Kurumak* ise var olan bir şeyin yok olmaya başlaması gönderiminde bulunur. Gidilecek evin kuruması/bitmesi kimsesiz kalmayı ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kimsesiz bırakmak. (amaç)

kapug tut-: kapı tutmak

kapug tutsu devlet karımaz bolup “İhtiyarlamayan hizmetkâr gibi devlette kapı tutsun.” (KB: 943 [111], 2814 [293], 3747 [377]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Birinin hizmetinde olan kimse, verilen emirleri vakit kaybetmeden yerine getirebilmek için kapısının önünde bekler. Kapı, zamana kişinin görev yeri hâline gelir. *Kapı tutmak* ise görevi tutmak/elde bulundurmaktır. Hizmet edilen kişi yerine onun kapısı, hizmete girmek de o kapının tutulması şeklinde ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hizmete girmek. (amaç)

kapug tüz-: kapı düzenlemek

törü birle başlap kapug tüzgüçi “Töreyle göre kapı işlerini düzenleyen.” (KB:4170 [420]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kapı düzenlemek (araç)

İlişki Ögesi: Birinin hizmetinde olan kimse, verilen emirleri vakit kaybetmeden yerine getirebilmek için kapısının önünde bekler. Kapı, zamana kişinin görev yeri hâline gelir. Kapı düzenlemek ise gerekli işleri yapmak, düzene koymak anlamına gelir. Hizmet edilen kişi yerine onun kapısı, hizmete etmek de o *kapı düzenlemek* şeklinde ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimseye hizmet etmek. (amaç)

kara atan-: kara adlandırmak

zina kılma fasık atanma kara “Zina yapma kötü işlerle ad alma!” (KB: 1334 [151]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kara adlandırmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, kötü gönderimlerine sahiptir. Birine veya bir şeye kara ad vermek onu olumsuzlamayı ifade eder. Kara, lekedir, sorun/sıkıntıdır. Onun bu gönderimlerinden hareketle kötü şöhret işaret edilmiştir. Kötü yerine onunla ilgili olan kara göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü şöhrete sahip olmak. (amaç)

kara orun: kara yer

kalmış tawar adinnıg kirse kara orunka “Mezara girdiğinde malı başkalarına kalır.” (DLT: 543 [265]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kara yer (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, uğursuz gönderimlerine sahiptir. *Kara yer*, uğursuz/acımasız toprağın bulunduğu yerdir. Karanlıktır. Mezar sözcüğü ise sahip olduğu duygu değeri dolayısıyla söylenmesi istenmeyen göstergelerdendir. Mezar yerine onunla doğrudan ilgili/bağlantılı olan, onun bir parçası olan kara toprak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mezar. (amaç)

kara yér bol-: kara toprak olmak

ulug ya kiçig tut kara yér bolur “Büyük ya da küçük hepsi kara toprak olur.” (KB: 1540 [171], 1545 [171]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kara toprak olmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, uğursuz gönderimlerine sahiptir. *Kara yer*, uğursuz/acımasız toprağın bulunduğu yerdir. Karanlıktır. Ölmek sözcüğü de sahip olduğu duygu değeri dolayısıyla söylenmesi istenmeyen göstergelerdendir. Ölmek yerine onunla doğrudan ilgili/bağlantılı olan, onun bir parçası olan kara toprak olmak/toprağa karışmak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

kara yérde yat-: kara yerde yatmak

kara yérde yatsa süñüki ulup “Kemikleri dağılıp kara yerde yatar.” (KB: 6415 [634]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kara yerde yatmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, uğursuz gönderimlerine sahiptir. *Kara yer*, uğursuz/acımasız toprağın bulunduğu yerdir. Karanlıktır. Yatmak ise bir yere uzamaktır. Canlı bir varlığın yapabileceği bir eylemdir. Ölen insanın boylu boyunca uzatılmış olması ile *yatmak* arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Ölmek sözcüğü de sahip olduğu duygu değeri dolayısıyla söylenmesi istenmeyen göstergelerdendir. Ölmek, onunla ilgili/bağlantılı olan *kara toprakta yatmak* olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmüş olmak. (amaç)

kara yérke kir-: kara yere girmek

kara yérke kirginçe küç bérgele tep “Öldüğünde güç versin diye...” (KB: 4725 [473]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kara yere girmek (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, uğursuz gönderimlerine sahiptir. Kara yer, uğursuz/acımasız toprağın bulunduğu yerdir. Karanlıktır. Ölmek sözcüğü de sahip olduğu duygu değeri dolayısıyla söylenmesi istenmeyen göstergelerdendir. Onun yerine ölüm sonrasında insanın toprağa girmesi/gömülmesi ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ölmek. (amaç)

karak üster-: gözbebeklerini yukarı kaldırmak

uwutsuz bolur üsterigle karak “Hayâsız kişi küstah olur.” (KB: 2205 [236]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gözbebeklerini yukarı kaldırmak (araç)

İlişki Ögesi: Yukarıda olan iyidir, aşağıda olan kötü. Bu durum Gök Tanrı inancı ve dünyanın şekilsel yapısı ile ilgilidir. Yeryüzünün alt katmanlarında/derinlerinde ateş, karanlık ve bilinmezlik varken gökyüzü bir o kadar ferah, aydınlık ve iç açıcıdır. Yukarının bu olumlu gönderimlerinden hareketle, kişinin kendi olumlu yanlarını/meziyetlerini yüzle, gözle kaşla işaret etmesi kendini beğenmişlik etmenin bir göstergesidir. Küstahlık etmek yerine bunun fiziksel dışa vurumu olan *gözlerini yukarı kaldırmak* öbeği kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaşını gözünü kaldırmak, küstahlık etmek. (amaç)

kaş köz tüg-: kaş göz düğümlemek

kaşı közi tügmiş açılmış yüzün “Kaşını gözünü çatmış, yüzünü ekşitmiş idi.” (KB: 770 [94], 6232 [617]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaş göz düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Kızgın olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde kaşlarını birleştirir. Bu öbekte, kaşları yakınlaştırma/bir araya getirme düğümüne benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaş göz düğümlemek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaş göz çatmak, somurtmak, sinirlenmek. (amaç)

kaş köz yaz-: kaş göz çözmek

kulı könlü yükser yazar kaş köze “Kulun gönlü yükselir, kaşı gözü açılır.” (KB: 1809 [198]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaş göz çözmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Mutlu olan bir kişinin yüz kasları rahat ve gevşek olduğundan yüz daha açık durur. Bu öbekte, kaşların açılması çözme eylemine benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaş göz çözmek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaşı gözü açılmak, yüzü mutlu bir hâl almak. (amaç)

kaş tığ-: kaş düğümlemek

kalık kaşı tığdi közi yaş saçar “Gök kaşını çattı, gözünden yaş serpiliyor.” (KB: 80 [25], 191 [35], 816 [98], 1586 [176], 3446 [346], 4211 [424], 5029 [502]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaş düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Kızgın olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde kaşlarını birleştirir. Bu öbekte, kaşları yakınlaştırma/bir araya getirme düğümüne benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaş düğümlemek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaş çatmak, somurtmak. (amaç)

kaş yaz-: kaş çözmek

sewinçten turup çıktı kaşın yaza “Sevinç içinde yüzü gülerek kalkıp çıktı.” (KB: 5010 [500], 5668 [563]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaş çözmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Mutlu olan bir kişinin yüz kasları rahat ve gevşek olduğundan yüz daha açık durur. Bu öbekte, kaşların açılması çözme eylemine benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaş çözmek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü gülmek. (amaç)

kaşı közi tığül-: kaşı gözü düğümlenmek

bu er ol tutçı kaşı közi tügülgen “Bu adamın daima kaşı gözü çatıktır.” (DLT: 261 [I 384]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaşı gözü düğümlemek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Kızgın olan bir kişinin sinirleri gerginleşir ve istemsiz bir şekilde kaşlarını birleştirir. Bu öbekte, kaşları yakınlaştırma/bir araya getirme düğümüne benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaş göz düğümlemek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kaşları çatılmak, somurtmak. (amaç)

kaşı yazıl-: kaşı çözülmek

sewinçlig bolur anda yazlur kaşı “Sevinçli olur ve o esnada (çatılmış) kaşı çözülür.” (KB: 813 [98]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaşı çözülmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan vücudunda bulunan sinirler ve kaslar ruhsal durumlara göre hareket değiştirirler. Yaşanan duyguların fiziksel dışa vurumlarıdır, bunlar. Mutlu olan bir kişinin yüz kasları rahat ve gevşek olduğundan yüz daha açık durur. Bu öbekte, kaşların açılması çözme eylemine benzetilmiş ve onunla ifade edilmiştir. Aynı zamanda hissedilen duygu yerine onun fiziksel bir parçası olan *kaşı çözülmek* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtması son bulmak, yüzü gülmek. (amaç)

kaşı yülüğ: kaşı tıraşlı ve düzgün

kür ersig kerek bolsa kaşığ yülüğ “Cesur, heybetli ve kaşı düzgün olmalıdır.” (KB: 2298 [244]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kaşı tıraşlı ve düzgün (araç)

İlişki Ögesi: Yüzdeki tüylere biçim vermek/tıraş etmek, kişinin daha temiz ve güzel görünmesini sağlar. Bakımlı, güzel görünümlü yerine bu durumun bir parçası olan kaşın tıraşlı ve düzgün olması ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel görünümlü, kendine bakan. (amaç)

kavli bütün: kavli bütün

sözi çın kerek bolsa kavli bütün “Sözü doğru, kalbi tam olmalıdır.” (KB: 2324 [247]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kavli bütün (araç)

İlişki Ögesi: Bütün eksiksiz/tam olandır. Söylenen sözün eksik veya fazla olmaması, bir bütün olması o sözün doğruluğunu ifade eder. Doğru söyleyenin sözüne ise güvenilir/itimat edilir. *Doğru* veya *güvenilir* sözcüklerinin yerine onunla bağlantılı olan *bütün* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözüne itimat edilen. (amaç)

keē köñüllüg: pek gönüllü

ürüg keē köñüllüg sınamış kişi “Daima pek gönüllü tecrübeli kişi.” (KB: 1992 [217]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Pek gönüllü (araç)

İlişki Ögesi: Pek “sıkı, esnekliği olmayan” anlamına gelir. Sağlam ve sabit gönderimlerine sahiptir. Tutarlı, düşünceli olmak ile bu gönderimler arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tutarlı, düşünceli. (amaç)

kéēin koē-: arkaya koymak

ançası bar kéēin koēar olarnı “Öylesi var ki onları arkaya bırakır.” (KurT: 35₄₅ [89]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arkaya koymak (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın yapacağı şeyler önem sırasına göre bir yere sahiptir. Bu sıralamada öncelikli olmayan şeyler listenin en arkalarına doğru konur. Bu da o işin yapılma zamanını da sonraya atmak anlamına gelir. Bir işi ertelemek yerine onunla ilgili olan *arkaya koymak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ertelemek. (amaç)

kéēin sal-: arkaya bırakmak

kéēin salar sen kimni kim tilese sen “Her kimi dilersen sona bırakırsın.” (KurT: 33₅₁ [81], 16₆₁ [53]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arkaya bırakmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın yapacağı şeyler önem sırasına göre bir yere sahiptir. Bu sıralamada öncelikli olmayan şeyler listenin en arkalarına doğru konur. Bu da o işin yapılma zamanını da sonraya atmak anlamına gelir. Bir işi ertelemek yerine onunla ilgili olan *arkaya bırakmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ertelemek, sona bırakmak. (amaç)

kéñ işlig: geniş işli

tanrı kéñ işlig bilgen ol “Tanrı rahmeti bol ve bilendir.” (KurT: 5₅₄ [24]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Geniş işli (araç)

İlişki Ögesi: Geniş göstergesinin *fazla ve bol* gönderimlerinden hareketle kurulan bu öbekte rahmet yerine onunla doğrudan ilgili olan sözcük kullanılmıştır. Allah'ın rahmeti çokluğuyla bilindiği için geniş işli olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Rahmeti bol. (amaç)

kéñ kıl-: geniş kılmak

ol tañrı kéñ kılur ruzini “O Tanrı rızkını bol bol verir.” (KurT: 39₅₂ [107]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Geniş kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Allah'ın rahmeti çokluğuyla bilinir. Geniş göstergesinin *fazla ve bol* gönderimlerinden hareketle kurulan bu öbekte, bol bol vermek yerine *geniş kılmak* denilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bol bol vermek. (amaç)

kértü yér: gerçek yer

ol kértü yérde ol “O gerçek yerdedir.” (DLT: 210 [II 316]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gerçek yer (araç)

İlişki Ögesi: Gerçeklik; hakikattir, varlığın özüdür. Gerçek yer ise insanoğlunun varoluşunun temelindeki yerdir. Dinî inanışa göre insanın öldükten sonra dirilip sonsuza kadar kalacağı bir yer vardır. Bu dünyanın geçici ve yapay olduğu asıl dünyanın ahiret olduğu düşüncesinden yola çıkılarak *ahiret* yerine onun bir özelliği olan *gerçeklik* ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ahiret, öteki dünya. (amaç)

ketüt kişi: ekşi suratlı kişi

ketüt kişi “Ekşi suratlı ihtiyar” (DLT: 408 [II 104]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ekşi suratlı kişi

İlişki Ögesi: Ekşi, sirke veya limon tadıdır. Sirke de ekşimiş elma, üzüm veya limon vb. şeylerden yapılmış bir karışımdır. Bunlar tadıldığında tatların keskinliği ve ağırlığıyla yüzde istem dışı kasılmalar meydana gelir. Buruşan yüz ise sevimsiz bir hâl alır. Ekşi tadın meydana getirdiği durum ile sevimsiz çehre arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevimsiz çehreli kimse. (amaç)

kılınçı kara: tavrı kara

bu yañlıg kişiler kılınçı kara “Bu tür insanlar kötü tavırlı olur.” (KB: 4238 [426]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tavrı kara (araç)

İlişki Ögesi: Kara sözcüğünün duygu değerinde olumsuz ve kötü kavramları vardır. Sözcüğün duygu değerinden hareketle kurulan bu öbekte, nitelikleri beğenilmeyen tavırlar kara göstergesi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kötü tavırlı (amaç)

kırt kişi: kısa kimse

kırt kişi “Cimri, kötü huylu kimse” (DLT: 172 [I 270]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kısa kimse (araç)

İlişki Ögesi: Yaptığı her türlü harcamayı kısma/azaltmaya çalışan ve elindekileri başka biriyle paylaşmaya kıyamayan kimseye cimri/kısmık denir. Kısa/kısmak, cimri sözcüğünün kavram alanında bulunan temel öğelerdendir. Paylaşmayan veya herhangi bir yardımda bulunmaktan kaçınan insan, *kısa kimse* olarak değerlendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cimri, kötü huylu kimse. (amaç)

kız bér-: kız vermek

olar birbirke kız berişdi “Onlar birbirlerine kızlarını verdiler.” (DLT: 316 [II 12]).

ogulka kisi al kızığ erke bér “Oğula kız al, kızını ere ver.” (KB: 4507 [453]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kız vermek (araç)

İlişki Ögesi: Kız vermek, kızını biriyle evlendirmeyi ifade eder. Bir kimsenin kızını gelin ederek bir başkasının yanında olmasını kabul etmesi *vermek* göstergesi ile ifade edilir hâle gelmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kızını gelin etmek. (amaç)

kız kol-: kız istemek

olar ikki kız kolışdı “O, ikisinden her biri diğerinden kız istedi.” (DLT: 323 [II 19]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kız istemek (araç)

İlişki Ögesi: Kız istemek, evlenmek amacıyla kızın ailesinden izin almayı ifade eder. Bir kimsenin kızını gelin olarak ailesinden talep etmek bu durumun temel noktası olan *kız istemek* öbeği ile ifade edilir hâle gelmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kızın gelin olarak ailesinden talep etmek. (amaç)

kızgu eñ: al yanak

eşitgil muni sen aya kızgu enj “Ey al yanaklı, sen bunu dinle!” (KB: 4707 [471]; 4938 [493]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Al yanak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanın mutlu olması yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum olan *yanakların al al* olması ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu çehre. (amaç)

kızgu enlig: *al yanaklı*

néçe kızgu enlig yüzi suwlug er “Nice al yanaklı, yüzü sulu adam.” (KB: 4524 [454]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Al yanaklı (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanın mutlu olması yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu. (amaç)

kızgu enji sarıg bol-: al yanağı sarı olmak

ökünçün sarıg bolga bızgu enij “Pişmanlıkla al yanağın sararır.” (KB: 4544 [456]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Al yanağı sarı olmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. Sarı olması ise bu durumun tam aksini yani dolaşımın yavaş olduğunu ve sağlık açısından bir şeylerin yolunda gitmediğinin göstergesidir. Genelleştirme yapılarak iyi durumdan kötü duruma düşmek, al yanağın (mutluluk göstergesi) sarı yanağa (hastalık göstergesi) dönüşmesi olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi durumdan kötü duruma düşmek. (amaç)

kızıl meñiz: kızıl beniz

nelük al boēudun kızıl meñziñni “Neden kızıl benzini sarıya boyadın?” (KB: 6229 [617]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kızıl beniz (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için benzi normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanın mutlu olması yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sağlıklı ve mutlu sima. (amaç)

kızıl menzin sarı kıl-: al benzini sarı kılmak

kızıl menziñni sen sarı kılmagıl “Al benzini sarı kılma.” (KB: 4485 [450]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Al benzini sarı kılmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. Sarı olması ise bu durumun tam aksini yani dolaşımın yavaş olduğunu ve sağlık açısından bir şeylerin yolunda gitmediğinin göstergesidir. Genelleştirme yapılarak iyi durumdan kötü duruma düşmek, al yanağın (mutluluk göstergesi) sarı yanağa (hastalık göstergesi) dönüşmesi olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi durumdan kötü duruma düşmek. (amaç)

kızıl yüzi sarıg bol-: kızıl yüzü sararmak

kızıl yüz öñi oñdı boldı sarıg “Kızıl yüz soldu, sarı oldu...” (KB: 4959 [495]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kızıl yüzü sararmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. Sarı olması ise bu durumun tam aksini yani dolaşımın yavaş olduğunu ve sağlık açısından bir şeylerin yolunda gitmediğinin göstergesidir. Genelleştirme yapılarak iyi durumdan kötü duruma düşmek, al yanağın (mutluluk göstergesi) sarı yanağa (hastalık göstergesi) dönüşmesi olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Rengi değişmek, solmak. (amaç)

kisi al-: hanım almak

ogulka kisi al kızığ erke ber “Oğula hanım al, kızını ere ver.” (KB: 4507 [4533]; 4490 [451]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hanım almak (araç)

İlişki Ögesi: Kız almak, evlenmek amacıyla kızı ailesinden almayı ifade eder. Bir kimsenin kızını gelin olarak ailesinden almak, bu durumla doğrudan ilgili olan *hanım almak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Erkeğin evlenmesi. (amaç)

kögsi kür: göğsü pek

üçünçi yürekliğ kerek kögsi kür “Üçüncüsü yürekli ve göğsü pek olmalıdır.” (KB: 2326 [247]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Göğsü pek (araç)

İlişki Ögesi: Göğüs, vücudun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümüdür. Burada *göğüs* sözcüğü kullanılmış, göğsün içinde bulunan *kalp/yürek* kastedilmiştir. İnsanın karşısına çıkan tehlikeleri korkusuzca karşılaması, hiçbir şeyden kolay kolay korkmaması yüreğinde duyduğu hisle ilgilidir. Cesur olmak yerine onunla bağlantılı olan *göğsü/yüreği pek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cesur. (amaç)

kögüz ker-: göğüs germek

kögüz kemre artuk özüñni sakın “Göğsünü fazla germe, kendini düşün.” (KB: 5326 [530], 1535 [170], 6539 [654]; AH: 278 [62]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Göğüs germek (araç)

İlişki Ögesi: Toplum tarafından hoş karşılanmayan davranışlarda bulunan kimse, utandığı için diğer insanlardan kaçma/saklanma isteği duyar. Başarılı sayılacağı, hoş karşılanacağı durumlarda ise kendini göstermek ve bu durumla övünmek için vücudunun ön bölümü (doğrudan görülebilecek) olan göğsünü şişirip gererek insanların kendisini görmesini sağlar. Övünmek yerine o durum yaşanırken insan bedeninin aldığı şekil ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Aşırı övünmek, mağrurlanmak. (amaç)

kökçin sakal: kırçıl sakal

negü ter eşit emdi kökçin sakal “Kırçıl sakallı ne der şimdi dinle!” (KB: 4636 [465], 667 [83]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kırçıl sakal (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın yaşına bağlı olarak tüy ve kıllarında beyazlaşmalar meydana gelir. Orta yaşlarda bu beyazlaşma, tüy ve kılların doğal rengiyle karışık bir hâl alır. Bir

erkeğe orta yaşlı demek yerine onun bir parçası olan *kırçıl sakal* ifadesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Orta yaşlı adam. (amaç)

kökin kes-: kökünü kesmek

kamug ig ölüm birle kesmez bu kök “Bütün hastalıklara ölüm ile sonuçlanmaz.” (KB: 5991 [591]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kökünü kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kök; temel, başlangıç, dayanak gibi gönderimlere sahiptir. Bir şeyin kökü yok edilirse kendisi de tamamıyla ortadan kalkar. Öldürmek/ortadan kaldırmak ile var olmanın temel kaynağı olan *kökün kesilmesi* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldürmek, hiçbir iz kalmayacak şekilde ortadan kaldırmak. (amaç)

kökin üz-: kökünü kesmek

ecel can térer kör üzer bu kökün “Bak ecel, can toplar ve senin kökünü keser.” (KB: 5383 [535]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kökünü kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kök; temel, başlangıç, dayanak gibi gönderimlere sahiptir. Bir şeyin kökü kesilirse kendisi de tamamıyla ortadan kalkar. Öldürmek/ortadan kaldırmak ile var olmanın temel kaynağı olan *kökün kesilmesi* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İz kalmayacak biçimde yok etmek. (amaç)

kökini kazı-: kökünü kazımak

avadet kökini kazıp sen köçür “Düşmanlık kökünü kazıyıp, ortadan kaldır.” (AH: 338 [67]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kökünü kazımak (araç)

İlişki Ögesi: Kök; temel, başlangıç, dayanak gibi gönderimlere sahiptir. Kazımak ise çıkarmak, kaldırmaktır. Bir şeyin kökü kazınırsa kendisi de tamamıyla ortadan kalkar. Öldürmek/ortadan kaldırmak ile var olmanın temel kaynağı olan *kökün kazınması* arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kalıntısı kalmayacak biçimde yok etmek. (amaç)

könlü büt-: gönlü tamam olmak

éligke yıştıg boldı könlü bütüp “Hükümdara sadakatla bağlanarak ona siper oldu.” (KB: 1719 [189]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül tamamlamak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. *Tamamlamak* ise eksiksiz olmaktır. Burada olumsuz bir gönderime sahip olan endişe hâli, gönülde hissedilen duyguların eksikliği olarak değerlendirilmiştir. Endişeden uzaklaşan insan, rahat ve huzurlu hisseder. Duygulara endişeye yer verilmemesi *tamamlamak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Endişeden uzaklaşmak. (amaç)

könlü bütün: gönül bütün

ayur olguma boldı könlüm bütün “Der ki “Ey oğlum içim rahat oldu...” (KB: 1251 [142]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül bütün (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Bütün ise eksiksiz olmaktır. Duyguların olması gereken gibi olması, herhangi bir kuşku ve vesvese duyulmaması bütün göstergesinin gönderimiyle ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçi rahat. (amaç)

könlü közi yaru-: gönül gözü ışıkmak

könlü köz yaruttı bulundı tatıg “Gönül ve gözü ışıdı, tat buldu.” (KB: 5609 [556]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül gözü ışıkmak (araç)

İlişki Ögesi: ışıkmak, *olumlu* gönderime sahiptir. Bir şeyin, kendini fark ettirecek kadar iyi olmasını ifade eder. Gönül, duyguların kaynağı, göz ise dışa vurumdur. Her ikisinin de ışıldaması iyi ve mutlu olmanın göstergesidir. Duygu yerine *gönül*, mutluluk yerine onunla bağlantılı olan *ışıkmak* sözcüğü kullanılmıştır. Bir kimsenin mutlu, huzurlu hissettiği andaki fiziksel görünümü, psikolojik durumuna ad olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu olmak. (amaç)

könlü büt-: gönül tamamlamak

könlü bütti şeksiz amul tutgıl ög “Gönülün tereddütsüz tamamlı olduysa aklını işe karıştırmaz.” (KB: 25 [19]; 5618 [577]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönül tamamlamak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. *Tamamlamak* ise eksiksiz olmaktır. Burada olumsuz bir gönderime sahip olan kuşku, gönülde hissedilen duyguların eksikliği olarak değerlendirilmiştir. Kuşkudan uzaklaşan insan, emin olur.

Duygulara kuşkuya/terddüte yer verilmemesi *tamam* göstergesinin gönderimiyle ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İnanmak, tereddütü kalmamak. (amaç)

köñül karın ur-: gönlünü karnına koymak

köñül hem karın urdı ötlep uzun “Uzun uzun nasihat verip içindekini dışa vurdu.” (KB: 6338 [627]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlünü karnını koymak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağı; karın ise gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölgesidir. Gönül soyut bir kavramken, karın somut bir kavramdır. Bir kimsenin gönlünü karnına koyması, duygu ve düşüncelerini dile getirmeyi, ortaya çıkarmayı ifade eder. İç, onunla doğrudan ilgili olan gönül, dış ise ilgili olan karın ile temsil edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçini dışa vurmak. (amaç)

köñül til birik-: gönlü ve dil bir olmak

köñül til birikip yakın bolmuş er “Gönlü ve dili bir olup, dost olan adam.” (KB: 5617 [557]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönlü ve dil bir olmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir olmak, aynı veya benzer olmaktır. *Gönül ve dil bir olmak* öbeğinde, gönül düşünüleni, dil ise söyleneni temsil eder. Diğer bir ifadeyle, düşünülen onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *gönül* ile söylenen ise onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *dil* ile bağdaştırılmıştır. Bu ikisinin “birlik” olması ise aralarındaki uyumu ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Düşündüğünü aynıyla söylemek. (amaç)

köñül til tüz-: gönül ve dili düzenlemek

tapug kıl bayatka köñül til tütze “Gönlünü ve dilini temiz kılarak Tanrı’ ya ibadet et.” (KB: 6089 [604].)

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül ve dili düzenlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düzenlemek; düzgün duruma getirmek, tanzim etmektir. *Olumlu* gönderime sahiptir. *Gönül ve dili düzenlemek* öbeğinde, gönül düşünüleni, dil ise söyleneni temsil eder. Diğer bir ifadeyle, düşünülen onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *gönül* ile söylenen ise onunla doğrudan ilgili ve çıkış noktası olan *dil* ile

bağdaştırılmıştır. Bunları düzenlemek, ikisi arasındaki uyumu ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Özünü ve sözünü temiz kılmak. (amaç)

köñül tüz-: gönül düzenlemek

köñül tüzse begler yorıtsa törü “Beyler gönüllerini düzseler ve töreyi işletseler.” (KB: 2036 [220], 3093 [317]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gönül düzenlemek (araç)

İlişki Ögesi: Düzenlemek; düzgün duruma getirmek, tanzim etmektir. Olumlu gönderime sahiptir. *Gönül düzenlemek* öbeğinde, gönül duygu ve düşünceleri temsil eder. Bunları düzenlemek ise gönülde duyulan olumsuz/kötü duygu ve düşünceleri ayıklamayı ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gönülünü temiz tutmak. (amaç)

köz aç-: göz açmak

üküş ibret algıl ma açgıl közüñ “Çok ibret al ve gözünü aç.” (KB: B₇₆ [10], 83 [25], 3078 [316], 4836 [483]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz açmak (araç)

İlişki Ögesi: Açmak “engeli kaldırmak”tır. Bir kimsenin gözünü açması görüş/ıdrak alanını daha da genişletmesi anlamına gelir. İnsanın aklı yerine onunla bağlantılı olan *göz* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dikkat etmek, farkına varmak. (amaç)

köz al-: göz almak

körüp yolda algan köz ol bu kişig “Bu insan yolda görüldüğünde göz alır.” (KB: 4514 [453]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz almak (araç)

İlişki Ögesi: Almak “bir şeyi bulunduğu yerden ayırmak”tır. *Göz almak* ise bir kimsenin bakışlarının bulunduğu yerden ayrılarak bir noktada yoğunlaşmasıdır. İnsan yerine onun bir parçası olan *göz* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dikkat çekmek. (amaç)

köz at-: göz atmak

köz attı “(Br şeyi korumak için ona) göz attı.” (DLT: 312 [II 8]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz atmak (araç)

İlişki Ögesi: Atmak “bir şeyi bir yere doğru fırlatmak”tır. *Göz atmak* ise bakışları bir yere fırlatmaktır. *Bakmak/inceleme*k yerine onunla doğrudan ilgili olan *göz* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İncelemek. (amaç)

köz kemiş-: göz atmak

köz kemişeyin musa tañrısıña “Musa’nın Tanrısına bakayım.” (KurT: 40₃₇ [111], 28₃₈ [76]; KB: 2557 [268]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz atmak (araç)

İlişki Ögesi: Atmak “bir şeyi bir yere doğru fırlatmak”tır. *Göz atmak* ise bakışları bir yere fırlatmaktır. *Bakmak/inceleme*k yerine onunla doğrudan ilgili olan *göz* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bakmak, kısa süreliğine bakıvermek. (amaç)

köz kulak tut-: göz kulak tutmak

élig köz kulak tuttı élde kamug “Hükümdar bütün memlekette göz kulak kesildi.” (KB: 436 [58], 2342 [248]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz kulak tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; bulundurmak, alıkoymaktır. *Göz kulak tutmak* ise görme ve işitme duyularını aynı anda bulundurmayı, alıkoymayı ifade eder. Görmek/bakmak yerine onunla doğrudan bağlantılı olan *göz*, duymak yerine onunla doğrudan bağlantılı olan *kulak* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dikkatle izlemek. (amaç)

köz küēez-: göz gözetmek

tiliñni küēezgil közüñni küēez “Dilini ve gözünü gözet.” (KB: 1312 [149], 1324 [150], 2793 [291]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: Gözetmek; korumak, kollamak, beklemek anlamlarına sahiptir. *Göz gözetmek* ise insanın bakışlarını koruyup kollamasıdır. Bakılacak ve bakılmayacak şeyleri ayırt etmesidir. Gözün bunları ayırt etmesi gözetmek göstergesi ile ilişkilendirilmiştir. Görmek/bakmak yerine onunla doğrudan ilgili olan *göz* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Görülmemesi gerekenlere bakmamak. (amaç)

köz suwı: göz suyu

bayat kimke bérse uwut köz suwı (Tanrı kime utanma ve acıma duygusu vermişse...)” (KB: 2007 [218]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz suyu (araç)

İlişki Ögesi: *Göz suyu*; genellikle üzüntü, acı, pişmanlık vb. duyguların etkisiyle gözden akan duru sıvıdır. Acıma duygusu, bu duygu sonucunda ortaya çıkan bir durum olan *göz suyu* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acıma duygusu. (amaç)

köz tik-: göz dikmek

takı biri körklüg tiler köz tikip “Diğeri güzele göz dikip onu ister.” (KB: 4487 [451]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz dikmek (araç)

İlişki Ögesi: Dikmek “bir cismi dik olarak durdurmak, sabitlemek”tir. Görmeyi, dikkati, düşünceyi temsil eden gözü bir yere, bir şeye veya bir kimseye dikmek/sabitlemek onu istemeyi, onunla ilgilenmeyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir şeye sahip olmayı çok istemek. (amaç)

köz tut-(1): göz tutmak

anlar kim köz tutup tururlar “Onlar ki gözetip dururlar...” (KurT: 4₁₄₁ [17], 44₁₀ [127], 44₅₉ [129]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak “bulundurmak, alıkoymak”tır. *Göz tutmak* ise görmeyi/bakmayı alıkoymaktır. Gözetmek ve beklemek, gözün bir noktada tutulması, beklemesi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gözetmek, beklemek. (amaç)

köz tut-(2): göz tutmak

élig köz tutar kör kitab sözleri “Baksana, bu kitabın sözleri el ve göz tutar.” (KB: B₁₇ [5]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak “bulundurmak, alıkoymak”tır. *Göz tutmak* ise görülmesi düşünülməsi yaşanması doğru olan şeyler dışında olan şeyleri görmeyi ve yaşamayı durdurmayı/engellemeyi ifade eder. Yol göstermek yerine bu durumun bir parçası olan *göz tutmak*/engellemek kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yol göstermek. (amaç)

köz yarukı: göz aydınlığı

asiye hatun meniñ közüñ yarukı “Asiye Hatun benim göz aydınlığım...” (KurT: 289 [74]; KB: 1162 [133]; DLT: 35 [I 95]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz aydınlığı (araç)

İlişki Ögesi: Aydınlık; bir yeri aydınlatan güç, ışıktır. Olumlu ve ferah gönderimlerine sahiptir. *Göz aydınlığı* ise, gönle ferahlık ve mutluluk veren bir şey veya kimsedir. Aydınlık göstergesinin gönderimlerinden hareketle kurulan öbek, ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok değer verilen, yaşam sevinci. (amaç)

köz yarut-: göz ısıtmak

yarutsa közin bérđi devlet elig “Göz ısıtırsa devlet el uzatır.” (KB: 598 [75]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz ısıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Isıtmak “ışık saçmak”tır. Olumlu bir gönderime sahiptir. Coşku, heyecan, mutluluk gibi duyguların etkisiyle gözler ışıldar/parlar. Bir kimseyi mutlu etmek yerine o duygunun fiziksel bir tepkisi olan *göz ısıtmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mutlu etmek. (amaç)

köz yum-: göz yummak

biri körse teñsiz közin yumsa terk “Biri, uygunsuz bir iş gördüğünde göz yumabilmelidir.” (KB:2511 [264], 624 [78], 625 [78]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Göz yummak (araç)

İlişki Ögesi: Göz, yumulduğunda kapalı duruma gelir ve hiçbir şey göremez. Yaşanan olumsuz bir durum karşısında *göz yummak* ise görmeyi bile isteye reddetmeyi ve o durumu hoş görmeyi ifade eder. Hataları görmezlikten gelmek, bu durumla doğrudan ilgili olan *göz yummak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hatalarını görmezlikten gelmek, hoş görmek, bağışlamak. (amaç)

közi aç: gözü aç

közi aç kişi ölse açlık koēur “Aç gözlü kimsenin açlığı ancak öldüğünde son bulur.” (KB: 2003 [218], 2200 [235]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü aç (araç)

İlişki Ögesi: Aç, yemek yemesi gerektirir. *Gözü aç* ise kendisi doymuş ancak gözü doymamış olan kimsedir. Yenecek şeylerden gözlerini ayırmayan ve doysa dahi yemeğe

devam eden kişiler için kullanılan bu öbek zamanla genelleştirme yapılarak sadece yemek değil onun dışında sahip olmak istenilen her şeyi ifade eder olmuştur. İnsanın hem fiziken hem de ruhen aç olması *gözü aç* olmakla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Doyumsuz, tamahkâr. (amaç)

közi açıl-: gözü açılmak

okısa açılğay yétig kıl közüğ “Okursa gözü keskin olarak açılacaktır.” (KB:358 [50], 412 [55], 4152 [418], 4551 [457]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü açılmak (araç)

İlişki Ögesi: Açmak “engeli kaldırmak”tır. Bir kimsenin gözünü açması görüş/ıdrak alanını daha da genişletmesi anlamına gelir. İnsanın akli yerine onunla bağlantılı olan göz göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Olanların farkına varmak, dikkat etmek. (amaç)

közi kurıma-: gözü kurumamak

ökün tutçı yığla kurıtma közüñ “Pişmanlık duy, durmadan ağla, gözünü kurutma.” (KB: 1239 [141]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü kurumamak (araç)

İlişki Ögesi: Üzüntü, acı, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı bezleri tarafından sıvı salgılanır. Buna ağlamak denir. Gözden bu etkiler sonucu akan sıvının kurumaması ise ağlamanın sürekliliğini gösterir. Durmadan/aralıksız ağlamak, onunla doğrudan ilgili olan *gözü kurumamak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sürekli ağlamak. (amaç)

közi suk: gözü aç

yana iki közi sukulug “Yine gözleri aç...” (KB: 1143 [131], 200 [218], 2004 [218], 2611 [274], 3565 [358]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü aç (araç)

İlişki Ögesi: Aç “yemek yemesi gereken”dir. *Gözü aç* ise kendisi doymuş ancak gözü doymamış olan kimsedir. Yenecek şeylerden gözlerini ayırmayan ve doysa dahi yemeğe devam eden kişiler için kullanılan bu öbek zamanla genelleştirme yapılarak sadece yemek değil onun dışında sahip olmak istenilen her şeyi ifade eder olmuştur. İnsanın hem fiziken hem de ruhen aç olması *gözü aç* olmakla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kıskaç, aç gözlü. (amaç)

közi suwlan-: gözü sulanmak

uwut bolsa ötrü közi suwlanur “Hayâ sahibinin bundan dolayı acıma duygusu olur.” (KB: 2207 [236]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü sulanmak (araç)

İlişki Ögesi: Göz, genellikle üzüntü, acı, pişmanlık vb. duyguların etkisiyle sulanır. Acıma duygusu, bu duygu sonucunda ortaya çıkan somut bir durum olan *gözün sulanması* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Acıma duygusuna sahip olmak. (amaç)

közi suw iç-: gözü su içmek

bu yüz körkişe suw içer iki köz “Bu yüz güzelliği karşısında iki gözü parlar.” (KB: 2467 [260]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü su içmek (araç)

İlişki Ögesi: Güzel ve coşku dolu duygular sonucunda gözler sulanma ve parlama meydana gelir. Duyguların kaynağı olan gönülde yaşanalar göz ile dışa vurulur. *Gözün su içmesi/sulanması*, iyi ve mutlu olmanın göstergesidir. Olumlu duygular yerine bu durumun bir parçası olan *gözü su içmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sevgiyle dolmak, içi aydınlanmak. (amaç)

közi üşer-: gözü kararmak

bu er ol közi üşergen “Bu adamın (açlık ve buna benzer nedenlerden) daima gözleri kararır.” (DLT: 90 [I 172], 99 [I 184]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü kararmak (araç)

İlişki Ögesi: Kararmak; ışığın sönmesi, etrafın görülemeyecek duruma gelmesidir. Gözün kararması ise etrafı göremez hâle gelmesidir. Çok aşırı acıkmak yerine bu durumun sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir tepki olan *gözü kararmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Açlıktan iyi göremez olmak. (amaç)

közi yaru-: gözü parlamak

yatıg eēgü tutsa yarur er közi / ümeg eēgü tutsa yaēıldı sözi “Yabancıya karşı iyi davranan kimsenin yüzü güler; misafire iyi muamele edenin şöhreti yayılır.” (KB: 496 [64], 604 [76], 1589 [176], 601 [177]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü parlamak (araç)

İlişki Ögesi: Parlamak; ışık çıkarmak, ışık saçmaktır. *Olumlu* bir gönderime sahiptir. Coşku, heyecan, mutluluk gibi duyguların etkisiyle gözler ışıldar/parlar. Çok mutlu olmak, sevinmek yerine o duygunun fiziksel bir tepkisi olan *gözü parlamak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok sevinmek. (amaç)

közi yaruk bol-: gözü aydın olmak

yégil içgil yaruk bolsun közüñ “Ye, iç gözün aydın olsun.” (KurT: 19₂₆ [60]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü aydın olmak (araç)

İlişki Ögesi: Aydın olmak; aydınlanmak, ışık almaktır. *Olumlu* bir gönderime sahiptir. Coşku, heyecan, mutluluk gibi duyguların etkisiyle gözler ışıldar/parlar. Çok fazla mutlu olmak yerine o duygunun fiziksel bir tepkisi olan *gözü aydın olmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saadet içinde olmak. (amaç)

közi yümüklüg: gözü yumulu

olar üksinde közi yümüklügler yaşıdaşlar “Onların huzurunda namahreme bakmayanlar, yaşitlar...” (KurT: 38₅₂ [101]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözü yumulu (araç)

İlişki Ögesi: Göz, yumulduğunda kapalı duruma gelir ve hiçbir şey göremez. *Gözü yumulu* olan kimse ise dinî bakımdan yasak olan şeyleri farkında olarak görmeyi reddeden kimsedir. Haram olan şeylere bakmayan insan, bu durumla doğrudan ilgili olan *gözü yumulu* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Namahreme bakmayan. (amaç)

közin tik-: gözünü dikmek

közin kökke tikti kötürdi elig “Gözlerini göğe dikti, ellerini kaldırdı.” (KB: 1029 [120], 1151 [132], 1519 [169]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözünü dikmek (araç)

İlişki Ögesi: Dikmek “bir cismi dik olarak durdurmak, sabitlemek”tir. Görmeyi, dikkati, düşünceyi temsil eden gözü bir yere, bir şeye veya bir kimseye dikmek/sabitlemek ona doğrudan bakmayı ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Doğruca bakmak. (amaç)

közin yérke tik-: gözünü yere dikmek

közin yérke tiktı yaruttı köñül “Gözünü yere dikip gönül aydınlattı.” (KB: 769 [94], 956 [113]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözünü yere dikmek (araç)

İlişki Ögesi: Yer “gezinilen, ayakla basılan taban”dır. Göz ise insanın duygu ve düşüncelerinin dışa vurumunun gerçekleştiği organdır. Bir kimsenin gözlerini yere dikmesi, kafasını eğmesi ve gözlerini muhatabı olduğu kişiden ayırması ve daha aşağıda tutması anlamına gelir. Gözlerin yere/aşağıya bakması, karşıdaki kişinin üstünlüğünü kabul etmenin ve duyulan saygının göstergesidir. Mütevazı duruş, onun bir parçası olan *gözü yere dikmek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Mütevazı bir duruş sergilemek. (amaç)

köziñe ur-: gözüne sürmek

apañ balsa men bir vefalığ akı er / eginke yüēeyü közümke urayu “Eğer vefalı cömert bir insan bulursan onu sırtımda taşıyacak gözümde yer vereceğim.” (KB: 6569 [648]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gözüne sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Göz, *duygu ve düşüncelerin* dışa vurumunun gerçekleştiği organdır. Bir kimseyi gözüne sürmek ise ona verilen değerın göstergesidir. Çok değer vermek yerine onunla ilgili ve somut bir durum olan *gözüne sürmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimseye çok değer vermek. (amaç)

kulak tut-: kulak tutmak

kulak tutğıl ol kün ündeyür ündegüçi “Kulak tut, o gün seslenir seslenici...” (KurT: 50₄₁ [142], 7₂₀₄ [33], 39₁₈ [104]; KB: 266 [61], 4490 [451]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulak tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Kulak tutmak, kulağı bir yöne doğru sabitlemektir. Sesleri tam olarak işitip anlamak, işitme organının durumu ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kulak vermek, dikkatlice dinlemek. (amaç)

kulakı sız-: kulağı sızmak

kulak sızdı “Kulak sızdı (sağır olayazdı).” (DLT: 556 [II 281]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulağı sızmak (araç)

İlişki Ögesi: Sızmak, ince aralıklardan veya gözeneklerden az miktarda ve belli olmadan yavaş yavaş akmaktır. Aşırı gürültü sonucu işitme yetisinin yavaş yavaş azalması,

sızmak eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kulak gürültüden neredeyse sağır olmak. (amaç)

kulakın közin yéti tut-: kulak ve gözünü keskin tutmak

köni bol yéti tut kulakın közüñ “Doğru ol, kulağını ve gözünü keskin tut.” (KB: 4143 [417]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulak ve gözünü keskin tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Keskin; iyi kesen, etkili anlamlarına gelir. *Kulak ve gözünü keskin tutmak* ise kulağın iyi işitmesini ve gözün iyi görmesini sağlamak anlamına gelir. Her şeyin farkında olmak, onu sağlayacak olan iki duyu organı ve *keskin* sözcüğünün anlamı ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Uyanık olmak, olup bitene dikkat etmek. (amaç)

kulakka çak-: kulağına çarpmak

ol sözüğ anıñ kulakka çaktı “O sözü onun kulağına çaldı.” (DLT: 272 [I 396]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulağına çarpmak (araç)

İlişki Ögesi: Çarpmak, hızla değmektir. *Kulağına çarpmak* ise seslerin hızlı ve kısa bir şekilde işitme alanına girmesini sağlamaktır. Bir kimseyi bir şeyi duyurmak yerine onun somut hâli olan *kulağına çarpmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kulağına çalmak, işittirmek. (amaç)

kulakka çakıl-: kulağına çarpılmak

söz kulakka çakıldı “Söz, kulağına çalındı.” (DLT: 334 [II 30]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulağına çarpılmak (araç)

İlişki Ögesi: Çarpmak, hızla değmektir. *Kulağına çarpılmak* ise seslerin hızlı ve kısa bir şekilde işitme alanına girmesini sağlamaktır. Bir kimseyi bir şeyi duyurmak yerine onun somut hâli olan *kulağına çarpılmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kulağına çalınmak, işittirilmek. (amaç)

kulgakın aç-: kulağını açmak

tileğü olardın sen aç kulgakıñ “Onlardan dilemelisin, kulağını aç...” (KB: 5579 [554]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Kulağını açmak (araç)

İlişki Ögesi: Açmak, engeli kaldırmaktır. Bir kimsenin kulağını açması işitme/ıdrak alanını daha da genişletmesi anlamına gelir. Dikkatle dinlemek yerine onunla bağlantılı

olan *kulağını açmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kulağını dört açmak, dikkatle dinlemek. (amaç)

könlü büt-: gönlü tamam olmak

éligke yışıg boldı könlü bütüp “Hükümdara sadakatla bağlanarak ona siper oldu.” (KB: 1719 [189]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gönlü tamam olmak (araç)

İlişki Ögesi: Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. *Tamam olmak* ise eksikisiz olmaktır. Burada olumsuz bir gönderime sahip olan endişe hâli, gönülde hissedilen duyguların eksikliği olarak değerlendirilmiştir. Endişeden uzaklaşan insan, rahat ve huzurlu hisseder. Duygularda endişeye yer verilmemesi *tamam olmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Endişeden uzaklaşmak. (amaç)

kün bat-: gün batmak

kédin batmış kün teñri yarukın “Batıda batmış güneşin ışığını...” (KurT: 50₃₉ [142], 7₁₃₇[27]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gün batmak (araç)

İlişki Ögesi: Batmak “bir sıvının üstündeyken içine gömülme”tir. *Gün batmak* öbeğinde; *gün* güneşi, *batmak* ise Dünya’nın dönüşü dolayısıyla güneşin ufku altına inmesini ifade etmektedir. Güneşin ufku altına inerek görünmemesi, bir nesnenin sıvıya gömülmesine benzetilmiştir. Akşam olmak yerine bu durumun bir parçası olan güneşin batması ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Akşam olmak. (amaç)

kün kıyıl-: gün dönmek

kün yéme kıyılıp bartı “Güneş yine kaybolup gitti.” (DLT: 528 [II 248]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gün dönmek (araç)

İlişki Ögesi: Dönmek “kendi eksenini üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek”tir. *Gün dönmek* öbeğinde; *gün* güneşi, *dönmek* ise Dünya’nın kendi eksenini etrafında dönüşü dolayısıyla güneşin ufku altına inmesini ifade etmektedir. Güneşin kaybolması bu durumun bir parçası olan *gün dönmek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güneş kaybolmaya başlamak. (amaç)

kün orna-: güneş yerleşmek

kün ornadı “Güneş kayboldu.” (DLT: 146 [I 239]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Güneş yerleşmek (araç)

İlişki Ögesi: Yerleşmek “yerine iyice oturmak, yerinde sabit olmak”tır. Güneş *yerleşmek* öbeğinde, Dünya’nın dönüşü dolayısıyla güneşin ufku altına inmesini ve bir süre orada sabit olarak kalmasını ifade etmektedir. Güneşin kaybolması onunla ilgili olan *güneş yerleşmek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güneş kaybolmak. (amaç)

kün sawul-: güneş uzaklaşmak

kün sawuldu “Güneş gitti.” (DLT: 330 [II 26]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Güneş uzaklaşmak (araç)

İlişki Ögesi: :Uzaklaşmak “bir yerden ayrılıp uzağa gitmek”tir. *Güneş uzaklaşmak* öbeğinde, Dünya’nın dönüşü dolayısıyla güneşin ufku altına inmesini ve bulunulan yere bir süre uzak kalmasını ifade etmektedir. Güneşin kaybolması onunla ilgili olan *güneş uzaklaşmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güneş kaybolmak. (amaç)

kün sız-: gün sızmak

kün sızdı “Güneş sızdı (görünmeye başladı).” (DLT: 525 [II 244]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Gün sızmak (araç)

İlişki Ögesi: Sızmak, ince aralıklardan veya gözeneklerden az miktarda ve belli olmadan yavaş yavaş akmaktır. *Gün sızmak* öbeğinde; *gün* güneşi, *sızmak* ise güneşin ufuktan yükselmesini ifade eder. Güneş ışıklarının yavaş yavaş görünmeye başlaması *sızmak* eylemine benzetilmiştir. Güneşin görünmeye başlaması, bu durumu bir parçası olan *gün sızmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güneşin ucu doğudan görünmek. (amaç)

kün tog-: güneş doğmak

yarın yarudı kün togdı “Ortalık aydınlanıp sabah oldu.” (KurT: 7₁₃₇ [27], 38₁₈ [99], 50₃₉ [142]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Güneş doğmak (araç)

İlişki Ögesi: Doğmak, dünyaya gelmektir. *Güneş doğmak* öbeğinde, Dünya'nın dönüşü dolayısıyla güneşin ufuktan yükselerek görünmeye başlaması ifade edilmektedir. Sabahın olması bu durumun bir parçası olan *gün doğmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sabah olmak. (amaç)

küsi çawı beëük: şöhreti büyük

kadaşlıg kişi küsi çawı beëük “Akrabası olan kimselerin namı ve şöhreti büyük olur.” (KB: 3173 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Şöhreti büyük (araç)

İlişki Ögesi: Şöhret; herkesçe bilinme, tanınma durumudur. Büyük ise boyutları benzerlerinden fazla olandır. Burada büyük olan şöhret değil, şöhretin sahibinin iyi veya kötü meziyetleridir. Büyük sözcüğünün anlamından hareketle kurulan öbekte, tanınma ve bilinme ile şöhretin büyüklüğü arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim anlamı: Namlı, iyi tanınan. (ama.)

meñiz karart-: beniz karartmak

élig buştı artuk kararttı meñiz “Hükümdar çok hiddetlenerek benizini kararttı.” (KB: 629 [79]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Beniz karartmak (araç)

İlişki Ögesi: Kara; olumsuz, kötü, sıkıntı gönderimlerine sahiptir. İnsanın duygu ve düşüncelerinin dışı vurumu olan *yüz/beniz* ile kurulan bu öbekte, kararmak göstergesinin olumsuz gönderimleri ile ilişki kurulmuştur. İnsanın mutsuz, memnuniyetsiz bir hâl alması, onun sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hiddetlenmek, yüzü memnuniyetsiz bir hâl almak. (amaç)

meñiz kızart-: beniz kızartmak

kamug iş bütürse kızartsa meñiz “Bütün işleri tamama erdirebilse, beniz kızartsa...” (KB: 2185 [234], 2384 [252], 5199 [518], 6002 [595]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Beniz kızartmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanı mutlu kılmak yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum

olan *beniz kızartmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüz güldürmek, mutlu etmek. (amaç)

meñzi ag-: yüzünün rengi değişmek

anıñ meñzi agdı “Onun yüzünün rengi değişti.” (DLT: 45 [I 07]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünün rengi değişmek (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Ani korku ve endişe durumunda kan akışındaki değişiklik sebebiyle yüz beyaz ve solgun bir renge döner. İnsanın korku ve endişe duyması, bu durumun sonucunda ortaya çıkan fiziksel durum ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korku, endişe ya da rahatsızlığı yüzüne yansımak. (amaç)

meñzi yüzi sargar-: benzi sararmak

kadgu anı turgurup meñzi yüzi sargarıp “Korku, onları zayıflatıp, benizleri solup...” (DLT: 244 [I 361]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Benzi sararmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün sarı olması; korku veya hastalık durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan ise kandır. İnsanı oldukça üzen olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması ise *yüzün sararması* olarak ifade edilmiştir. Korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korkudan ya da endişeden yüzünün rengi sararmak. (amaç)

meñzin al kıl-: benzini al kılmak

bu hile bile kıl yağı meñzi al “Bu hile ile düşmanın benzini al kıl.” (KB: 2356 [249]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Benzini al kılmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Utandığımızda vücut adrenalin hormonu salgılamaya başlar. Bu hormon ise kan damarlarının genişlemesine ve kanın akışının hızlı olmasına sebep olur. Bir kimseyi utandırmak yerine bu durum sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum olan *benzini al kılmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Utandırmak. (amaç)

meñzin sarıg kıl-: benzini sarı kılmak

sarıg kıldı meñzin özin sızgurup Gittikçe sarardı, kederden âdeta eridi.” (KB: 6276 [621]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Benzini sarı kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün sarı olması; korku veya hastalık durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan ise kandır. Sağlığın kötüleşmesi durmuda kan dolaşımında değişiklikler olur. Kanın yüze doğru akışının olmaması sonucu *yüz sarı görünür*. Sağlığını bozmak yerine bu drumun bir parçası olan *benzini sarı kılmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sağlığını bozmak. (amaç)

ornı kurug kal-: yeri boş kalmak

kurug kaldı ornı érildi eşim “Arkadaşım yitip gitti, yeri boş kaldı.” (KB: 1576 [174]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yeri boş kalmak (araç)

İlişki Ögesi: Bu öbekteki *yer* göstergesi, bir kimsenin hem ruhsal hem de fiziksel anlamda kapladığı alana işaret eder. Birinin eksikliğinin hissedilmesi, bu durumun somut bir görünüşü olan *yeri boş kalmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Eksikliği hissedilmek. (amaç)

orun bér-: yer vermek

agırladı hacib anı orun bérdi tör “Hacip ona saygı gösterdi ve başköşede yer verdi.” (KB: 577 [73], 646 [80], 3293 [333]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yer vermek (araç)

İlişki Ögesi: Yer vermek; önemli saymak, saygı göstermektir. Bir ortamda bir kimeseye, yer verilmesi ona duyulan saygı ve itibarın bir göstergesidir. Birine saygı duymak ile bu durumun bir sonucu olan *yer vermek* öbeği kullanılmaya başlanmıştır. Saygı veya itibar göstermek, onunla ilgili olan *yer vermek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İtibar göstermek. (amaç)

ögi işke yak-: aklı işe uymak

bilig bolmasa işke yakmaz ögi “Bilgi olmasa işin üstesinden gelemes.” (KB: 1968 [214]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aklı işe uymak (araç)

İlişki Ögesi: Uymak, ölçüleri birbirine tutmaktır. Aklın yeteliliği ile işin zorluk derecesinin birbirine denk olması akli işe uymak olarak ifade edilmiştir. Akıl ile işin uyum içerisinde olması ise işin üstesinden gelinebileceğinin göstergesidir. Bir kimsenin bir işin üstesinden gelebilmesi bu durumun somut parçalarından hareketle ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir işin üstesinden gelebilmek. (amaç)

ögi könlü yet-: akli ve gönlü yetmek

ögi könlü yetse urunsa yürek “Akli ve gönlü yetse (işe) yürekten sarılsa...” (KB: 2184 [234]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Akli ve gönlü yetmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl; düşünme, kavrama ve anlama gücüdür. Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağıdır. Yetmek ise “bir gereksinimi karşılayacak nicelikte olmak”tır. Aklın ve gönlün yetmesi ise duygu ve düşüncelerin ihtiyacı karşılayacak nitelikte olmasıdır. Bir şeyi anlayacak/kavrayacak seviyede olmak, *akli ve gönlü yetmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Anlayacak seviyede olmak. (amaç)

ögi yet- akli yetmek

negü tér eşitgil ögi yetmiş er “Akli eren adam ne der dinle!” (KB: 1475 [165], 1746 [191], 2103 [227]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Akli yetmek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl; düşünme, kavrama ve anlama gücüdür. Yetmek ise bir gereksinimi karşılayacak nicelikte olmaktır. Aklın yetmesi, düşüncelerin ihtiyacı karşılayacak nitelikte olmasıdır. Bir şeyi anlayacak/kavrayacak seviyede olmak, *akli yetmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir şeyi anlayacak bilinç düzeyinde olmak. (amaç)

ögi yetil- akli ermek

sınap sözlemiş sözni yetlip ögi “Akli erdirmeli ve sözünü tecrübe ederek söylemeli.” (KB: 6138 [608]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Akli ermek (araç)

İlişki Ögesi: Akıl; düşünme, kavrama ve anlama gücüdür. Ermek ise erişmek, kavuşmaktır. Aklın ermesi, düşünme yetisinin gerekli bilgiye ulaşabilmesini/ortaya çıkarabilmesini ifade eder. Bir şeyi anlayacak/kavrayacak seviyeye kavuşmak, *akli ermek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İyi anlamak ve kavrayabilmek. (amaç)

öğini soğını sakın-: önünü sonunu düşünmek

ol işniğ öğini soğını sakın “O işin önünü sonunu düşün.” (AH: 370 [70]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Önünü sonunu düşünmek (araç)

İlişki Ögesi: Her konunun bir başı ve sonu vardır. Bir konu üzerinde iyice düşünmek, onun en kapsayıcı parçaları olan *ön* ve *son* göstergeleri kullanılarak ifade edilmiştir. Bir konunun tamamı, onun parçaları ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir konu üzerinde iyice düşünmek. (amaç)

özin bas-: kendine hâkim olmak

esen tirlür inçin özin basgan er “Kendine hâkim olan kişi esenlik içinde yaşar.” (KB: 965 [114]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendine hâkim olmak (araç)

İlişki Ögesi: Hâkim, egemenliğini yürüten, sözünü geçiren, baskın olandır. Bir kimsenin kendine hâkim olması, duygu ve düşünceleri üzerinde etkili olmasını ve onları istediği şekilde yönlendirebilmesini ifade eder. Duygu ve düşünceler yerine *kendi* sözcüğü, kontrol altına almak yerine ise onunla ilgili olan *hâkim olmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İradesini kontrol etmek, duygularını bastırmak. (amaç)

özin kıs-: kendini kısıtlamak

negü tér eşitgil özin kışgan er “Kendine mukayyet olan kişi ne der dinle!” (KB: 965 [114]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini kısıtlamak (araç)

İlişki Ögesi: Kısıtlamak, önceden verilmiş olan hak ve hürriyetlerin sınırlarını daraltmaktır. *Kendi* sözcüğü kullanılmış, parçası olan duygu ve düşünceler kastedilmiştir. Bir kimsenin duygu ve düşüncelerini kısıtlaması, önceden verilmiş olan hak ve hürriyetler içerisinden doğru olmadığını düşündüğü şeylerden iradesiyle uzak durmasını ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendine mukayyet olmak, nefsine hâkim olmak. (amaç)

özin küëez-: kendini gözetmek

sewinçim tile keë küëezgil özün “Benim mutluluğumu dile ve kendine iyi bak.” (KB: 846 [102]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini gözetmek (araç)

İlişki Ögesi: Gözetmek, bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almaktır. *Olumlu* gönderime sahiptir. *Kendini gözetmek* ise duygu ve düşüncelere yön vermek, özen göstermektir. *Gözetmek* göstergesinin anlamından hareketle kurulan öbek, ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendi esenliğini gözetmek. (amaç)

özin sıñarı sal-: Kendini kenara çekmek

ésizliktin özni sıñarı salıp “Kötülükten kendini bir yana çek.” (AH: 366 [70]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini kenara çekmek (araç)

İlişki Ögesi: Kenar, merkezden uzak olandır. Kendini kenara çekmek, herhangi bir konu ya da durumun merkez konumundan ayrılarak daha az ilgili olunabilecek bir yere geçmektir. Bir kimsenin muhatap konumundan çıkması, somutlaştırılarak *kendini kenara çekmek* ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Muhatap konumundan çıkmak. (amaç)

özin tut-: kendini tutmak

kalı kançaka kirme tutgıl özüñ “Nice ve nasıl –konularına girme- kendini tut.” (KB: 27 [19]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Kendini tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; ele geçirmek, yakalmaktır. Bir kimsenin kendini tutması, duygu ve düşüncelerini ele geçirmesi ve onları istediği şekilde yönlendirebilmesini ifade eder. Duygu ve düşünceler yerine *kendi* sözcüğü, kontrol altına almak yerine ise onunla ilgi olan *tutmak* sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hislerine hâkim olmak. (amaç)

sakal tut-: sakal tutmak

altun sunup tut sakal “Altın verip onu kendine bağla.” (KB: 4277 [431]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sakal tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Sakal, yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümüdür. Bir kimseyi kendine bağlamak onun bir parçası olan *sakal* ile ifade edilmiştir. Sakal, tutulabilecek veya bağlanabilecek uzunlukta olması sebebiyle kendine bağlamakla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birini kendine bağlamak. (amaç)

sawı beëük: sözü büyük

adaşlıg kişi atı sawı beēūk “Arkadaşları olan kimsenin adı ve savı büyüktür.” (KB: 3173 [324]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü büyük (araç)

İlişki Ögesi: Şöhret, herkesçe tanınma, bilinme durumudur. Bu tanınma ve bilinme de o kişinin sözünden çokça bahsedilmesinden gelir. Şöhret yerine şöhret olmanın bir parçası olan *sözü büyük* (sözü çok edilen) öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözü çok edilen. Şöhretli. (amaç)

selamın kes-: selamını kesmek

tegürsün selemım iēm kesmedin “Rabbim selamımı kesmeden yollasın.” (KB: 1349 [152]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Selamını kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek; bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmaktır. *Selamını kesmek* ise iki kişi arasındaki bağlantıyı koparmayı veya iletişime son vermeyi ifade eder. İki kişi arasında geçen tüm diyaloglar bunun bir parçası olan ve diyalogu başlatan *selam* sözcüğü ile ifade edilirken bu muhabbeti bitirmek ise somut şeyleri ikiye bölmek anlamına gelen *kesmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Münasebetini sona erdirmek. (amaç)

söz beēūt-: sözü büyütme

köñül til kiçig tut beēūtme sözi “Gönlünü ve dilini küçük tut, sözü büyütme.” (KB: 1282 [145]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü büyütme (araç)

İlişki Ögesi: Büyük; boyutları benzerlerinden fazla olandır. Konuşmanın bütünü yerine onun bir parçası olan *söz* kullanılmıştır. *Sözü büyütme* ise söze normalden daha fazla değer yüklemektir. İddialı konuşmak ile sözün büyüklüğü arasında ilgi kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İddialı konuşmak. (amaç)

söz kaēr-: söz çevirmek

ol anıñ sözün kaēirdı “O, onun sözünü çevirdi (reddetti).” (DLT: 307 [II 3], 376 [II 71]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz çevirmek (araç)

İlişki Ögesi: Çevirmek “bir şeyin yönünü değiştirmek”tir. *Söz çevirmek* ise bir kimsenin kendine söylenen bir sözlerin yönünü değiştirerek üzerinden atmasıdır. Bir konu yerine

onun bir parçası olan söz kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözlerini reddetmek. (amaç)

söz koş-: söz dizmek

biziñ tañrılarımıznı söz koşgu üçün “Bizim tanrılarımızı söz dizmek için...” (KurT: 37₃₆ [93]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz dizmek (araç)

İlişki Ögesi: Dizmek “yan yana veya üst üste sıralamak”tır. *Söz dizmek* ise sözleri yan yana veya üst üste sıralamayı ifade eder. Şiir, sözlerin uyumlu kullanımıyla ortaya çıkan edebî anlatım biçimidir. Şiir yazmak, onunla doğrudan ilgili olan *söz dizmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şiir yazmak. (amaç)

söz tiz-: söz dizmek

ol söz tizdi “O, söz dizdi.” (DLT: 268 [I 392]; KB: B₁₁ [5], 1620 [179]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Söz dizmek (araç)

İlişki Ögesi: Dizmek “yan yana veya üst üste sıralamakt”ır. *Söz dizmek* ise sözleri yan yana veya üst üste sıralamayı ifade eder. Şiir, sözlerin uyumlu kullanımıyla ortaya çıkan edebî anlatım biçimidir. Şiir yazmak, onunla doğrudan ilgili olan *söz dizmek* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözünü nazma dökmek, şiir yazmak. (amaç)

sözin bekle-: sözünü sağlama almak

kalınka katılsa sen bekle sözün “Toplantıya katılırsan sözünü muhafaza et.” (KB: 1324 [150]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü sağlama almak (araç)

İlişki Ögesi: Sağlam, bir temele dayanan eksikliği/sakatlığı bulunmayandır. Sözünü sağlama almak ise olur olmaz yere konuşmamayı ve herhangi bir yanılsa veya dikkatsizliğe yer vermemeyi ifade etmektedir. Konuşmanın bir parçası olan söz kullanılarak ad, sözün kontrollü bir şekilde ifadesi ise *sağlama almaya* benzetilerek deyim aktarması yapılmıştır. Hem ad hem deyim aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İhtiyatla konuşmak. (amaç)

sözin katnat-: sözünü ikiletmek

ol anıñ sözün kantattı “O onun sözünü ikilette.” (DLT: 438 [II 138]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözüğü ikiletmek (araç)

İlişki Ögesi: İkiletmek “bir şeyin sayısını ikiye çıkartmak”tır. *Sözüğü ikiletmek* ise bir kimsenin söylediği şeyi ilk defasında gerçekleştirmeyerek tekrar söylemesine sebep olmaktır. Birinin sözüğü reddetmek, onun sonrasında ortaya çıkan bir durum ile “sözüğü ikiletilmesiyle” ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birinin sözüğü reddetmek. (amaç)

sözüğü uzat-: Sözüğü uzatmak

uzatma sözüğüni ay ersig toña “Ey cesur yiğit, sözüğü uzatma!” (KB: 4126 [416]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözüğü uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Uzun; çok süren, ayrıntısı çok olandır. Sözüğü uzatmak ise bir kimsenin söyleyeceklerini uzun sürede ve ayrıntılı bir şekilde ifade etmesidir. Hem konuşma yerine onun bir parçası olan söz kullanılarak hem de konuşmayı gereksiz ifadelerle doldurmak *uzatmak* ile ilişkilendirilerek ad aktarması yapılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gereksiz yere konuşmak. (amaç)

sözüğü sıēıgdın sızıt-: sözüğü dışlarının arasından sızdırmak

bu sözüğü sıēıgdın sızıtma “Bu sözüğü ağzından kaçırma.” (DLT: 188 [I 287]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözüğü dışlarının arasından sızdırmak (araç)

İlişki Ögesi: Düşünce ve duygular dil aracılığıyla ağızdan çıkar. Sızmak ise ince aralıklardan belli olmadan yavaş yavaş akmaktır. *Sözüğü dışlarının arasından sızdırmak* öbeğinde, bir şeyi istemeden söylemek yerine onun somut biçimi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözüğü ağzından kaçırma. (amaç)

sözüğü tagıt-: sözüğü dağıtmak

yana yangıl emdi negü söz tagıttım “Tekrar sadede dönelim, niye sözüğü dağıttım.” (KB: 6557 [647]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözüğü dağıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Dağıtmak “toplu durumda bulunanları birbirinden uzaklaştırmak veya ayırmak”tır. Sözüğü dağıtmak ise belli bir düşünce etrafında bulunan sözleri anlamsal açıdan birbirinden uzaklaştırmak veya ayırmaktır. Sözlerin esas konudan uzaklaşması, *dağıtmak* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Esas konudan uzaklaşmak. (amaç)

sözüg uzat-: Sözü uzatmak

kalı kançasız bil uzatma sözüň “Nice ve nasılsız bil, sözü uzatma!” (KB: 27 [19], 2853 [296]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Uzun; çok süren, ayrıntısı çok olandır. Sözüü uzatmak ise bir kimsenin söyleyeceklerini uzun sürede ve ayrıntılı bir şekilde ifade etmesidir. Hem konuşma yerine onun bir parçası olan söz kullanılarak hem de konuşmayı gereksiz ifadelerle doldurmak *uzatmak* ile ilişkilendirilerek ad aktarması yapılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gereğinden çok konuşmak. (amaç)

suw bér-: su vermek

körür közke suw bérse körklüglüki “Bakan göze ısıltı verse güzelliği.” (KB: 2085 [225]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Su vermek (araç)

İlişki Ögesi: Su; canlılık, parlaklık, yaşam gönderimlerine sahiptir. Vermek ise eriştmek, ulaştırmaktır. *Su vermek*, bir kimseye veya bir şeye hayat ve hareketlilik vermektir. Su göstergesinin *olumlu ve canlılık* değerleri ile etki ve ısıltı kavramaları arasında ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: ısıltı vermek, etkilemek, çarpmak. (amaç)

şük tur-: sessiz durmak

amtı bu evirmeklig işimiz şük tursar bolmagay “Şimdi bu çeviri işimiz bitince beklesek olmayacak...” (KB: 957 [113])

şük tur “Sus!” (DLT: 169 [I 265]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sessiz durmak (araç)

İlişki Ögesi: Karşı karşıya kalınan bir olay veya durum karşısında sözselsel veya davranışsal tepkiler gösterilir. Hiçbir tepki göstermemek/sessiz kalmak ise onu kabul etmektir. *Sessiz durmak*, bir tepki göstermeyerek durumu kabullenmeyi ifade eder. Bir kimsenin bir şeye razı olması ile o esnada gösterdiği tutumla ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sessizce beklemek, olacıklara rıza göstermek, boş durmak. (amaç)

sü yas-: askeri yaymak

beg süsin yadtı “Bey, ordusunu dağıttı.” (DLT: 470 [II 180]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Askeri yaymak (araç)

İlişki Ögesi: Yaymak “bir şeyin çevreye dağılmasına sebep olmak”tır. *Askeri yaymak* ise bir orduyu oluşturan askerleri çevreye dağıtmayı yani terhis etmeyi ifade eder. Ordu yerine onunla doğrudan ilgili olan *asker*, terhis yerine ise onun kavrama alanı içerisinde olan *yaymak* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Askeri yurtlarına dağıtmak. (amaç)

tawar saç-: mal saçmak

tawarını saçmadın “Malını (neden) saçmadın?” (DLT: 52 [I 117]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Mal saçmak (araç)

İlişki Ögesi: Saçmak, bir şeyi ortalığa dağıtmaktır. Mal saçmak ise bir kimsenin maddi varlığını dağıtması anlamına gelir. Bir kimsenin sahip olduğu tüm somut varlıklar *mal*, onu diğer insanlarla paylaşmak ise *saçmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Malını paylaşmak. (amaç)

tawarig ewür-: malı evirip çevirmek

ol tawarig ewürdi tewürdi “O, malı evirip çevirdi.” (DLT: 310 [II 6]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Malı evirip çevirmek (araç)

İlişki Ögesi: Evirmek, döndürmektir. Bir şeyin yapısını değiştirmek anlamına da gelir. Evirip çevirmek ise bir şeyi iyice elden geçirmektir. Malın iyice elden geçmesi, ona şekil vererek, değer katarak kazanç elde edecek duruma getirmektir. Bir maldan kazanç sağlamak yerine o malın durumu ve kazanç öncesinde geçirdiği aşamalar ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kazanç elde etmek. (amaç)

tek tur-: tek durmak

kulak tutunlar anar hem tek turunlar “Kulak verin ona ve sessiz durun.” (KurT: 7₂₀₄ [33], 46₂₉ [133], 19₂₆ [60]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tek durmak (araç)

İlişki Ögesi: Tek olan kimse, iletişim kuracak bir ortama sahip değildir. İnsan, başka biri veya birilerinin olduğu ortamda konuşur. Bir kimsenin sessiz durması, konuşacak bir ortama sahip olmaması yani yalnız/tek olması ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sessiz sakın durmak, susmak. (amaç)

teñde keç-: ölçüyü geçmek

örtgik biziñ yazuklarımıznı teñde keçtükmizni “Bağışla günahlarımızı, kusurlarımızı...” (KurT: 3₁₄₇ [4], 39₅₃ [107], 12₈₀ [43]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ölçüyü geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Ölçü “bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme işi”dir. İnsan davranışlarının değerlendirilmesinde de kabul edilmiş bir ölçü vardır. Toplum tarafından normal kabul edilen ve herhangi bir sorun teşkil etmeyen davranışlar ölçü dâhilinde yer alırken normalin dışında olan ve sorunlara yol açan davranışlar ölçünün dışında kalır. Davranışın niceliği ve niteliği için kabul edilmiş değerlerin dışına çıkmak ölçüyü geçmek öbeği ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kusur işlemek, kötü harekette sınırı aşmak. (amaç)

ter bol-: ter olmak

er ter boltı “Adamı ter bastı.” (DLT: 162 [I 258]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ter olmak (araç)

İlişki Ögesi: Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak ve mahcup olmak sonucu bazı fizyolojik tepkiler ortaya çıkar. Bu tepkilerden birisi de terlemektir. Duygusal durumdaki ani değişim sebebiyle kan akışı hızlanır, vücut ısısı artar ve doğal bir vücut tepkisi olarak terleme meydana gelir. Utanmak vb. duygu geçişleri yerine onların sonucunda ortaya çıkan vücut tepkisi olan “terlemek” ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ter basmak, utanmak. (amaç)

tını kesil-: Nefesi kesilmek

anıñ tını kesildi “Onun nefesi kesildi.” (DLT: 170 [I 267]; KB: 1520 [169]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Nefesi kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Nefes, canlıların akciğerlerine çektikleri ve tekrar attıkları havadır. Hayat belirtisidir. Kesilmek ise dinmek, sona ermek anlamına gelir. Nefes alıp verme sona erdiğinde ölüm gerçekleşir. Ölmek yerine onun fizyolojik bir durumu olan *nefesi kesilmek* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Soluğu durmak, ölmek. (amaç)

tını öçük-: Sesi kesilmek

tını yeme öçükti “Sesi yine kesildi.” (DLT: 327 [II 23]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sesi kesilmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesilmek ise dinmek, sona ermek anlamına gelir. *Sesi kesilmek* ise bir kimsenin sesinin yani sözlerinin sona ermesini ifade eder. Susmak, bu durumun somut hâli olan sesi kesilmek ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Susmak. (amaç)

tının kıs-: nefesini kısmak

ölüm keldi tuttu tınım kıstı uş “Ölüm geldi, tuttu ve nefesimi kıstı.” (KB: 1120 [129]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Nefesini kısmak (araç)

İlişki Ögesi: Nefes, canlıların akciğerlerine çektikleri ve tekrar attıkları havadır. Kısmak ise azaltmak, daraltmak anlamına gelir. *Nefesini kısmak*, bir canlının akciğerlerine çektiği havayı azaltarak yaşamasını engellemektir. Bir canlının soluk alışını engellemek, onunla ilgili olan *nefesini kısmak* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Soluk alışını engellemek. (amaç)

til aç-: dil açmak

yanut bérđi ögdülmiş açtı tilin “Öğdülmiş yanıt verdi ve dilini açtı.” (KB: 3403 [343], 342 [49], 963 [113], 1110 [128], 1184 [135], 1590 [176], 5684 [564]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil açmak (araç)

İlişki Ögesi: Açmak; başlamak, başlatmak anlamlarına gelir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, başlamak yerine onunla bağlantılı olan *açmak* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söze başlamak. (amaç)

til beēt-: dil büyötmek

beētgey tilin köňli neňke bolup “Gözü malda olduđu için söylenir, dır dır eder.” (KB: 4492 [451], 4496 [451]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil büyötmek (araç)

İlişki Ögesi: Büyötmek, bir şeyi olduğu boyuttan daha fazla duruma getirmektir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil büyötmek*, sözlere olduğundan daha fazla duygu değeri yüklemeyi ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, abartılı ve dolu dolu konuşmak yerine onunla ilişkili olan *büyötmek* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dil uzatmak, incitici ve suçlayıcı konuşmak. (amaç)

til beküt-: dilini sağlama almak

közin yérke tikti bekütti tilig “Gözünü yere dikip dilini sağlama aldı.” (KB: 956 [113]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini sağlama almak (araç)

İlişki Ögesi: Sağlam; kolay bozulmaz, sabit anlamlarına sahiptir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dilini sağlama almak*, dilin hareketlerini durdurarak seslerin çıkışına engel olmaktır. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, susmak yerine ise dilin durumu ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Susmak. (amaç)

til ét: dil etmek

til étmeñler bir ikindike “Birbirinizle alay etmeyin.” (KurT: 49₁₁ [140]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil etmek (araç)

İlişki Ögesi: Etmek, bir işi yapmaktır. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil etmek*, bir şey üzerine konuşmayı veya dedikodusunu yapmayı ifade eder. Ayıplamak, onun çıkış noktası ve genel ifadesi olan *dil etmek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ayıplamak. (amaç)

til kes-: dil kesmek

şehadet bile kesti teprer tilig “Kelime-i şehadet ile son sözünü söyledi.” (KB: 1519 [169]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil kesmek (araç)

İlişki Ögesi: Kesmek; bir şeyi dibinden ayırmak, son vermek anlamına gelir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil kesmek*, sözleri kesmeyi yani sözlere son vermeyi ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, son vermek yerine onunla ilişkili olan *kesmek* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Son sözünü söylemek. (amaç)

til kurıtma-: dil kurutmamak

seni sözleyü şük kurıtmaz tilig “Senden bahsederken sessiz (durmaz) ve sürekli anlatır.” (KB: 3476 [349]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil kurutmamak (araç)

İlişki Ögesi: Kurutmak; suyunu ve ıslaklığını giderip kuru duruma getirmek anlamına gelir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil kurutmamak*,

dilin hareketleri sebebiyle salgıların devam etmesi ve bu hareketler sonucu ortaya çıkan sözcüklerin kesintisizliği ifade edilmiştir. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, sürekli konuşmak yerine ise dilin durumu ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dili boş durmamak, sürekli anlatmak. (amaç)

til tegür-: dil uzatmak

ol begke til tegürdi “O, beye dil uzattı.” (DLT: 501 [II 216]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Uzatmak, bir şeyin boyunu büyüttür. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil uzatmak*, sözlere olduğundan daha fazla duygu değeri yükleyerek muhatap alınan kişiyi rahatsız edecek şekilde konuşmayı ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, sözün gereğinden fazla etkilemesi ise *uzatmak* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Birine saygısızca sözler etmek. (amaç)

til tepret-: dil depretmek

bu ay tolduka aydı tepret tilig “Ay Toldı’ya dilini çözmesini söyledi.” (KB: 774 [94], 3767 [379]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil depretmek (araç)

İlişki Ögesi: Depretmek; kımıldatmak, hareket ettirmektir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil depretmek*, dili harekete geçirerek seslerin çıkmasını sağlamaktır. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, konuşmaya başlamak yerine ise dilin durumu ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Konuşmaya başlamak. (amaç)

til uzat-: dil uzatmak

elig til uzattım kişike telim “İnsanlara çok el ve dil uzattım.” (KB: 5708 [566], 6538 [645]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil uzatmak (araç)

İlişki Ögesi: Uzatmak, bir şeyin boyunu büyüttür. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil uzatmak*, sözlere olduğundan daha fazla duygu değeri yükleyerek muhatap alınan kişiyi rahatsız edecek şekilde konuşmayı ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, sözün gereğinden fazla etkilemesi ise *uzatmak* göstergeleri kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saygısızca birini kötülemek. (amaç)

til yası: dil belası

bu til yasın aydın eşittim anı “Bu dil belasını söyledim, işittim onu” (KB: 982 [115]; 983 [115]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dil belası (araç)

İlişki Ögesi: Bela, içinden çıkılması güç olan durumdur. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dil belası*, sözlerin bir kimseyi düşürecek güç durumları ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*, söz yüzünden uğranılan zarar ise *bela* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir kimsenin sözleri yüzünden uğrayacağı zarar. (amaç)

tili boş: dili boş

hiredgıgımu bolur tili boş kişi “Boşboğaz adam hiç akıllı olur mu?” (AH: 137 [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dili boş (araç)

İlişki Ögesi: Boş; yararsız, anlamsız anlamlarına gelir. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dili boş*, herhangi bir amaç gütmeksizin anlamlı anlamasız her şeyi söze dökmeyi ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil*; konuşmaların belli bir anlam yüklenmemiş olması ise *boş* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Olur olmaz her konuda konuşan. (amaç)

tili çın: dili doğru

tili çın kerek bolsa köhli köni “Doğru sözlü ve dürüst olmalı.” (KB: 2010 [218]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dili doğru (araç)

İlişki Ögesi: Doğru; gerçek, yalan olmayandır. Dil ise sesleri boğumlayarak sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlar. *Dili doğru*, sözlerin doğruluğunu ifade eder. Söz yerine onun çıkış noktası olan *dil* kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Doğru sözlü. (amaç)

tili köhli tüz: sözü özü bir

tili köhli tüz bolsa bilse muni “Özü sözü bir, işten anlayan olsa gerek” (KB: 424 [57]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözü özü bir (araç)

İlişki Ögesi: İki ayrı şeyin “bir” olması, tek bir şey olacak kadar birbirlerine benzer olmasını ifade eder. *Sözü özü bir* öbeğinde, aklın ve gönlün gerçekte duydukları ve

düşündükleri öz, bu duygu ve düşüncelerin dışa vurumu ise söz ile ilişkilendirilmiştir. Her ikisinin de doğru ve aynı olması ise aralarındaki uyumu ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İçinden geçenlerle söyledikleri arasında fark olmayan. (amaç)

tili köñli bir: dili ve gönlü bir

tili köñli birle biriker sözi “Sözleri, dilinin ve gönlünün birliğini yansıtır.” (KB: 862 [103]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dili ve gönlü bir (araç)

İlişki Ögesi: Bir olmak, aynı veya benzer olmaktır. *Dili gönlü bir*, aklın ve gönlün gerçekte duydukları ve düşündükleri öz, bu duygu ve düşüncelerin dışa vurumu ise söz ile ilişkilendirilmiştir. Her ikisinin de doğru ve aynı olması ise aralarındaki uyumu ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Düşünceleriyle sözleri aynı. (amaç)

tili tüz-: dili düz

sözi yumşak erdi tili tüz tamar “Sözü yumuşak, dili doğru söyler.” (KB: 464 [60]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dili düz (araç)

İlişki Ögesi: Düz; girintili çıkıntılı olmayan, doğru ve sabit anlamlarına sabittir. Dil ise sözlerin çıkış noktasıdır. Bu öbekte *düz* olarak ifade edilen sözdür. Sözün düz olması, gerçekte olan ile söylenenin hiçbir farklı yanının olmamasıdır. Girintisiz çıkıntısız olduğu gibi dosdoğru olmasıdır. Düz göstergesi ile yalansız, hilesiz söz ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Doğru sözlü. (amaç)

tilin bekte tut-: dilini sağlamda tutmak

tiliñ bekte tutgıl tişin sınmasun “Dilini sağlamda tut ki dişin kırılmasın.” (AH: 131 [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini sağlamda tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Sağlamda tutmak, bir şeyi dış etkilere uzak, güvenilir bir yerde tutmaktır. Tehlikeye karşı denetim altında tutmaktır. Dil ise sözlerin dışarı çıkmasını sağlayan uzuvdur. *Dilini sağlamda tutmak*, sözleri akıl süzgecinden geçirerek her sözü her yerde söylememeyi ifade eder. Söz, çıkış noktası olan *dil*, düşünceleri akılda tutup söze dökmek ise *sağlamda tutmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sözlerine dikkat etmek. (amaç)

tilin yığ-: dilini yığmak

ökünüp et'özin tilin yıgınsar “Pişman olup bedenine ve diline sahip olsa...” (KB: 5979 [593]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilini yığmak (araç)

İlişki Ögesi: Yığmak “men etmek, engel olmak” anlamına gelir (Tarama Sözlüğü, 1996: 4570). *Dilini yığmak*, onu hareket etmekten men etmek yani konuşmaya engel olmak anlamına gelir. Konuşmak yerine onunla doğrudan ilgili olan dil, ona engel olmak ise yığmak eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söylediklerine dikkat etmek. (amaç)

tilinde çıkar-: dilinden çıkarmak

tilinde çıkarma yaragsız sözüñ “Dilinden yakışksız bir söz çıkarma.” (KB: 169 [33]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dilinden çıkarmak (araç)

İlişki Ögesi: Dil, konuşmayı sağlayan organdır. Sözcüklerin çıkış noktasıdır. *Dilinden çıkarmak* ise sözlerin dışarı çıkmasını yani konuşmayı ifade eder. Söz yerine onunla doğrudan bağlantılı olan *dil* göstegesini kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Söz sarf etmek. (amaç)

tiş kıs-: diş sıkmak

hava öwke kelse serip kısgu tiş “Heves ve öfke geldiğinde sabredip dişini sık.” (KB: 1453 [163]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Diş sıkmak (araç)

İlişki Ögesi: Öfke ve kızgınlık anında bu duyguları harekete geçiren etkiye karşı bir şey yapmamak için vücuttaki sinirler kasılır. Kişi beyne giden iletiler sonucu düşündüklerini sözcüklere dökmemek/sabretmek için istemsiz bir şekilde dişlerini sıkar. İnsanın öfke anında gösterdiği bu fiziksel tepki, öfke karşısında gösterilen direnci/sabrı ifade etmek için kullanılmıştır. Öfkeyi kontrol etmek/dayanmak onun fiziksel belirtisi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dayanmak, sabretmek. (amaç)

tok tok bol-: tok tok diye ses çıkarmak

er kisi birle tok tok boldı “Karı koca arasında anlaşmazlık çıktı.” (DLT: 167 [I 264]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tok tok diye ses çıkarmak (araç)

İlişki Ögesi: Tok; açlığını gidermiş, doymuş anlamalarına gelir. Ses ise akciğerlerden gelen havanın ses tellerini titreştirmesi sonucu ortaya çıkar. Sesin tok olması, bu

titreşimlerin daha yüksek ve dolu dolu olmasını ifade eder. Böylece ses kalın ve gür çıkar. Tok tok diye ses çıkarmak, Anlaşmazlık ve tartışma hâlini ifade etmek için bu durumda ortaya çıkan yüksek/tok ses kullanılmıştır. Yani anlaşmazlık sonucu ortaya çıkan bağırıtı ve gürültü anlaşmazlığın kendisini ifade eder olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Karı koca arasında geçimsizlik çıkmak. (amaç)

töbün bar-: tepe üstü varmak

töbün barsu dünya adın asgı yok “Dünya yere batsın, (onun) başka bir faydası yoktur.” (KB: 3797 [382]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tepe üstü varmak (araç)

İlişki Ögesi: Tepe, bir şeyin en üstteki bölümüdür. Tepe üstü ise bir tepenin zirvesidir. Yüksek olan/yukarıda olan iyidir. Olumlu duygu değerine sahiptir. Bu değer aşağıya yönelmesi/varması, bitmesini ifade eder. Bir şeyin değerini yitirmesi veya yok olması onun varlığının önemli bir bölümü olan tepe ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yere batmak, yok olmak. (amaç)

tör başı bul- : başköşeye geçmek

törü bilse yalnız bulur tör başı “İnsan usul bilirse başköşeye geçer.” (KB: 4604 [462]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başköşeye geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Bir mekânın en üst, en baştaki yeri başköşe olarak adlandırılır. Bu bölüm, bir kimsenin hem herkese hitap edebileceği hem de herkesten daha önde/başta olduğu konumdur. Başta olmanın sahip olduğu olumlu duygu değerinden dolayı bu köşe, en saygın kişinin veya büyüklerin oturması için ayrılan yer olmuştur. Böylece saygınlık veya mevki kazanmak, bu durumun somut bir parçası olan *başköşede bulunmak/başköşeye geçmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saygınlık ve mevki kazanmak. (amaç)

törke ag-: başköşeye çıkmak

kılkı köni bolsa törke agar “Huyu iyi olursa başköşeye çıkar.” (KB: 1661 [183], 1681 [185]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başköşeye çıkmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir mekânın en üst, en baştaki yeri başköşe olarak adlandırılır. Bu bölüm, bir kimsenin hem herkese hitap edebileceği hem de herkesten daha önde/başta olduğu

konumdur. Çıkmak eyleminin gönderimleriyle ise bu konunun yukarıda olduğu yani mühim ve değerli bir yer olduğu ifade edilmiştir. Başta olmanın sahip olduğu olumlu duygu değerinden dolayı bu köşe, en saygın kişinin veya büyüklerin oturması için ayrılan yer olmuştur. Böylece saygınlık veya mevki kazanmak, bu durumun somut bir parçası olan *başköşeye çıkmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Makam ve mevki sahibi olmak. (amaç)

törke keç-: başköşeye geçmek

törke keçmek “Başköşeye geçmek” (DLT: 495 [II 209]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başköşeye geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Bir mekânın en üst, en baştaki yeri başköşe olarak adlandırılır. Bu bölüm, bir kimsenin hem herkese hitap edebileceği hem de herkesten daha önde/başta olduğu konumdur. Başta olmanın sahip olduğu olumlu duygu değerinden dolayı bu köşe, en saygın kişinin veya büyüklerin oturması için ayrılan yer olmuştur. Böylece saygınlık veya mevki kazanmak, bu durumun somut bir parçası olan *başköşeye geçmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Evin en önemli makamına erişmek. (amaç)

törke teg-: başköşeye geçmek

tegimsiz tapug birle törke tegir “Nasipsiz kimse hizmetle başköşede yer bulur.” (KB: 614 [77], 844 [102]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Başköşeye geçmek (araç)

İlişki Ögesi: Bir mekânın en üst, en baştaki yeri başköşe olarak adlandırılır. Bu bölüm, bir kimsenin hem herkese hitap edebileceği hem de herkesten daha önde/başta olduğu konumdur. Başta olmanın sahip olduğu olumlu duygu değerinden dolayı bu köşe, en saygın kişinin veya büyüklerin oturması için ayrılan yer olmuştur. Böylece saygınlık veya mevki kazanmak, bu durumun somut bir parçası olan *başköşede bulunmak/başköşeye geçmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Makam ve mevki bulmak. (amaç)

ülüg kötür-: nasibini almak

hâlal ye hâldin kötürgil ülüg “Helal ye nasibini helal olandan al.” (KB: 5348 [532], 4282 [430]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Nasibini almak (araç)

İlişki Ögesi: İnsanlar zamanı geldiğinde bütün duygulardan veya nimetlerden payına düşeni alır. Hüzün de duyar, mutluluk da; acıyı da tadar, tatlıyı da. Ancak bu, insanın kendi iradesiyle yaptığı olumlu veya olumsuz şeylerin sonucu olarak ortaya çıkar. Bir yaşanmışlık sonucu hissedilen olumlu/olumsuz duygular veya dünya malını tatmak/kullanmak *payını götürmek/nasibini almak* öbekleri ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güzel, hoş giden bir şeyden kısa bir süre de olsa yararlanmak, sebeplenmek. (amaç)

usın kötür-: uykusunu kaçırmak

yaraşmaz yağdın kötürse usı “Uyuşmayan düşmanın uykusunu kaçırmalıdır.” (KB: 2270 [242]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uykusunu kaçırmak (araç)

İlişki Ögesi: Kaçmak, hızla koşup bir yere saklanmaktır. Uyku hâlinin insanda etki göstermeye başlaması yerine koşup saklanması yani uzaklaşması uyuyamamayı ifade eder. Somut varlıklara özgü bir eylem olan kaçmak, soyut bir durum için kullanılmıştır. Uyku kaçabilen bir varlık gibi değerlendirilmiştir. İnsan çoğu zaman düşüncelerin bilinci etkin tutması sebebiyle uykuya dalamaz. Bir kimsenin *uykusunu kaçırmak* ise onu tedirgin veya huzursuz etmeyi ifade eder. Bir kimseyi huzursuz etmek yerine bu durum sonucunda ortaya çıkan “uykunun kaçması” ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzursuz etmek. (amaç)

ürün başlıg: ak başlı

negü tér eşitgil örün başlıg er “Ak başlı adam ne der dinle!” (KB: 3012 [310]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ak başlı (araç)

İlişki Ögesi: İnsanın saçları belli bir yaştan sonra ağarmaya başlar. 50-60’lı yaşlardan sonra kalıtsal özelliklerin de etkisiyle saçlar iyice beyaz bir hâl almaya başlar. Yaşlı ve yaşından dolayı hayat tecrübesi fazla olan insan bu özellikler yerine fiziksel özelliği ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: İhtiyar, yaşlı. (amaç)

yalgan koş-: yalan eklemek

mundaguk yanut bérüirmiz yalغان koşganlarka “Böyle yanıt veririz iftira atanlara.” (KurT: 7₁₅₂ [28], 4₄₈ [9], 20₆₁ [68]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yalan eklemek (araç)

İlişki Ögesi: Yalan; doğru olmayan, gerçeğe uymayan sözdür. Eklemek; ilave etmek, ulamak anlamına gelir. *Yalan eklemek* ise doğru olmayan sözlerin üzerine başka sözler ilave etmektir. Bir kimseyi kasıtlı olarak suçlama, olmayan bir şeyi olmuş gibi gösterme onunla doğrudan ilişkili olan *yalan eklemek* öbeği ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İftira etmek. (araç)

yalın yüzlüg: yalın yüzlü

yalın yüzlüg erdim bütürdi sakal “Yalın yüzlü idim, sakal bitirdi.” (KB: 1099 [127]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yalın yüzlü (araç)

İlişki Ögesi: Yalın; gösterişsiz, süssüz, sade anlamına gelir. *Yalın yüzlü*, olduğu gibi olan herhangi bir değişikliğe uğratılmamış yüze sahip olan kimsedir. Bu öbekte, sakalsız bir yüz, *yalın* göstergesiyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Sakalsız suratlı. (amaç)

yanın yat-: yan gelip yatmak

tilep bulmadım tep yanın yatgu yok “İsteyip bulamadım diye yan gelip yatmak olmaz.” (KB: 4783 [478]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yan gelip yatmak (araç)

İlişki Ögesi: Yatmak, bir yere boylu boyunca uzanarak istirahat etmektir. Yan gelip yatmak ise hiçbir şey düşünmeden, çaba göstermeden kaygısız bir şekilde durmayı ifade eder. *Yatmak* ögesinin *yan gelmek* göstergeleri ile birlikte kullanılması ise yatma eyleminin yorgunluktan veya gereklilikten değil, keyfi bir durum olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Herhangi bir şey için uğraşmayan, emek etmeyen bir kimse *yan gelip yatmak* sözcüğünün gönderimiyle ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tembellik etmek. (amaç)

yanut bér- (1): karşılık vermek

katıg yanut bérür men olarka “Onlara sert ceza veririm.” (KurT: 41₂₇ [116], 34₁₇ [84], 16₃₁ [51]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Karşılık vermek (araç)

İlişki Ögesi: Karşılık, bir davranışın karşı tarfata uyandırdığı, gerektirdiği başka davranıştır. Vermek ise bir şeyi birisine eriştirmek/ulaştırmaktır. Karşılık vermek öbeğinde, bir kimsenin yaptığı iyi ve kötü şeylerin yine iyi veya kötü olarak

cevaplandırılması ifade edilir. Dönütün niteliği, doğrudan kişinin gerçekleştirdiği eylemin niteliğiyle ilgilidir. Bir kimsenin tutum ve davranışlarının cezalandırılması ve ödüllendirilmesi *karşılık* göstergesi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Cezalandırmak ya da ödüllendirmek. (amaç)

yaruk köz: ışıltılı göz

séni kördi erse yaruk boldı köz “Seni görünce gözüm parladı.” (KB: 3321 [336]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Işıltılı göz (araç)

İlişki Ögesi: Işıltı; hafif ışık, parıltıdır. İnsan, duygusal durumunu istem dışı fiziksel tepkilerle dışa vurur. Üzüntü, öfke, sevinç, heyecan vb. duyguların etkisiyle gözler, istemsiz bir şekilde sulanır. Bu da gözlerin normalden daha ışıltılı ve parlak görünmesine sebep olur. Bu duygular, sebep oldukları fiziksel durumla ilişkilendirilerek *ışıltılı göz* öbeği şeklinde ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Sevinçli, mutlu ve heyecanlı bakış. (amaç)

yawa sözle-: boş konuşmak

yawa sözlese söz neçe yas kılur “Boş konuşurlarsa söz çok zarar verir.” (KB: 987 [116]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boş konuşmak (araç)

İlişki Ögesi: Boş; içinde, üstünde hiçbir şey bulunmayandır. Konuşmanın boş olması ise konuşmayı oluşturan sözlerin içeriğinde/anlamında bir şey bulunmamasını ifade eder. Bir kimsenin anlam ve önem açısından gereksiz sözler sarf etmesi *boş* göstergesinin anlamı ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Gereksiz sözler etmek. (amaç)

yawa iē-: boş bırakmak

yawa iēma boşlag işin aytu tur “Boş bırakma, yapacağı işleri bildir.” (KB: 4185 [421]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Boş bırakmak (araç)

İlişki Ögesi: Boş; içinde, üstünde hiçbir şey bulunmayandır. Bırakmak ise elde bulunan bir şeyi tutmaz olmaktır. *Boş bırakmak*, bir kimseyi duygu ve düşüncelerinde yalnız bırakmayı ifade eder. Bir kimsenin kendi başına kalmasını ve kararlarını kendisinin vermesini sağlamak, *boş bırakmak* göstergeleri ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kendi başına bırakmak. (amaç)

yéni sag: derisi sağ

yéni sagmu “Vücudun sağlıklı mı?” (DLT II: 512 [II 227]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Derisi sağ (araç)

İlişki Ögesi: Deri, vücudu kaplayan dış tabakadır. Bir canlıya dışarıdan bakıldığında gözle görülebilecek tek bölgedir. Sağ ise esen olan/yaşamakta olan anlamına gelir. Bir canlının sağlıklı olması, onun bir parçası olan *deri* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sağlıklı. (amaç)

yéni ürper-: derisi ürpermek

anın yéni ürperdi “Onun tüyleri ürperdi.” (DLT: 116 [I 116]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Derisi ürpermek (araç)

İlişki Ögesi: Deri, vücudu kaplayan dış tabakadır. Deri üzerinde bulunan her bir tüy ise kaslara bağlıdır. Korku, tiksinti, üşüme gibi durumlarda bu kaslar büzülür, tüyler dikleşir, deri nokta nokta kabarır. Böylece insanda bir ürperme hissi vuku bulur. Bir kimsenin ani korku vb. şeyler duyması, onun sonucunda gerçekleşen fiziksel tepki ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tüyleri ürpermek, dehşete düşmek. (amaç)

yéni yigren-: derisi iğrenmek

anın yéni yigrendi “Onun derisi iğrendi.” (DLT: 489 [II 202]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Derisi iğrenmek (araç)

İlişki Ögesi: İğrenmek, bir şeyi tiksindirici bulmaktır. Deri ise vücudu kaplayan dış tabakadır. Deri üzerinde bulunan her bir tüy ise kaslara bağlıdır. Tiksinti veya korku duyulan durumlarda bu kaslar büzülür, tüyler dikleşir, deri nokta nokta kabarır. Böylece insanda bir ürperme hissi vuku bulur. Bir kimsenin korku veya tiksinti duyması, onun sonucunda gerçekleşen fiziksel tepki ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Bu fiziksel tepki ise *derisi iğrenmek* olarak adlandırılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korkudan ya da tiksintiden huzursuz olmak. (amaç)

yırak bakış: uzak görüş

yéti közlüg ol kör bakış yırak “Keskin gözlü ve uzak görüşlüdür.” (KB: 1855 [203]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Uzak görüş (araç)

İlişki Ögesi: Uzak, çok ötelerde bulunandır. Arada hem zaman hem de nesneler vardır. Bulunulan yerin uzağını görmek ile hâlihazırda bulunan fikirlerin daha ötesini görebilmek arasında bir bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: İleride ne olacağını kestirebilmek. (amaç)

yinçge körügli: ince gören

tanrı yinçge körügli latif turur “Tanrı ince görüşlü ve lâtifdir.” (KurT: 42₁₉ [119]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İnce gören (araç)

İlişki Ögesi: İnce, kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olandır. Bu ise hacimsel açıdan az yer kaplamasını ifade eder. Buna rağmen onu fark etmek, hassas bir görüş gerektirir. Hassas görüşlü yerine bu inceliği ayırt eden/gören öbeği kurulmuştur. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Hassas görüşlü. (amaç)

yok söz: yok söz

meryem üze yok söz ulug “Meryem’e iftira büyük.” (KurT: 4₁₅₆ [17]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yok söz (araç)

İlişki Ögesi: Yok; bulunmayan, mevcut olmayan anlamına gelir. *Yok söz* ise bir temele dayanmayan, sonradan uydurulan/ortaya çıkarılan sözü ifade eder. İftira, onunla doğrudan ilişkili olan *yok söz* göstergeleri ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: İftira. (amaç)

yol yarasun: yol yarasın

yol yarasun “Yol yarasın –açık olsun-” (DLT: 480 [II 192]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yol yarasın (araç)

İlişki Ögesi: Yol, bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklıktır. Yaramak ise herhangi bir şeyden iyi sonuç elde etmektir. Yolun yaraması, yoldan olumlu bir sonuç elde etmek anlamına gelir. Bu olumlu sonuç da yolun açık olmasını ve herhangi bir tehlike ve sorunla karşılaşmadan ilerleyebilmeyi ifade eder. Yolun engelsiz ve sıkıntısız olması yaramak eylemi ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yolun açık olsun. (amaç)

yürek al-: yürek almak

yüreksiz er at alsa andın yürek “Yüreksiz er at alsa ondan yürek almalıdır.” (KB: 2044 [221]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek almak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yürek almak* öbeğinde ise yürek cesaretin temsilidir. Kişinin kendisinde o güveni hissetmesi ise almak eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Cesaret almak. (amaç)

yürek urun-: yürekten sarılmak

ögi kõnli yetse urunsa yürek “Akli ve gönlü yetse (işe) yürekten sarılsa.” (KB: 2184 [234], 2399 [254]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürekten sarılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Duygu ve düşüncelerin temsildir. Sarılmak ise bir şeyin üzerine dolanmak, onu çevrelemektir. Bir kimseyi veya şeyi *yürekten* yani tüm gerçek duygularla çevrelemek, ona karşı gösterilen özveriyi ifade eder. Bir kimsenin tüm gayretiyle çalışması, en aklı ve kalbî duygularla onu benimsemesi *yürekten sarılması* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Tüm gayretiyle çalışmak. (amaç)

yürek yarut-: yürek aydınlatmak

munı taprı kōrki yarutsa yürek “Onun hizmetinin güzelliği huzur vermelidir.” (KB: 2912 [302]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürek aydınlatmak (araç)

İlişki Ögesi: Aydınlatmak, *olumlu* gönderime sahiptir. Olumsuzluğu/karanlığı giderip görünür ve ferah/aydınlık duruma getirmektir. Duyguların kaynağı olan *yüreği aydınlatmak* ise olumsuzluklardan arınarak mutluluk ve huzuru getirmeyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Huzur vermek. (amaç)

yürekli er: yürekli adam

yürekli er “Cesur adam” (DLT: 466 [II 175]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yürekli adam (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yürekli adam*, cesarete sahip olan adamdır. Kişinin kendisinde cesaret ve güven hissetmesi, *yürek* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Cesur adam. (amaç)

yüreksiz bol-: yüreksiz olmak

yüreksiz bolur sizler kitse yeliñiz “Gücünüz gitse korkuya kapılırsınız.” (KurT: 8₄₆ [37]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüreksiz olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yüreksiz adam*, cesarete sahip olmayan adamdır. Kişinin kendisinde cesaret ve güven hissetmemesi, *yüreksiz olmak* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Korkmak, korkuya kapılmak. (amaç)

yüreksizlik kıl-: yüreksizlik etmek

tüşüñ içinte azkına eger körkitse olarnı üküş yüreksizlik kılur erdiñiz “Rüyada azıcık gösterse çok korkardınız.” (KurT: 8₄₃ [37], 3₁₅₂ [5]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüreksizlik etmek (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yüreksizlik etmek*, korkak davranmayı ifade eder. Kişinin kendisinde cesaret ve güven hissetmemesi, *yüreksizlik etmek* olarak değerlendirilmiştir. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Korkmak, korku içinde olmak. (amaç)

yüreksiz kişi: yüreksiz kimse

yagıda kereksiz yüreksiz kişi “Savaşta yüreksiz kişi gereksizdir.” (KB: 2283 [243], 2284 [243]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüreksiz kimse (araç)

İlişki Ögesi: Yürek, bir kimsenin ruhsal yönüdür. Herhangi bir şeyden korkmama, çekinmeme de yürekle doğrudan ilişkilidir. *Yüreksiz kimse*, cesarete sahip olmayan adamdır. Kişinin kendisinde cesaret ve güven hissetmemesi, *yüreksiz kimse* olarak ifade edilmesine sebep olmuştur. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Korkak kişi. (amaç)

yüzi açuk: yüzü açık

yüzi açuk kunçuyllar kem kızlar “Yüzü açık kadınlar ve kızlar...” (KurT: 66₅ [155]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü açık (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışı vurumudur. Açık ise *engelsiz, sorunsuz* gönderimlerine

sahiptir. Yüzü açık, bir kimsenin yüzünün/duygu ve düşüncelerinin önünde bir engel olmaması yani utanacağı, toplum tarafından tepki göreceği bir şey yapmamasını ifade eder. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Namuslu. (amaç)

yüz ewür-:yüz çevirmek

bahillik kıldılar anıñ birle yüz ewürdiler “Kıskançlık yaptılar o nedenle yüz çevirdiler.” (KurT: 9₇₆ [43], 7₁₉₉ [32], 4₅₁ [117]).

yüz ewrüp keçerler yumup közlerin “Gözlerini yumarak geçerler.” (AH: 424 [74]).

ara körse ewrer yana terk yüzin / awaqlar neçe tutsa bérmez özin “Bir bakarsın, yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürmez.” (KB: 403 [403], 649 [81], 718 [88], 757 [93], 1073 [124], 2373 [251], 3148 [321], 3205 [326], 3367 [340]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüz çevirmek (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Çevirmek ise bir şeyin yönünü değiştirmektir. *Yüz çevirmek*, bu duygu ve düşüncelerin yönünü değiştirmek, muhatap alınacak kişiden bunları esirgemektir. Bir kimseye ilgi göstermemek, o durumda gösterilen fiziksel tepki ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İlgi göstermemek, değer vermemek. (amaç)

yüz kıl-:yüz kılmak

ölüm yüz kılur erdi erse körüp “Ölüm karşısındakine göre muamele etse idi.” (KB: 1200 [137], 4841 [484]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüz kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Kılmak ise yapmak, etmek anlamına gelir. Bir kimseye içinde bulunduğu duruma göre davranmak/muamele etmek, *yüz kılmak* yani düşünce ve davranışlarını gerçekleştirmek olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Muamele etmek, dikkate almak. (amaç)

yüz suwı: yüz suyu

añar bérđi devlet tükel yüz suwı “Ona devletle birlikte yüz suyu verdi.” (KB: 2007 [218], 737 [90], 4289 [431], 5516 [548], 6108 [605]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüz suyu (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Su ise *canlılık*, *temzilik*, *saflık* gönderimlerine sahiptir. *Yüz suyu*, bir kimsenin duygu ve düşüncelerinde saf ve temiz olduğunu ve bu temizliğin yüze yansması dolayısıyla diğer insanlar karşısında şerefe ve onura nail olduğunu ifade eder. Ayrıca sadece yaşamının/canlı olmanın bile bir hürmete ve saygıya layık olduğunu gösterir. Çünkü canlılık, bahşedilmiş bir ayrıcalıktır. Bir kimseye gösterilen saygının dayandığı kişisel değer, *yüz* ve *su* göstergeleri ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şeref, haysiyet, onur. (amaç)

yüz ur-: yüz vurmak

boëun mallıg erke urup yüzlerin “Halk malı olan kimseye teveccüh gösterip...” (AH: 421 [74]).

özişe kerekin itindi itig / iligke yüz urdı bu bilge tetig “Bu âlim ve zeki insan lüzumlu hazırlıklarını tamamladı ve hükümdara doğru yöneldi.” (KB: 475 [62], 476 [62], 578 [73], 599 [75], 717 [88], 719 [89], 1632 [180], 3078 [316]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüz vurmak. (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Vurmak ise değmek/temas etmektir. *Yüz vurmak*, duygu ve düşüncelerin karşıdaki kişiye iletilmesidir. Bir kimseye yakınlık göstermeyi yüz ve vurmak göstergeleri ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzünü çevirmek, teveccüh göstermek (amaç)

yüzçi bol-: yüzçü olmak

kerek erse yéglık yorı yüzçi bol “İtibar görmek istersen git iki yüzlü ol.” (AH: 410 [73]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzcü olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. *Yüzcü olmak*, birden fazla yüze sahip olmayı ve dolayısıyla da birden fazla kişiliğe sahip olmayı ifade eder. Bir kimsenin farklı farklı kişilik belirtilerinin olması *yüzcü olmak* göstergeleriyle ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İki yüzlü olmak. (amaç)

yüzde çıg ol-: yüzü kırışmak

tegürse anı bolmasa yüzde çıg Bunları yerine getirirse yüzü asılmaz.” (KB: 2807 [292]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü kırışmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. İnsan, istemediği, sevmediği bir şey karşısında istemsiz bir şekilde yüz kasları gerilir. Böylece cildi büzülür/kırışır. Yüzde meydana gelen bu kırışıklık ise hoşnutsuzluğun göstergesi olmuştur. Birinin bir kimse veya şey karşısında sıkılması ve somurtması, gösterdiği fiziksel tepki ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü asılmak, somurtmak. (amaç)

yüzi ag-: yüzünün rengi uçmak

ölüm körüp yüzi agdı “Ölümü görüp yüzünün rengi değişti.” (DLT: 587 [II 316]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünün rengi değişmek (araç)

İlişki Ögesi: Yüze renk veren kandır. İnsanı oldukça korkutan veya şaşırtan olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması *yüzün renginin değişmesine sebep olur*. Şaşırtıcı, korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Korkmak. (amaç)

yüzi boz bol-: yüzü boz olmak

kalı bolsa begke yüzi boldı boz “Bunların hangisi beyde olursa yüzü boz olur.” (KB: 1996 [217]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü boz olmak (araç)

İlişki Ögesi: Mutlu ve sağlıklı bir insanda kan dolaşımı normal seviyede olduğu için yüz kırmızı bir görünümdeydir. Sağlığı bozulduğunda ise doğal bir vücut tepkisi olarak yüzdeki kan çekilir. Buda yüzün renginin boz görünmesine sebep olur. Hastalık esnasında ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek hastalığın kendisi kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü solmak, kötüleşmek. (amaç)

yüzi burkur-: yüzü buruşmak

essiz yüzi burkırar “Yazık onun buruşmuş yüzüne.” (DLT: 360 [II 56]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü buruşmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. İnsan, istemediği, sevmediği bir şey karşısında istemsiz bir şekilde yüz kasları gerilir. Böylece cildi buruşur. Yüzde meydana gelen bu buruşukluk ise hoşnutsuzluğun göstergesi olmuştur. Birinin bir kimse veya şey karşısında sıkılması ve somurtması, gösterdiği fiziksel tepki ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtmak. (amaç)

yüzi karar-: yüzü kararmak

kalık yek yüzi teg karardı oñup “Gök şeytan gibi soldu, karardı.” (KB: 5029 [502]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü kararmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Kararmak ise *kötü, olumsuz* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü kararmak*, hoşnutsuluk yaratan ve sevimsiz olan bir kimseyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Suratı sevimsiz bir hâl almak. (amaç)

yüzi kız-: yüzü kızarmak

yüzi kızdı oñdı yana külçirip “Yüzü kızardı, sarardı sonra tekrar gülümsedi.” (KB: 3845 [387]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü kızarmak (araç)

İlişki Ögesi: İnsan bazı içsel duygular sonucu fiziksel tepkiler gösterir. Mutlu ve sağlıklı bir insanın kan dolaşımı hızlı olduğu için yanaklar normalden daha da kırmızı bir hâl alır. İnsanı mutlu kılmak yerine bu mutluluk sonucunda ortaya çıkan fiziksel bir durum olan *yüzü kızarmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü mutlu bir hâl almak. (amaç)

yüzi oñ-: yüzü solup sarmak

yüzi kızdı oñdı yana külçirip “Yüzü kızardı, sarardı sonra tekrar gülümsedi.” (KB: 3845 [387]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü solup sararmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün solup sararması; korku, hastalık veya üzüntü sonucu ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan kandır. İnsanı oldukça üzen olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması, *yüzün solup sararması* olarak ifade edilmiştir. Korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü kederli bir hâl almak. (amaç)

yüzi oñuk-: yüzü solmak

er yüzi oñuktı “Adamın yüzü soldu.” (DLT: 116 [I 203]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü solup sararmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün solup sararması; korku, hastalık veya üzüntü sonucu ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan kandır. İnsanı oldukça üzen olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması, *yüzün solup sararması* olarak ifade edilmiştir. Korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü kederli bir hâl almak. (amaç)

yüzi sargar-: yüzü sararmak

yüzüm meniñ sargarur Benim yüzüm sararır.” (DLT: 47 [I 109]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü sararmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün sarı olması; korku veya hastalık durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan kandır. İnsanı oldukça üzen olağan dışı durumlarda bir anda kan dolaşımı yön değiştirir. Kanın yüze doğru akışının olmaması, *yüzün sararması* olarak ifade edilmiştir. Sağlığın bozulması sonucu ortaya çıkan fiziksel durumun bir parçası söylenerek sağlık durumu kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzünün rengi solmak, sağlığı bozulmak. (amaç)

yüzi sorış-: yüzü ekşimek

anın yüzi sorışdı “Onun yüzü ekşidi.” (DLT: 316 [II 13]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü ekşimek (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Ekşimek, ekşi duruma gelmek yani ekşi tadında olmaktır. Ekşi tat, sirke ve limon tadıdır. İkisi de keskin ve yakıcı tatlardır. Ekşimek sözcüğü bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla *olumsuzluk*, *hoşnutsuzluk* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü ekşimek*, hoşnutsuluk yaratan ve sevimsiz olan bir kimseyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtmak. (amaç)

yüzi suwlug: yüzü sulu

néçe kızgu enlig yüzi suwlug er “Nice al yanaklı yüzü sulu adam.” (KB: 4524 [454]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü sulu (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Su ise *canlılık*, *temzilik*, *saflık* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü sulu*, bir kimsenin duygu ve düşüncelerinde saf ve temiz olduğunu ve bu temizliğin yüze yansması dolayısıyla diğer insanlar karşısında şerefe ve onura nail olduğunu ifade eder. Ayrıca sadece yaşamanın/canlı olmanın bile bir hürmete ve saygıya layık olduğunu gösterir. Çünkü canlılık, bahşedilmiş bir ayrıcalıktır. Bir kimseye gösterilen saygının dayandığı kişisel değer, *yüz* ve *su* göstergeleri ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saygın, haysiyetli. (amaç)

yüzi suwlan-: yüzü sulanmak

uwut birle yalñuk yüzi suwlanur “Hava ile insanın yüzü sulanır.” (KB: 2207 [236], 2465 [260], 3078 [316]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü sulanmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Su ise *canlılık*, *temzilik*, *saflık* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü sulanmak*, bir kimsenin duygu ve düşüncelerinde saf ve temiz olduğunu ve bu temizliğin yüze yansması dolayısıyla diğer insanlar karşısında şerefe ve onura nail olduğunu ifade eder. Ayrıca sadece yaşamanın/canlı olmanın bile

bir hürmete ve saygıya layık olduğunu gösterir. Çünkü canlılık, bahşedilmiş bir ayrıcalıktır. Bir kimseye gösterilen saygının dayandığı kişisel değer, *yüz* ve *sulanmak* göstergeleri ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Saygınlık kazanmak. (amaç)

yüzi turı bol-: yüzü ekşi olmak

içti bolup yüzi turı “Suratı ekşiyerek içti.” (DLT: 35 [I 96]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzü ekşi olmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Ekşi olmak, ekşi duruma gelmek yani ekşi tadında olmaktır. Ekşi tat, sirke ve limon tadıdır. İkisi de keskin ve yakıcı tatlardır. Ekşimek sözcüğü bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla *olumsuzluk*, *hoşnutsuzluk* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü ekşi olmak*, hoşnutsuluk yaratan ve sevimsiz olan bir kimseyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Suratı ekşimek, somurtmak. (amaç)

yüzün aç-: yüzünü açmak

tilin söz bile tüzdi açtı yüzün “Dilini söz ile süsledi, yüzünü açtı.” (KB: 1007 [118]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü açmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Açmak ise *engeli*, *sorunu ortadan kaldırmaktır*. Yüzünü açmak, mutluluk ve huzur gibi olumlu duyguların yüze yansması sonucu oluşan tebessümü ifade eder. Mutlu, neşeli olmak, bunun fiziksel dışa vurumu olan *yüz açmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: -Birinin- yüzünü güldürmek, neşe vermek. (amaç)

yüzün açıt-: yüzünü ekşitmek

kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün “Kaşını gözünü çatmış, yüzünü ekşitmiş idi.” (KB: 770 [94]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü ekşitmek (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Ekşitmek, ekşi duruma getirmek yani ekşi tadında olmaktır. Ekşi tat, sirke ve limon tadıdır. İkisi de keskin ve yakıcı tatlardır. Ekşimek sözcüğü bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla *olumsuzluk*, *hoşnutsuzluk* gönderimlerine sahiptir. *Yüzünü ekşitmek*, hoşnutsuluk yaratan ve sevimsiz olan bir kimseyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtmak, yüzü memnuniyetsiz bir hâl almak. (amaç)

yüzin açık tut- (1): yüzünü açık tutmak

ulugka kiçigke açuk tuttu yüz “Büyük küçüğe yüzünü açık tuttu.” (KB: 500 [64], 4418 [444], 4219 [424]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü açık tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. Açık tutmak ise *engeli, sorunu ortadan kaldırmaktır*. Yüzünü açık tutmak, mutluluk ve huzur gibi olumlu duyguların yüze yansması sonucu oluşan tebessümü ifade eder. Mutlu, neşeli olmak, bunun fiziksel dışa vurumu olan *yüz açmak* öbeği ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güler yüz göstermek. (amaç)

yüzin açık tut- (2): yüzünü açık tutmak

açuk tut yüzüñni yaruk tut alın “Yüzünü açık tut, alnını parlak tut.” (KB: 5222 [520]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü açık tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. . Açık tutmak ise *engele ve soruna yer vermemektir*. Yüzü açık tutmak, bir kimsenin yüzünün/duygu ve düşüncelerinin önünde bir engel olmaması yani utanacağı, toplum tarafından tepki göreceği bir şey yapmamasını/saygınlığı ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Alnı açık olmak, saygın durumda olmak. (amaç)

yüzin al kıl-: yüzünü al kılmak

éligke bitig ber yüzüm kılma al “Hükümdara bir mektup ver, yüzümü al kılma.” (KB: 3709 [373]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü al kılmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüzün al olması; utanma, korku, telaş ve heyecan gibi duygu durumlarında ortaya çıkan doğal bir vücut tepkisidir. Yüzün kırmızı görünmesini sağlayan, kandır. İnsan mahçup olduğu, utandığı durumlarda vücudundaki kan dolaşımının seyri değişir. Bundan dolayı yüz normalden daha kırmızı/al görünür. Şaşırtıcı, korkutucu veya üzücü durumlarda ortaya çıkan fiziksel durum söylenerek psikolojik durum kastedilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüz kızartmak, birini mahçup etmek. (amaç)

yüzün burkıt-: yüzünü buruşturmak

ol yüzün burkıttı “O, yüzünü buruşturdu.” (DLT: 433 [II 132]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü buruşturmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Hoşlanma, öfkelenme, acıma vb. duygu durumlarının belli edildiği/gösterildiği bölümdür. İnsan, istemediği, sevmediği bir şey karşısında istemsiz bir şekilde yüz kasları gerilir. Böylece cildi buruşur. Yüzde meydana gelen bu buruşukluk ise hoşnutsuzluğun göstergesi olmuştur. Birinin bir kimse veya şey karşısında sıkılması ve somurtması, gösterdiği fiziksel tepki ile ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Memnuniyetsizlik göstermek, somurtmak. (amaç)

yüzün karart-: yüzünü karartmak

yok erse yüzüni karartma maña “(Kusurum) yok ise bana yüzünü karartma.” (KB: 639 [80]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü karartmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Karartmak ise *kötü, olumsuz* gönderimlerine sahiptir. *Yüzünü karartmak*, hoşnutsuz ve memnuniyetsiz bir hâl almayı ifade eder. Memnuniyetsizlik, onun dışa vurumu ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Yüzü memnuniyetsiz bir hâl almak. (amaç)

yüzün sorıt-: yüzünü ekşitmek

er yüzün sorıttı “Adam yüzünü buruşturdu.” (DLT: 417 [II 115]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü ekşitmek (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Ekşitmek, ekşi duruma gelmek yani ekşi tadında olmaktır. Ekşi tat, sirke ve limon tadıdır. İkisi de keskin ve yakıcı tatlardır. Ekşimek sözcüğü bu anlam ayırt edicileri dolayısıyla *olumsuzluk, hoşnutsuzluk* gönderimlerine sahiptir. *Yüzü ekşitmek*, hoşnutsuluk yaratan ve sevimsiz olan bir kimseyi ifade eder. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Memnuniyetsizlik göstermek. (amaç)

yüzün tünert-: yüzünü karartmak

kalık tügdi kaşın tünertti yüzün “Gök, kaşını çattı, yüzünü kararttı.” (KB: 5670 [563]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü karartmak (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, duygu ve düşüncelerin dışa vurumudur. Karartmak ise *kötü, olumsuz* gönderimlerine sahiptir. *Yüzünü karartmak*, hoşnutsuz ve memnuniyetsiz bir hâl almayı ifade eder. Memnuniyetsizlik, onun dışa vurumu ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Somurtmak. (amaç)

yüzin yaruk tut-: yüzünü aydınlık tutmak

yaruk tutsa begler kişiye yüzi “Beyler kime aydınlık yüz tutsa...” (KB: 604 [76], 4222 [425]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü aydınlık tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Aydınlık tutmak; *olumlu, iç açıcı* gönderimlerine sahiptir. Olumsuzluğa/karanlığa engel olup ferah/aydınlık duruma getirmektir. Duygu ve düşüncelerin dışa vurumu olan yüzü aydınlık tutmak ise olumsuzlukları uzak tutarak mutluluk ve huzuru daimi kılmayı ifade eder. Ayrıca gülme esnasında yüzün aldığı şekilden dolayı cilt gerilir ve daha parlak görünür, gözler ise daha fazla ışıır. Bu fiziksel görünüm aydınlık tutmak ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Güler yüz göstermek. (amaç)

yüzin yarut-: yüzünü ısıtmak

tapınsa kıyıksız yarutsa yüzün “Kusursuz hizmet edip yüzünü ısıtmak istese...” (KB: 482 [63], 624 [78], 4176 [420]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzünü ısıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Isıtmak; *olumlu, iç açıcı* gönderimlerine sahiptir. Ortamdaki karanlığa/olumsuzluğa engel olarak orayı aydınlık/ferah duruma getirmektir. Duygu ve düşüncelerin dışa vurumu olan yüzü ısıtmak ise olumsuzlukları uzak tutarak mutluluk ve huzuru ve başarıyı daimi kılmayı ifade eder. Sağlıklı, mutlu ve başarılı bir kimsenin yüzü bu duygu durumlarından dolayı daha canlı daha parlak görünür. Bu fiziksel görünüm yüzünü ısıtmak olarak ifade edilmiş ve başarının göstergesi sayılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Takdir edilecek şeyler yapmak. (amaç)

yüzinke süē-: yüzüne tükürmek

zinadın kaçır kut yüzünke süēer “Kut zinadan kaçır (zina yapanın) yüzüne tükürür.” (KB: 1338 [151]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Yüzüne tükürmek (araç)

İlişki Ögesi: Yüz, başın ön bölümüdür. Bir kişinin “kendi”liğini temsil eder. İnsanların yüz dışındaki tüm uzuvları birbirine benzerdir. Ayırt edici olan yüzdür. Aynı zamanda duygu ve düşüncelerin de dışa vurumudur. Tükürmek ise tükürüğü ağzın içinden dışarıya atmaktır. Tükürük bezlerinden ağza akan bu salgı, tiksindirici/iğrendirici bir yapıdadır. Bu öbekte tükürük, ayıplanacak/kınanacak bir şey yapan kimseye karşı içten geçen olumsuz duyguların temsilidir. Ayıplama/kınama durumlarında karşı tarafa gösterilen fiziksel tepki, durumun kendisinin ifadesi olmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kınamak, ayıplamak. (amaç)

3.2.3. Üçüncü Dereceden Ad Aktarmalı Deyimler

arkada otur-: arkada oturmak

ferişteler yér içinde arkanızda olturgaylar erdi “Melekler yeryüzünde hâlifeniz olacaktı.” (KurT: 43₆₀ [125]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Arkada oturmak (araç)

İlişki Ögesi: Arkada oturmak, birinden veya birilerinden sonra oturmak anlamına gelir. Hâlef olmak da birinin ardından gelmektir. İkisi arasında bağlantı kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hâlef olmak. (amaç)

aslı kişi: aslı insan

kişilikni koēma ay aslı kişi / kişilik kılı tur kişiye tuş “Ey asil insan, insanlığı bırakma; insanlara karşı daima insaniyetle davran.” (KB: 1596).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Aslı insan (araç)

İlişki Ögesi: Asıl “kök, köken, kaynak”tır. Bir şeyin kopyası veya yedeği değil, kendisidir. *Aslı insan*, kökü yani soyu insan olandır. Burada insan sözcüğü ile “insana özgü nitelikleri taşıyan” anlamı ifade edilmiştir. Soylu, asil yerine onunla doğrudan bağlantılı olan *aslı* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yapılmıştır.

Deyim Anlamı: Asil kişi. (amaç)

aya yap-: el yapmak

üneyü küdeyü yırlayü ayaların yapınıp “Bağırıp çağırarak ellerini çırpıp...” (DLT: 176 [I 272]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: El yapmak (araç)

İlişki Ögesi: Yapmak “ortaya koymak, gerçekleştirmek” anlamına gelir. El yapmak, ise elleri görüntüsüyle ve sesiyle ortaya koymayı ifade eder. Eller, hızla ve kesik kesik hareket ettirildiğinde ortaya ritmik sesler çıkar. Buna alkışlamak denir. Genellikle bir beğeni sonucunda karşı tarafı takdir etmek amacıyla yapılır. *Alkışlamak* yerine bu durumun somut görünümü olan *el yapmak* kullanılmıştır. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Alkışlamak. (amaç)

azuk ét-: azık hazırlamak

ukuşlug bu yokla azuk keē éter “Akıllı, bu yola azığını iyice hazırlar.” (KB: 1417 [159]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Azık hazırlamak (araç)

İlişki Ögesi: Azık; “gereken yiyecek ve içecek” anlamına gelir. *Azık hazırlamak* ise yalnızca gıda maddelerini değil, çıkılacak yol için gerekli tüm malzemeyi ifade eder. Gerek duyulan tüm malzeme yerine yalnızca *azık* sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yapılmış ve deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Hazırlık yapmak. (amaç)

çawı kal-: namı kalmak

kalsın çawıñ yarınka “Namı yarına kalsın.” (DLT: 391 [II 87]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Namı kalmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimse yaşamı esnasında diğer insanlar üzerinde etkili olan önemli bir şey yaptığında herkes tarafından tanınmaya, bilinmeye başlar. Kişi, öldükten sonra da ünü yaşamaya devam eder. Kişinin yaptığı şeylerin bugüne kalması, namının da kalmasına sebep olur. Böylece öldükten sonra anılmak yerine onunla bağlantılı olan *namı kalmak* öbeği kullanılarak ad aktarması yapılmış ve deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Öldükten sonra da anılmak. (amaç)

çawı bar-: Ünü varmak

çawı barsa atı işin işlese “Ünü varsın, adı işini görsün.” (KB: 1924 [210]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ünü varmak (araç)

İlişki Ögesi: Varmak “erişilmek istenen yere ayak basmak”tır. Varılan yer ne kadar fazla olursa kişinin şöhreti de o denli artar. Ancak burada ad değil, adın sahibinin meziyetleri bir yere varır ve yayılır. İnsanın kendisi ve meziyetleri yerine onun bir parçası olan *ad* kullanılmıştır. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Ünü yayılmak. (amaç)

çawı yaēil-: ünü yayılmak

bayusa beēüse yaēılsa çawı “Zenginleşse, büyüse, ünü yayılsa.” (KB: 737 [90]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ünü yayılmak (araç)

İlişki Ögesi: Bir kimsenin yaptığı şeylerden bahsederken en çok adı kullanılır. Yapılan iyi veya kötü bir şey olabilir. Ancak bunun ilgi çekmesi ve dilden dile dolaşması için belirli bir öneme sahip olması gerekir. Şöhret yerine onu ifade ederken sıkça kullanılan ad sözcüğü kullanılmıştır. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti artmak, namı her tarafa ulaşmak. (amaç)

erk sür-: saltanat sürmek

basa tutmasa bek özi erk sürer “(Halk) iyice itaat altına alınmaz ise kendi kendini yönetmeye kalkar.” (KB: 4329 [435]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Saltanat sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Saltanat “bir ülkenin hükümdarının veya padişahının egemen olması” anlamına gelir. Sürmek ise yönetip yürütmektir. Hükümdarın ülkeye egemen olma durumunun devam etmesi, saltanatın devam etmesi olarak ifade edilmiştir. İki durum arasında doğrudan ilişki kurulmuştur. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Hükümdarlık yapmak yönetmek. (amaç)

hak öte: hak ödemek

tirigle tapındıñ ötediñ hakkım “Hayatta iken hizmet edip hakkımı ödedin.” (KB: 1559 [173], 1560 [173], 3065 [315]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hak ödemek (araç)

İlişki Ögesi: Hak “verilen emek karşılığında elde edilen manevi yetki”dir. Ödemek ise bir alışverişte alınan şeyin karşılığını alacaklıya vermektir. Bu öbekte, emek alışverişi somutlaştırılarak yalnızca maddi şeyler için yapılan alışverişe benzetilmiştir. Emek veren kişiye duyulan gönül borcu da bu ödeme eylemi ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yapılarak deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Emeğin karşılığını vermek. (amaç)

ış sewre: işi savsaklamak

ış sewredi “İşi savsakladı.” (DLT: 567 [II 297]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: İş savsaklamak (araç)

İlişki Ögesi: Savsaklamak, bir işi belirli bir sebep olmaksızın geriye atmak, umursamamak anlamına gelir. Sözcüğün kökü olan savmak; geçiştirmek,

uzaklaştırmakken savsaklamak “sebepsiz yere” ihmal etmek anlamını taşır. Bir işi gereği gibi yapmamak, savsaklamak eylemi ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İş gereği gibi yapmamak. (amaç)

kek kör-: zorluk görmek

kek kördi er “Sıkıntı çekmiş adam” (DLT: 408 [II 104; 225 [I 336]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Zorluk görmek (araç)

İlişki Ögesi: Görmek sözcüğünün kavram alanı içerisinde *tanıklık etmek ve yaşamak* anlamları vardır. Zorluk görmek, bu zorluğu yaşamayı/hissetmeyi ifade eder. Bu öbekte, bir zorluğu, sıkıntıyı yaşamak, onunla ilgili olan *görmek* göstergesiyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Zorluk çekmek. (amaç)

kek sür-: öç sürmek

öçep kek sürer ölse ötrü kalur “(İnsan) ölünceye kadar kin ve intikam besler.” (KB: 4651 [467]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öç sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Öç “kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği”dir. Öç kavramının içerisinde kin ve öfke duyguları vardır. Bu öbekte, kin, öfke vb. duyguların devam ettirilmesi, *sürmek* eylemi ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İntikam duygusunu devam ettirmek, kin beslemek. (amaç)

konuğa al-: koynuna almak

yana aldı oğlın konuğa kuca “ Oğlunu kucaklayarak tekrar koynuna aldı.” (KB: 1500 [167]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Koynuna almak (araç)

İlişki Ögesi: Koyun; kollar arası, kucaktır. Bir kimsenin yanında yatmak, onunla ilgili olan *koyun* sözcüğüyle ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Beraber yatmak. (amaç)

koşug tüz-: şiir düzmek

bu türkçe koşuglar tüzettim şağa “Sana bu Türkçe koşukları düzdüm.” (KB: B₇₅ [10]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Şiir düzmek (araç)

İlişki Ögesi: Düzmek; sıralamak, düzene koymaktır. Parçaları, birbirini tamamlayacak biçimde bir araya getirmektir. Şiir düzmek ise şiiri oluşturan sözcükleri belli bir düzen içerisinde bir araya getirmektir. Bu anlam ilişkisinden hareketle *şiir yazmak* yerine onun temelinde olan *şiir düzmek* öbeği kurulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şiir yazmak. (amaç)

köni yol tut-: doğru yol tutmak

eger köni yol tutsam anıñ birle “Eğer onunla doğru yol tutsam...” (KurT: 34₅₀ [86]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Doğru yol tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Doğru yol tutmak; girilmesi gereken yola girmek, doğruyu bulmaktır. Hidayet ise hak olan Müslümanlık yoludur. *Hidayete yönelmek* yerine onun anlamında da yer alan doğruluk kavramına vurgu yapılarak yeni bir öbek oluşturulmuştur. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Hidayete yönelmek. (amaç)

kü çaw iē: nam salmak

yagı boynu yançar kü çawın iēur “Düşmanının boynunu ezer, namını salar.” (KB: 2945 [305]).

Deyimlilik Anlam Yapılanması: Nam salmak (araç)

İlişki Ögesi: Salmak; bırakmak, serbest kılmaktır. Bir kimsenin adının serbest kılınması ve yayılması *şöhret* olmayı ifade eder. Yapılan şey, iyi veya kötü olabilir. Ancak bunun ilgi çekmesi ve dilden dile dolaşması için belli bir öneme sahip olması gerekir. *Şöhreti yayılmak* yerine bu durumun bir parçası olan *nam salmak* öbeği kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Şöhreti yayılmak. (amaç)

öç sür-: öç sürmek

kim öç sürse zulm tegmişde kiēin “Zulüm çektikten sonra kim öç sürerse...” (KurT: 42₄₁ [120]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Öç sürmek (araç)

İlişki Ögesi: Öç, kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteğidir. Öç kavramının içerisinde kin ve öfke duyguları vardır. Sürmek ise devam etmektir. Bir kimsenin öç duygusunu hissediyor olması o duyguyu *devam ettirmek/sürmek* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. İntikam hislerini gönülde bulundurmaya

devam etmek *öç sürmek* olarak ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: İntikam hislerini muhafaza etmek. (amaç)

riba yé-: faiz yemek

yémeñler ribanı “Faiz yemeyin.” (KurT: 3₁₃₀ [3]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Faiz yemek (araç)

İlişki Ögesi: Faiz, işletmek için bir yere ödünç verilen paraya karşılık alınan kârdır. Faizden elde edilen kazanç ile yapılabilecek her türlü şey, yemek eylemi ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Faizden kazanç elde etmek. (amaç)

sakış bér-: hesap vermek

sakış bérdükinde ulır baş çalar “Hesap verirken ağlar ve başını (taşlara) çalar.” (KB: 2781 [290]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Hesap vermek (araç)

İlişki Ögesi: Hesap, yapılan maddi veya manevi şeylerin dökümüdür. Vermek ise bir şeyi birisine ulaştırmak, iletmektir. *Hesap vermek*, gerekli yere yapılan maddi ve manevi şeylerin açıklamasını/sebebini sunmaktır. Yapılanlara dair bilgi sunmak, *vermek* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sorumluluk alanına dair bilgi vermek. (amaç)

sözün kısır-: sözünü kısaltmak

sözünñni kısurgıl uzatıldı yaş “Sözünü kısa kes, ömrün uzun olur.” (KB: 176 [34]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sözünü kısaltmak (araç)

İlişki Ögesi: Kısa; az süren, ayrıntısı çok olmayandır. Sözünü kısaltmak ise bir kimsenin söyleyeceklerini az sürede ve ayrıntısız bir şekilde ifade etmesidir. Hem konuşma yerine onun bir parçası olan söz kullanılarak hem de konuşmanın yalnızca özünü ifade etmek *kısaltmak* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Kısaca söylemek. (amaç)

sü tar-: orduyu dağıtmak

beg süsin tardı “Bey, ordusunu dağıttı.” (DLT: 524 [II 243]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Orduyu dağıtmak (araç)

İlişki Ögesi: Dağıtmak, toplu durumda bulunanları birbirinden uzaklaştırmaktır. *Orduyu dağıtmak* ise onu oluşturan askerlerden her birini göndermeyi/terhis etmeyi ifade eder. Asker, yerine onun topluluğunun oluşturduğu *ordu*, terhis etmek ise onunla bağlantılı

olan *dağıtmak* göstergesi kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Askerini terhis etmek. (amaç)

şifa bér-: şifa vermek

şifa bérgey mümin boēunlar köñüllerine “Mümin halkların gönüllerine şifa verecek...” (KurT: 9₂₄ [38]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Şifa vermek (araç)

İlişki Ögesi: Şifa, bedensel veya ruhsal bir hastalığın son bulmasıdır. Vermek ise bir şeyi birisine erdirtmektir. *Şifa vermek*, bir kimseye iyiliği/sağlığı erdirtmektir. Kaybedilen sağlığın yerine gelmesini sağlamak *vermek* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sağlığına kavuşturmak. (amaç)

tanukluk bér-: tanıklık vermek

ogrılık kıldı tanukluk bérmezmiz “Hırsızlık etti şahitlik etmeyiz.” (KurT: 12₈₁ [45], 4₁₆₆ [18], 41₂₀ [116]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Tanıklık vermek (araç)

İlişki Ögesi: Tanık, gördüğünü ve bildiğini anlatan kimsedir. Tanıklık ise tanık olma durumudur. *Tanıklık vermek*, bir durum veya olaya tanık olma durumunu erdirtmek/ulaştırmaktır. Tanıklık/shahitlik etmek, bir şeyi birisine erdirtmek anlamına gelen *vermek* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Şahitlik etmek. (amaç)

tañ at-: şafak atmak

yme tañ attı “Yine ortalık aydınlandı.” (DLT: 95 [I 179], 600 [II 330]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Şafak atmak (araç)

İlişki Ögesi: Şafak, güneş doğmadan az önce beliren aydınlıktır. Atmak ise bir şeyi bir yere doğru fırlatmaktır. Şafak atmak, güneş ışığının yeryüzüne doğru yönelmesini ifade eder. Bu yönelme sonucu oluşan aydınlığın yeryüzüne düşmesi, *atmak* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girilmiştir.

Deyim Anlamı: Tan yeri ağarmak. (amaç)

terke kir-: ücrete girmek

anıñ üze terke kirse sen maña “Bunun üzerine sen benim emrimde ücretle çalışsan.” (KurT: 28₂₇ [75]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ücrete girmek (araç)

İlişki Ögesi: Girmek, dışarıdan içeriye geçmektir. *Ücrete girmek* ise birinin hizmetine/emrine girmeyi ifade eder. İşveren ile çalışan arasında karşılıklı ilişkinin en temel unsuru para yani ücrettir. İşveren, çalışana iş gücü karşılığında ücret ödeyerek hizmetinde bulundurur. Bir kimsenin hizmetine girmek yerine onun bir parçası olan *ücret* kullanılmıştır. Başlamak, tâbi olmak, emrinde olmak ise *girmek* ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ücretle çalışmaya başlamak. (amaç)

terke tut-: ücretle tutmak

ey atam terke tutgıl anı “Ey baba, onu işe al.” (KurT: 28₂₆ [75]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Ücretle tutmak (araç)

İlişki Ögesi: Tutmak; yanında bulundurmak, alıkoymaktır. *Ücretle tutmak* ise bir kimseyi para karşılığında hizmetinde bulundurmak, alıkoymaktır. Birini para veya mal karşılığında yanında çalıştırmayı ifade etmek için bu durumun bir parçası olan ücret ve o kimseyi alıkoymak ise *tutmak* eylemi ile ilişkilendirilmiştir. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Ücretle çalıştırmak. (amaç)

yığ at-: sümük atmak

yığ attı “Sümkürdü.” (DLT: 428 [II 126]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Sümük atmak (araç)

İlişki Ögesi: Atmak, bir cismi bir yöne doğru fırlatmaktır. *Sümük atmak* ise soluğu burundan hızla vererek sümüğü dışarı atmayı ifade eder. Sümkürmek yerine bu salgının dışarı çıkarılma durumunu vurgulamak için *atmak* göstergesi kullanılmıştır. Sümük, ilişkili olduğu atmak eylemi ile birlikte kullanılmıştır. Ad aktarması yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Sümkürmek. (amaç)

3.3. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE BENZETME YOLUYLA OLUŞAN DEYİMLER

Benzetmeli yapılar, deyim aktarmalı ve ad aktarmalı yapılarda görülen *dolaylı benzerlik* veya *bağlantı/ilişki* yerine “doğrudan bezerlik” kurularak oluşturulur. Diğer bir ifadeyle benzetmeli yapılardaki ilişki ögesi deyimlik anlam yapılanması içinde doğrudan benzetme edatları kullanılarak verilir. İki kavram arasında kurulan bu benzerliğin yakın veya uzak olmasına göre deyimleşme dereceleri belirlenmiştir. Karahanlı Türkçesi

metinlerinde benzetme yoluyla öbekler kurulmuş ancak henüz yeteri kadar kalıplaşma özelliği gösterememişlerdir. Bu gruptaki deyimleri, Birinci Dereceden (Tam Deyim) ve İkinci Dereceden (Yarı Deyim) Deyim olmak üzere iki başlık altında inceledik.

3.3.1. Birinci Dereceden Benzetmeli Deyimler

kelin teg bol-: gelin gibi olmak

kelin teg bolur er agın teg tili “Adam gelin gibi olur, dili tutulur.” (KB: 494 [64]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Gelin gibi olmak (araç)

İlişki Ögesi: Gelin, evlenmek için hazırlanmış, süslenmiş kız veya yeni evlenmiş kadına denir. Her iki durumda da duygu yüklü bir dönemden geçilir. Evlendiği esnada herkesin gözünün kendisinin üzerinde olmasından, evlendiğinde ise yeni bir aile ortamına girmesinden dolayı utangaç tavırlar içerisinde olan gelin bu duyguyla özdeş hâle gelmiştir. Benzetme yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Utanıp sıkılmak (amaç)

taşı teg içi içi teg taşı: dışı içi gibi, içi dışı gibi

taşı teg içi ol içi teg taşı / bu yanlış bolur ol köni çın kişi “Onun dışı içi gibi, içi de dışı gibidir, doğru ve dürüst insan böyle olur.” (KB: 863 [103], 4513 [453]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: Dışı içi gibi, içi dışı gibi (araç)

İlişki Ögesi: Dış “görülen, içte bulunmayan yüzey”; iç ise “cisimlerin yüzeyleri arasında kalan her nokta”dır. *Dışı içi gibi, içi dışı gibi* öbeğinde, dış, insanın fiziksel ve davranışsal yönünü; iç ise ruhsal yönünü temsil eder. Tutum ve tavırlar, konuşmalar, mimikler *dış*; duygu ve düşünceler ise *iç* olarak ifade edilmiştir. Bir kimsenin görüldüğü gibi olması veya olduğu gibi görünmesi *dışı ve içi* aynı olan somut bir şeye benzetilmiştir. Benzetme yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Dürüst, iki yüzlü olmayan. (amaç)

3.3.2. İkinci Dereceden Benzetmeli Deyimler

büz teg: buz gibi

anıñ aëakı sürk büz teg “Onun ayağı soğukluk bakımından buz gibidir.” (DLT: 178 [I 353]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: buz gibi (araç)

İlişki Ögesi: Buz “donmuş su”dur. Soğuk gönderimine sahiptir. *Buz gibi*, soğuk etki uyandıran her durumu karşılar şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Benzetme yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Çok soğuk etki uyandıran (şey veya kimse) (amaç)

çekirge teg: çekirge gibi

çekirge teg sü “çokluğu/yoğunluğu çekirge gibi olan asker” (DLT: 245 [I 490]).

Deyimlik Anlam Yapılanması: çekirge gibi (araç)

İlişki Ögesi: Çekirge; hızlı, hareketli ve toplu olarak yaşayan bir tür böcektir. Çekirgenin toplu bir şekilde bir yerde bulunması ile insanın toplu olarak bir yerde bulunması arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Benzetme yoluyla deyimleşme sürecine girmiştir.

Deyim Anlamı: Bir arada bulunan insan topluluğu. (amaç)

3.4. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ALÜZYON YOLUYLA OLUŞAN DEYİMLER

Alüzyonlu deyim yapılarında, deyimlik anlam yapılanması yani deyim oluşturarak göstergeler, bir olay, durum veya yaşantı sonucu bir araya gelir. Karahanlı Türkçesi metinlerine genel bir bakış yaptığımız bu çalışmada, alüzyon yoluyla oluşan bir deyim yapısı tespit edilememiştir. Bu durumu, dilin yaşanmışlığının bu yapıları oluşturacak seviyede olmaması ile ilişkilendiriliyoruz.

SONUÇ

Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılan deyimler, oluşum yollarına göre incelendiğinde genellikle ad ve deyim aktarmaları yoluyla oluştukları görülmüştür. Deyimlerin yaratıcıları, benzerlikleri ve bağlantıları işlemeye doğrudan benzetme veya alüzyon yollarından daha fazla başvurmuşlardır. İncelediğimiz deyimler içerisinde yalnızca dört öbeğin doğrudan benzetme yoluyla, diğerlerinin tamamının ad aktarması (metonim) ve deyim aktarması (metafor) yoluyla oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen deyimleri ele aldığımız bu çalışmada, deyim aktarmasıyla oluşmuş deyimlerin Kutadgu Bilig’de diğer metinlere göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Hem konusu hem de edebi değeri itibarıyla bu eser, diğer üç esere göre daha fazla kalıp söz barındırır. Dîvânü Lügâti’t-Türk’te ise ad aktarmalı yapılar öne çıkmaktadır. Bu durum, metinlerin yüklendiği görev ve amaçladığı içerik ile ilgilidir.

Dereceleri açısından bakıldığında ise “İkinci Dereceden Deyimler”in daha yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Ancak dönemin dili göz önünde bulundurulduğunda “Birinci Dereceden Deyimler”in sayısı da oldukça fazladır.

Son olarak; Karahanlı Türkçesi metinlerinde; dönemin siyasi durumu, kültürü, dini ve yaşayış biçimi, deyimlerin oluşum sürecindeki zihinsel işleyişi için doğrudan kaynak teşkil etmektedir. Bu çalışma bize, Türkçenin 11. yüzyıl itibariyle düşünme ve dil arasındaki ilişkiden doğan malzemeyi ortaya dökebilecek nitelikte olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahanov, Kaken, Dil Bilimin Esasları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Akar, Ali, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.
- Aksan, Doğan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, (1. baskı 1971), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- Aksan, Doğan, Türkçenin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- Aksan, Doğan, Anadilimizin Söz Denizinde, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

- Aksoy, Ö. Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Deyimler Sözlüğü 2, (1. Baskı 1971), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I Metin, Ankara, 1979.
- Arat, Reşit Rahmeti, Atebetü'l-Hakayık, TDK Yay., 2.bs., Ankara, 1992.
- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig (Metin-Tercüme-Dizin), Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.
- Ariel M. "The Demise of Unique Concept of Literal Meaning", Journal of Pragmatics, Vol. 34 (361-402).
- Ata, Aysu, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK Yay., Ankara, 2004.
- Başkan, Özcan, Yabancı-Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler, İstanbul, 1969.
- Bozkurt, Fuat, Türkiye Türkçesi, Cem Yay., İstanbul, 1995.
- Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi I-II, Enderun Yay., 3.bs., İstanbul, 1984.
- Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri, Çev. Ramazan Şeşen, TKAE Yay., Ankara, 1967.
- Cevdet, Muallim, İslâm Fütüvveti ve Türk Ahiliği, Çev. Cezair Yazar, İşaret Yay., İstanbul, 2008.
- Çotuksöken, Yusuf, Deyimlerimiz, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çotuksöken, Yusuf, Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (1. Baskı), Altan Matbaacılık, İstanbul, 2004.
- Dağpınar, Aydın, Türkçe- İngilizce, İngilizce- Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul, 1982.
- Demirci, Kerim, Türkoloji İçin Dilbilim, Anı Yay., Ankara, 2013.
- Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1949.
- Eckmann, Janos, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akademiai Kiado Budapest, 1976.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., 4.bs., Ankara, 2007.
- Esin, Emel, "Türk Sanatında At", Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, s. 54-90, İstanbul, 1995.
- Gencan, T. Necat, Dilbilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankar, 1979.
- Genç, Reşat, Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE Yay., Ankara, 1997.

- Genç, Reşat “Karahanlılar Tarihi”, Türkler Ansiklopedisi, C. IV, ss. 445-459, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- Guiraud, P., La Sémantique, Türkçesi: Anlambilim, çeviren: Berke Vardar, Ankara, 1984.
- Günay, Doğan, Sözcükbilime Giriş, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hatiboğlu, Vecihe, Türkçenin Sözdizimi, DTCF Yayınları, (2. Baskı), Ankara, 1982.
- Heller, D. “Idiomatik”: Lexikon der Germanistischen Linguistik, Niemeyer, Tübingen, 1980.
- Hengirmen, Mehmet, Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Engin Yayınları, Ankara, 1999.
- Kaçalin, Mustafa S. “Dîvânü Lügâti’t-Türk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, ss. 446-449, İstanbul, 1994.
- Karamanlıoğlu, Ali, Türk Dili, Dergah Yay., İstanbul, 1972.
- Kaplan, Mehmet, Kültür ve Dil, Dergâh Yay., 23.bs., İstanbul, 2007.
- Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay., Ankara, 1992.
- Kök, Abdullah, Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 73 1v235/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin, Ankara, 2004 (Ankara Üniversitesi, Eski Türk Dili Bilim Dalı, yayımlanmamış doktora tezi).
- Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi (Sade. O. F. Köprülü, N. Pekin), İstanbul, 1980.
- Kurt, Numan ve Kemal, Hamit, Açıklamalı – Örnekli Deyimler ve Atasözleri, Kemal Yayın Dağıtım, Ankara, 1998.
- Lewandowski, T., Linguistisches Wörterbuch, 1. Cilt, Heidelberg, 1973.
- Longman Dictionary of Contemporary English, UK: Longman, 1995.
- Longman Dictionary of English Language and Culture, Harlow: Longman, 1992.
- Martinet, A., Elements de Linguistique générale, Türkçesi: İşlevsel Genel Dilbilim, çeviren: Berke Vardar, Ankara, 1985.
- Necef, Ekber N., Karahanlılar, Selenge Yay., İstanbul, 2005.
- Özön, M. Nihat, Türkçe Tabirler Sözlüğü, 1. Cilt, İstanbul, 1943.
- Paivio, A. – Begg, I., Psychology of Language, Prentice Hall, 1981.
- Parlatır, İsmail, Deyimler, Yargı Yayınevi, Ankara, 2010.
- Peaty, D., Working with English Idioms, Edinburgh, 1984.
- Robins, R. H., A Short History of Linguistics, Indiana Üniversitesi, Bloomington, 1968.
- Usta, Halil İbrahim, Orta Asya Kur’an Tefsiri: Metin-Tıpkıbasım, Poyraz Ofset,

- Ankara, 2011.
- Ünlü, Suat, Karahanlı Türkçesi Satırarası Kur'an Tercümesi, (TİEM235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin, Doktora Tezi, Hacettepe Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2004.
- Üşenmez, Emek, Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Üşenmez, Emek, Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası İnterlinear Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-Gramer-Metin-Sözlük-Ekler Dizini), İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013.
- Saraçbaşı, M. Ertuğrul, Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü (1-2), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Semenov, A. A., Sobranie vostochnych rukopisej Akademiei nauk Uzbeksoy SSR, Taşkent, 1957.
- Subaşı, Leyla, Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.
- Şener, Halil İbrahim "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", Türkler Ansiklopedisi, C. V, ss. 784-792, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- Tarama Sözlüğü, VI. Cilt - U-Z, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Tekin, Talat, Ölmez Mehmet, Türk Dilleri Giriş, Bilgesu Yay., İstanbul, 2003.,
- Tekin, Şinasi "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV, 157-186, 1975.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- Ullmann, Stephen, Semantics. An Introduction to the Science of Meaning, Oxford, Blackwell.
- Webster Sözlüğü, Webster's New International Dictionary, 1937.
- Wittgenstein, L., Philosophical Investigations, Oxford, 1953.
- Zeynalov, Ferhat, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi (T.T. Aktaran: Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul, 1993.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Kader TÜNGÜÇ

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 18 Şubat 1988, Gaziantep

Tel: 0212 225 16 00/5210

email: kader.tunguc@msgsu.edu.tr

Yazışma Adresi: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Şişli/İSTANBUL

EĞİTİM

DERECE	KURUM	MEZUNİYET TARİHİ
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi, SBE	D.Ediyor
Lisans	Ankara Üniversitesi, DTCF	2013

İŞ DENEYİMİ

Yıl	Kurum	Görev
2015-Halen	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL: İngilizce

